

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Νοέμβριος 2002 • τεύχος 105 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Νοέμβριος 2002
τεύχος 105 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 50 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε νά

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Κώστας Σταμάτης, Περίγραμμα μιᾶς κριτικής θεωρίας δικαιοσύνης	5
Άλέξης Ήρακλείδης, Ή Κύπρος στό κατώφλι τῆς Ευρώπης	11
Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Έθνικοί μῦθοι καί ιστορικές κατασκευές στός μή ἑλληνόφωνες ομάδες	17
Άγγελος Έλεφάντης, Ή γλώσσα του Άγώνα (1940-1949)	24
Άντώνης Γλυτζουρήs, Λαϊκό θέατρο καί κρατισμός στην ἑλληνική σκηνή του Μεσοπολέμου	29
Έλένη Χοντολίδου, Διδασκαλία τῆς γλώσσας καί λογοτεχνία	40

Παῦλος Χατζόπουλος, Τό «Λάθος» βιβλίο γραμμένο για τόν «Σωστό» λόγο	46
Άπό τίς τελευταίες ἐκδόσεις	50

Έξώφυλλο: πίνακας του ζωγράφου Γιάννη Ψυχοπαίδη
ἀπό τό βιβλίο *Δώματα νυκτός. Εἰκαστικό ταξίδι στό
ποίημα του Παρμενίδη*, ἐκδ. Όλκός, Αθήνα 2002.

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΜΙΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

τοῦ Κώστα Σταμάτη

Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ σύνοψη ἑνός μεγάλου τμήματος ἀπό βιβλίο πού ὁ ὑποφαινόμενος συγγράφει μέ θέμα μία κριτική θεωρία δικαιοσύνης. Στή σειρά ἐκθεσης τῶν κατηγοριῶν παρόμοιας θεωρίας συστηματικά προϋποτίθεται κατ' ἀρχάς μία θεώρηση τῆς νεωτερικῆς κοινωνίας καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ ὁποία νά ἀναδεικνύει τή διαλεκτική δικαιοσύνης καί ἀδικίας στούς κόλπους αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ὀρίζοντα. Προϋποτίθεται ἐπίσης μία δεσμευτική θεωρία ἀξιογένεσης, δηλαδή μία συνεκτική μετάβαση ἀπό ὄρους ζωῆς πρὸς ἀξίες ἀπό τίς ὁποῖες τροφοδοτοῦνται ὀρισμένες ἀρχές δικαιοσύνης. Καί μόνο στή συνέχεια βρίσκει θέση ἕνας στοχασμός γύρω ἀπό τό περιεχόμενο τῶν ἀρχῶν δικαιοσύνης αὐτό καθεαυτό. Αὐτό τό τελευταῖο μονάχα ἀπασχολεῖ τίς σκέψεις πού ἐκτίθενται ἐπιγραμματικά κατωτέρω.

1. Περιστάσεις δικαιοσύνης καί ἀρχή τῆς αὐτονομίας

Α. Η ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ καί τῆς δημοκρατίας μπορεῖ νά γίνει μονάχα σέ κανονιστικό ἐπίπεδο, μέ τήν προβολή πειστικῶν λόγων πού νά συνηγοροῦν ὑπέρ ὀρισμένων κρίσιμων ἀρχῶν. Τοῦτο μπορεῖ νά γίνει κατ' ἐξοχήν στό πλαίσιο μιᾶς εὐρύτερης θεωρίας δικαιοσύνης. Παρόμοια δικαιολόγηση μπορεῖ νά ξεκινήσει μέ στοχασμό γύρω ἀπό αὐτό πού ἤδη ὁ Ντέιβιντ Χιούμ ἔχει ἀποκαλέσει προσφυῶς «περιστάσεις δικαιοσύνης» (circumstances of justice). Δηλαδή ἐντοπίζει προκαταρκτικά μερικές πραγματικοῦ χαρακτήρα σταθερές τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἀπό τίς ὁποῖες πηγάζει ἡ ἀναγκαιότητα γιά θεσμούς συγκροτητικούς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καί γιά κανόνες ρυθμιστικούς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Ποιές εἶναι αὐτές οἱ «περιστάσεις δικαιοσύνης»; Εἶ-

ναι ὡς ἐπί τό πλεῖστον α) ἡ σπανιότητα τῶν πόρων ζωῆς, ἡ κατοχή βασικῶν μέσων παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς κατ' ἀποκλεισμόν ὅσων στεροῦνται τέτοιων. β) Οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ πού ἀνακύπτουν ὡς πρὸς τόν ἔλεγχο αὐτῶν τῶν πόρων καί μέσων, συγχρόνως πρὸς τή νομή τῆς ἐξουσίας. γ) Τά ἐγκυκλιωτικά κίνητρα δράσης καί ἡ ἀπροθυμία πολλῶν προσώπων νά ἀνταποκριθοῦν στίς ὑποχρεώσεις τους ἢ νά συμμορφωθοῦν πρὸς καλῶς νοούμενα γενικά συμφέροντα. Καί τέλος, δ) ἡ ποικιλία διαφορετικῶν ἀπόψεων περὶ τοῦ πρακτέου, ἀκόμη καί μεταξύ ὁμόφρονων ἀνθρώπων. Ἐνόσω λοιπόν ἡ ἴδια ἡ κοινωνική συνύπαρξη γεννᾷ περιστάσεις δικαιοσύνης, καθίστανται ἀναγκαῖες ὀρισμένες θεσμίσεις σχετικῶς μέ τόν ἐπιμερισμό δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, καθῶς καί μέ τήν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τουλάχιστον σέ νεωτερικοῦ τύπου κοινωνίες.

Ἐπάσχει ἄραγε κάποια κορυφαία πρακτική ἀρχή

πού να διέπει, αν μή τί άλλο έφεξη, ως ρυθμισκή ιδέα τή δίκαιη όργάνωση του κοινωνικού βίου, μέσα σε μία Πολιτεία θεομοποιημένης έλευθερίας; Η πρακτική φιλοσοφία του Διαφωτισμού, ιδίως στην καντιανή της έκδοχή, κατάφερε να συλλάβει μία ιδέα αυτονομίας των υποκειμένων ως έσχατη άρχή του πράττειν τόσο στο ήθικό πεδίο όσο και στο νομικό και τό πολιτικό. Αύτή ακριβώς ή άρχή επιβάλλεται να προκριθεί ως άξιακός πυρήνας για τήν ανάπτυξη μίας θεωρίας δικαιοσύνης. Διότι ή διεκδίκηση τής αυτονομίας αποτελεί έρεισμα και πλαίσιο για μία ήθικά άκέραιη ζωή, μέ σεβασμό στο θεμελιώδες δικαίωμα και των άλλων για μία αυτόνομη γραμμή ζωής. Για μία ζωή που άξίζει να αποβλέπει σε συγκεκριασμό τής άρετης μέ τήν εύδαιμονία, μέ τήν καλλιέργεια των γνωστικών, ήθικων και αισθητικών δυνάμεων των ανθρώπων. Έτσι όποιος τυχόν άρνείται τήν άξία τής αυτονομίας εκείνος φέρει πλέον τό βάρος τής επιχειρηματολογίας έναντιόν της.

Η άξία τής αυτονομίας συνίσταται στον έλεύθερο αυτοκαθορισμό καθενός προσωπικά και από κοινού μέ άλλους, δίχως έξαρτήσεις έξουσιαστικού χαρακτήρα από άλλους ή εις βάρος άλλων. Αναφέρεται σε μία *υπερβατολογική ιδέα έλευθερου και υπεύθυνου προσώπου*. Ένός προσώπου ύπόλογου για τίς πράξεις και τίς παραλείψεις του και ικανού να αναπτύσει κάποια έλεύθερα επιλεγμένη πορεία ζωής, δίχως να χειραγωγείται από άλλους.

Επομένως πρόκειται για πρόσωπο τό όποιο ένσυνειδήτως επιλέγει να συμπεριφέρεται προς τούς άλλους ως φορείς ίσης έλευθερίας και άξιοπρέπειας, μέ τήν πεποίθηση ότι τουτο αποτελεί *αυτοσκοπό*. Ένώ συγχρόνως συνειδητώς αποφεύγει να μεταχειρίζεται τούς άλλους ως *υποχείρια ή μέσα* για τήν επίδιωξη ιδιοτελών σκοπών. Έτσι ή εκμετάλλευση του ενός από τόν άλλο και ή κυριαρχία των μέν επί των δέ είναι άδικαιολόγητες, αφού οδηγούν σε έτερόνομο έλεγχο επί τής ζωής των άλλων. Η έν λόγω ιδέα του έλευθερου και υπεύθυνου προσώπου – υπερβατολογική στή σύστασή της – ένέχει και μία *τελολογική κάτοψη* του ανθρώπινου έαυτού, ως έξατομικευμένη εκδήλωση τής κοινωνικότητας τής ανθρώπινης φύσης, ή όποια τείνει να υπερβαίνει αγωνιστικά κάθε σχέση έτερονομίας.

Η άρχή αύτή προσφέρει συνάμα τό κριτήριο για τή νομοποίηση των (νεωτερικών) νομικών και πολιτικών συστημάτων. Επιτάσσει τήν *αναγνώριση ισότιμης έλευθερίας μεταξύ των ανθρώπων, άνδρων και γυναικών*. Καθώς επίσης τήν *όργάνωση των κοινωνικών και των θεσμικών προϋποθέσεων για τήν έμπρακτη και άλληλέγγυα απόλαυση τής αυτονομίας των ανθρώπων, άτομικά και συλλογικά*.

Η άρχή αύτή δέν περιορίζεται σε ένα τυπικό κριτήριο ισότητας και τυπικώς έλευθερης δράσης για τούς δρώντες. Ένέχει και μία ουσιαστική πτυχή, που συνίσταται στην κινητοποίηση των αναγκαίων μέσων και πόρων για τήν επίδιωξη τής πραγματικής έλευθερίας

και ουσιαστικής ισότητας στην πράξη. Τουτο γίνεται μέ τήν άνάλυση των ευθυνών που απορρέουν από αύτή και μέ έντιμη συνεργασία των ανθρώπων. Η πραγματική έλευθερία και ή ουσιαστική ισότητα απορρέουν ως αιτήματα από τή βασική έννοια τής αυτονομίας, όπως όρίσθηκε προηγουμένως.

Πραγματική έλευθερία είναι ή δυνατότητα καθενός ανθρώπου να απολαμβάνει τήν αυτονομία του/της, ως κοινωνικά αναπτυγμένο άτομο, ως ήθικά υπεύθυνο πρόσωπο. Χωρίς να εκμεταλλεύεται άλλους ή να καθίσταται υποχείριο άλλων, μέσα σε μία Πολιτεία μέ διαρθρώσεις πρόσφορες προς τουτο. *Ουσιαστική ισότητα* είναι ή δυνατότητα καθενός προσώπου να πράττει και να πορεύεται στον βίο μέ τήν προσδοκία ίσης προσοχής εκ μέρους τής κρατικής έξουσίας και των άλλων, ως προς τήν ικανοποίηση των εύλογων αναγκών του ανθρώπινου βίου. Μέσα σε μία Πολιτεία που δέν άρκεϊται σε τυπική ισότητα όλων έναντι των νόμων, αλλά μοχθεί να άρει τίς ουσιαστικές ανισότητες – όχι τίς άνομοιότητες – μεταξύ των ανθρώπων.

Άξιώνεται επομένως ή προαγωγή θεσμών και δομών που να προωθούν εκάστοτε στον μέγιστο δυνατό βαθμό τίς κοινωνικές, τίς οικονομικές και τίς οικολογικές προϋποθέσεις για ισότιμη και έμπρακτη ένασκηση τής αυτονομίας, στον ιδιωτικό και τόν δημόσιο βίο των ανθρώπων. Τά πρόσωπα έχουν τή δυνατότητα να αναπτύξουν τόν πλούτο των κλίσεων και των ικανοτήτων τους, εφόσον διαθέτουν κάποια βασικά αγαθά και μερικές κρίσιμες ύλικες προϋποθέσεις, προκειμένου να στηρίξουν τή ζωή τους.

Μπορούμε να διακρίνουμε έτσι άφενός άρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης, άφετέρου άρχές κοινωνικής δικαιοσύνης, σε στενή συνάφεια των μέν προς τίς δέ.

α) Οι άρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης κελεύουν τό πλέον εύρωστο ανάπτυγμα ίσης έλευθερίας στον ιδιωτικό, τόν δημόσιο και τόν πολιτικό βίο. Πρακτικώς τουτο δέν μπορεί να επιτευχθεί παρά μέ τόν έφοδιασμό των ανθρώπων μέ πρόσφορα άτομικά, πολιτικά, αλλά και κοινωνικά δικαιώματα. Δικαιώματα για τούς ήμεδαπούς πολίτες, αλλά έν πολλοίς και για τούς άλλοδαπούς, μολονότι τό νομοκοιπολιτικό καθεστώς των δύο κατηγοριών δέν ταυτίζεται. Ιστορικώς τέτοιες άρχές άνευρίσκουν κανονιστικές αποτυπώσεις στους θεσμούς τής φιλελεύθερης και δημοκρατικής κοινωνίας, καιτοι σε κεφαλαιοκρατικό πλαίσιο όργάνωσης των σχέσεων παραγωγής και άνταλλαγής.

β) Οι άρχές κοινωνικής δικαιοσύνης διεκδικούν τήν ισότιμη πρόσβαση όλων στους αναγκαίους φυσικούς και κοινωνικούς πόρους για τήν ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών μέ άξιοπρέπεια. Έγείρεται λοιπόν τό αίτημα για ισότιμη ιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου, για ισότιμη κατανομή των αποτελεσμάτων τής κοινωνικής συνεργασίας. Τέτοιες άρχές εκτείνονται σε μία κλίμακα από τό έλάχιστο – ήδη στίς ιστορικώς ύπαρκτες άστικές κοινωνίες – μέχρι τό μέγιστο, σε μία

καθ' ὑπόθεσιν συνεργατικὴ κοινωνία ἀλληλεγγύης. Ὅσο περισσότερο τὰ αἰτήματα κοινωνικῆς δικαιοσύνης θεσμοποιοῦνται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, τόσο περισσότερο σχετικοποιεῖται ἡ διάκριση μεταξύ δικαιοπολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης.

Β. Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ στὴν ἰδιοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου ἔχει ἐμφανισθεῖ ἐπανελημμένως στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, ἀκόμη καὶ σὲ προαστικά ἱστορικά περιβάλλοντα. Ὡστόσο στοὺς Νέους Χρόνους φαίνεται νὰ σταθεροποιεῖται μὲ τὴν ἱστορικὴ μεταλλαγή τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πρὸς μία διευρυμένη πλέον ἀναπαραγωγή τῆς καπιταλιστικῆς οικονομικῆς ὀργανώσεως πᾶνω στὶς δίκες τῆς βάσει (βλ. Κάρλ Πολάνυι, *Ὁ μεγάλος μετασχηματισμός*, ἑλλ. μετ., Σκόπελος, 2001). Ἀπὸ ἐκεῖνη τὴν ἱστορικὴ καμπὴ καὶ ἐντεῦθεν ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ὀλοκλήρωση τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν παύει πλέον νὰ ἀποτιμᾶται θάσει τοῦ προαστικοῦ παρελθόντος αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν. Σταματᾷ δηλαδὴ νὰ ἀξιολογεῖται θάσει αὐτοῦ πού κλήθηκε νὰ ὑπερβεῖ. Παύει νὰ νομιμοποιεῖται κυρίως γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ κοινωνία ἐλευθέρως ἀγορᾶς, μὲ τυπικῶς ἴση ἐλευθερία ὄλων, εἶναι ἀξιακῶς ὑπέρτερη ἀπὸ τὴν κοινωνία φεουδαρχικοῦ τύπου, μὲ τίς νομοκατεστημένες ἀνισότητες καὶ τὰ πολλαπλά προνόμια.

Ἡ ἀστικὴ κοινωνία ἀποτιμᾶται πλέον μὲ κριτήρια καὶ ἐπιδόσεις ἀπὸ τὸ δικὸ τῆς ἱστορικὸ ἰσοζύγιο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀστικὴ κοινωνία ὁρᾶται στὸ ἐξῆς σὲ συνάρτηση μὲ τὴ δυνατότητα καὶ τοῦ δικοῦ τῆς μετασχηματισμοῦ. Κρίνεται ἄρα ὡς *ἱστορικὸ μῶρφωμα ὑπὸ ἄρσιν* (βλ. ἰδίως Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Ἡ ὑλιστικὴ θεωρία τῆς “δικαίης” ἰδιοποίησης», σὲ Κ. Σταμάτη (ἐπιμ.), *Μελέτες γιὰ μιὰ κριτικὴ θεώρηση τοῦ δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 134. Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία καὶ Μέθοδος*, Ἀθήνα, 1994, σ. 266, ἀλλὰ καὶ 199, 237). Τὸ ἱστορικῶς ὑπαρκτὸ ἐκλαμβάνεται ὡς δεκτικὸ μεταβολῆς πρὸς μιὰ καλύτερη κοινωνία. Τὸ ἱστορικῶς ἐνεργὸ ὑπόκειται σὲ προσδιορισμένη ἄρνηση ἀπὸ τὴ σκοπία τοῦ ἱστορικῶς δυνατοῦ καὶ τοῦ ἐπιθυμητοῦ.

Ἡ ἐνεργοποίηση τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἀξιῶν πού εἰσηγεῖται ἡ θεωρία δικαιοσύνης ἀκουμπᾷ κατ' ἀνάγκη σὲ *μιὰ περιεκτικὴ καὶ ὀρθολογικὴ θεωρία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς*. Ὑποβαστάζεται ἀπὸ μιὰ θεωρία τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας σὲ ἱστορικοὺς τύπους νεωτερικῶν κοινωνιῶν. Ἡ κοινωνικὴ εὐημερία ἀπαιτεῖ *καὶ ὀρισμένη ἰσότητα ἀποτελεσμάτων*, ἀναγκαῖα γιὰ τὸν αὐτόνομο προσδιορισμὸ τῆς ζωῆς ἐκάστου, *πέρα ἀπὸ μιὰ ἀπλή ἰσότητα ἐνκαιριῶν*. Ἀντικείμενο τῆς θεωρίας δικαιοσύνης εἶναι πάντως τὸ εὖ ζῆν τῶν ἀνθρώπων ὡς *κοινωνικά υπεύθυνος στόχος* καὶ ὄχι ἡ εὐτυχία καθενὸς *δράντος*. Τὰ ζητήματα τοῦ καλοῦ βίου γιὰ καθένα πρόσωπο ἀφήνονται οὕτως ἢ ἄλλως στὴν αὐτόνομη κρίση καθενός.

Ἡ θεώρηση τῶν ζητημάτων δικαιοσύνης συναρτᾷ τοὺς κανονιστικούς ὅρους μιᾶς εὐτακτῆς Πολιτείας

πρὸς τοὺς πραγματικούς ὅρους συγκρότησης τῶν νεωτερικῶν κοινωνιῶν. Ἡ ὑπατὴ πρακτικὴ ἀξία τῆς νεωτερικότητος, ἡ ἴση ἐλευθερία καὶ αὐτονομία τῶν ὑποκειμένων, ἀξιώνει τὴν ἄρση τῶν παρεμποδίσεων τῆς αὐτονομίας στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. *Ἡ οἰκουμεινικότητα τῆς ἴσης ἐλευθερίας προσημειώνει τὴν καθολίκευση τῶν ὑλικῶν ὄρων γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ἴσης ἐλευθερίας*. Ἡ θεωρία δικαιοσύνης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὸ κοινωνικὸ πεδίο ἀναφορᾶς τῆς καὶ γιὰ τὴν ἱστορικῶς διενεργούμενη διάθλασή τῆς σὲ αὐτὸ. Ἀλλὰ προσμετρᾷ ὡς συστατικὴ παράμετρο τῆς τὴν πρόσβασή τῆς στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.

Ἐμπεριέχει μιὰ θεωρία ἀξιογένεσης. Συνάγει ἠθικοπολιτικὲς ἀξίες καὶ ἀρχές κατ' ἀρχὴν ἀρνητικά, μέσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῶν ἀνισωτικῶν καὶ ἀνελευθέρων ὄρων ζωῆς πού συμβαίνει νὰ ἔχουν ἐπικρατήσει ἱστορικά. Καὶ σὲ προσδιορισμένη ἄρνηση πρὸς τοὺς ὅρους αὐτοὺς διαμορφώνει ἀξίες καὶ ἀρχές ἰσότητος, ἐλευθερίας, ἀλληλεγγύης. *Ἐρεῖδεται σὲ μιὰ περιεκτικὴ καὶ διαλεκτικὴ θεωρία τῆς νεωτερικῆς, ἀστικῆς κοινωνίας*. *Αὐτὴ διασυνδέει τοὺς ἀνάξιους ὅρους ζωῆς, τίς κοινωνικὲς διαρθρώσεις πού πρέπει νὰ ἀλλάξουν, πρὸς τίς ἀξίες πού ἀπειλοῦνται ἀπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς καὶ ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες δομὲς τῆς κοινωνίας*. Ἀποκαθιστᾷ λοιπὸν τὴν ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ ὅρους ζωῆς καὶ ἀξίες ἐντὸς τῆς κοινωνίας, ὡς ἀξιακὴ ἀναφορὰ καὶ ὄχι ὡς αἰτιώδη σύνδεσμο.

2. Θεμελιώδεις ἀρχές δικαιοσύνης, ἀνάλογες συνταγματικὲς ἀρχές καὶ ἀλλοιώσεις τους στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα

Α. Η ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ συγκροτεῖ ἀναστοχαστικά μιὰ δέσμη θεμελιωδῶν ἀρχῶν δικαιοσύνης, ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ ἱστορικὴ κίνηση τῆς ἀνθρωπότητος στοὺς Νέους Χρόνους. Καὶ τίς ἐπεξεργάζεται ὡς ἀλληλένδετες ἀρχές, σὲ μιὰ σύνθετη σχέση ἀλληλοθεμελίωσης καὶ ὄχι σὲ κάποια σχέση προτεραιότητος ἀνάμεσά τους. Ἀποδέχεται τίς ἀκόλουθες θεμελιώδεις ἀρχές δικαιοσύνης.

Πρώτη ἀρχή: καθένας ἔχει ἐξ ἴσου μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους ἓνα θεμελιώδες δικαίωμα, μιὰ ἔλλογη προσδοκία γιὰ τὸ εὐρύτερο δυνατὸ ἀνάπτυγμα βασικῶν ἐλευθεριῶν, μέσα σὲ κατάλληλα διευθετημένες δομὲς ὀργάνωσης καὶ ἄσκησης τῆς ἐξουσίας. Οἱ ἐλευθερίες αὐτές ἀναφέρονται στὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος μὲ ἀξιοπρέπεια, στὴν ἐλεύθερη αὐτοπραγμάτωση τῶν ἀνθρώπων δίχως καταπίεση ἢ ἐκμετάλλευση εἰς βάρος τῶν ἄλλων. Ἐπομένως ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἡ οικονομικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου κατ' ἀρχὴν εἶναι δεκτικὲς δραστηκῶν περιορισμῶν μὲ δημοκρατικὲς διαβουλεύσεις, στὸ μέτρο πού συνδέονται μὲ σχέσεις ἀνισοτιμῆς καὶ ἐκμεταλλευτικῆς, ὅπως προκύπτουν ἱστορικά.

Δεύτερη αρχή: καθέννας έχει εξ ίσου με όλους τους άλλους ένα θεμελιώδες δικαίωμα στον συλλογικό πολιτικό αυτοκαθορισμό, στην ελεύθερη πολιτική συμμετοχή στις αποφάσεις σε ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, καθώς και ισότιμη πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα. Από το τοπικό επίπεδο της κοινότητάς του/της μέχρι το εθνικό πλαίσιο ένταξης καθενός. Επίσης σε διεθνές επίπεδο, δυνητικά ακόμη και στην κλίμακα της οικουμένης.

Τρίτη αρχή: σε όλα τα μέλη της κοινωνίας και του ανθρώπινου γένους γενικότερα πρέπει να αναγνωρίζεται εξ ίσου τό θεμελιώδες δικαίωμα στις ίδιες τις προϋποθέσεις για την ουσιαστική και ισότιμη απόλαυση της ελευθερίας, ατομικά και συλλογικά. Οι κοινωνικές και οι οικονομικές ανισότητες πρέπει να περιορίζονται, σε ολόκληρο τόν κόσμο, εφόσον παρακωλύουν ή ακυρώνουν στην πράξη τις προϋποθέσεις αυτές.

Β. ΟΙ ΑΝΩΤΕΡΩ ΥΨΙΣΤΕΣ ΗΘΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ αρχές διέπουν τόσο τόν δημόσιο όσο και τόν ιδιωτικό βίο στις ώριμες νεωτερικές κοινωνίες. Τό περιεχόμενό τους διασαφηνίζεται καλύτερα, αν ιδωθούν τόσο από την πλευρά των πολιτών όσο και από την πλευρά της πολιτικής εξουσίας, σε σχέση αξιακής αντιστοιχίας.

α) Από την πλευρά των πολιτών, αυτές οι αρχές εκφράζονται αντιστοίχως:

i) ως ελευθερία καθενός προσώπου εν κοινωνία προς τους άλλους, μέ δυνατότητα συλλογικής δράσης από κοινού με άλλους.

ii) Ός πολιτική αυτονομία καθενός στην πολιτική ζωή ενός κυρίαρχου Κράτους. Επίσης όμως στα δρώμενα εντός μιάς υπερεθνικής πολιτικής ολοκλήρωσης, ακόμη και στην προοπτική μιάς οικουμενικής διακυβέρνησης.

iii) Ός διασφάλιση της κοινωνικής ύπστασης καθενός, δηλαδή αξιοπρεπών όρων ζωής για όλους. Σε ιστορική προοπτική αυτό απαιτεί, σε μία ασθενέστερη τιμή, ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και των λαών ως προς ένα ελάχιστο όριο κοινωνικής ευημερίας, προστασίας και ασφάλειας. Και σε μία ισχυρότερη τιμή, την ίση δυνατότητα καθενός να απολαμβάνει μερίδιο από την κοινωνική συνεργασία τό όποιο να ικανοποιεί τις εύλογες ανάγκες του/της. Έπομένως, τό λιγότερο πού μπορεί να λεχθεί είναι ότι δέν επιτρέπεται ή ικανοποίηση βασικών αναγκών σε στέγαση, διατροφή, ιατρική μέριμνα, εκπαίδευση, μετακίνηση και επικοινωνία να εγκαταλείπεται έντελώς στη διακυμαινόμενη αγοράστική δύναμη καθενός.

Όπως γίνεται φανερό, οι δύο πρώτες είναι αρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης, ενώ ή τρίτη είναι αρχή κοινωνικής δικαιοσύνης.

β) Από την πλευρά των κρατικών οργάνων, στό σύνολο της θεσμικής συναρμογής τους, οι ανώτερω αρχές εκφράζονται αντιστοίχως ως ακολούθως:

i) Ός αυτοδέσμευση της κρατικής εξουσίας απέναντι στους ανθρώπους, ως ιδιώτες και ως πολίτες, μέ την άποχή της από άθέμιτες παρεμβάσεις στην προσωπική ελευθερία καθενός. Συγχρόνως όμως και ως ενεργητική παρεμβατικότητα στην κατοχύρωση ουσιαστικών προϋποθέσεων για την εμπρακτη απόλαυση των ελευθεριών. Παραδείγματος χάριν, ή ελευθερία κάποιου να εκφράζει γραπτώς τους στοχασμούς του καθίσταται άνεργός, όταν ο φορέας της, καθότι αναλφάβητος, στερείται γραμματικών γνώσεων.

ii) Ός νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας στη συνείδηση των έξουσιαζομένων. Ός νομιμοποιημένη κυριαρχία της χώρας στό πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Αλλά και ή τελευταία πρέπει να αναβαπτίζεται σε νέες μορφές νομιμοποίησης, δυνητικά μέχρι την κομμοπολιτική κλίμακα της πανανθρώπινης κοινωνίας.

iii) Ός ύποχρέωση προαγωγής κοινωνικής αλληλεγγύης ανάμεσα στους ανθρώπους και ανάμεσα στις γενεές, μέσα και έξω από τά όρια της κρατικής κυριαρχίας καθεμιάς χώρας. Μέ διεθνή συνεργασία, ιδίως προκειμένου οι λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της ύψηλου να κάνουν βήματα προόδου σε όλους τους τομείς του κοινωνικού βίου.

Και εδώ επίσης οι δύο πρώτες είναι αρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης, ενώ ή τρίτη είναι αρχή κοινωνικής δικαιοσύνης.

Γ. ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΩΣ ΥΠΑΡΚΤΕΣ νεωτερικές κοινωνίες, οι αναφερόμενες προηγουμένως θεμελιώδεις ήθικοπολιτικές αρχές αποκρυσταλλώνονται, περισσότερο ή λιγότερο εύστοχα, άφενός ως *συνταγματικές αρχές*, άφετέρου ως *αρχές οικουμενικών διακηρύξεων και διεθνών συμβάσεων*. Αρχές του δεύτερου είδους κατά κανόνα ένσωματώνονται στις εθνικές έννομες τάξεις, αποκτώντας μάλιστα τυπική ισχύ άνώτερη από αυτή του κοινού νόμου.

α) Από την πλευρά των πολιτών παρόμοιες αρχές εκδηλώνονται αντιστοίχως, πρώτον, μέ θέσμιση και εμπρακτο σεβασμό ατομικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων συλλογικής δράσης. Δεύτερον, ως πολιτικά δικαιώματα μέσα στό Κράτος ή και σε υπερεθνικό πολιτικό πλαίσιο. Και τρίτον, ως κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα. Επίσης ως δικαιώματα συμμετοχής σε πολιτισμικές ταυτότητες, δικαιώματα διαφύλαξης του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος και ούτω καθ' εξής.

β) Από την πλευρά της πολιτικής εξουσίας εκδηλώνονται αντιστοίχως, πρώτον, ως κράτος δικαίου. Δεύτερον, ως πολιτική δημοκρατία, αντιπροσωπευτική ή και μέ θύλακες άμεσης δημοκρατίας. Επίσης ως έννομόμενη και ειρηνική κοινότητα ελεύθερων και ισότιμα κυρίαρχων κρατών. Όστε τυχόν ήγεμονισμός και έτερόνομη έπιβολή κάποιας ισχυρής χώρας ή όμίλου χωρών επί των άλλων να κρίνεται κατ' αρχήν ως κατ'αδικαστέος καταναγκασμός. Τρίτον, ως κοινωνικό

κράτος μέ ποικίλες προνοιακές λειτουργίες. Ἡ ἴδια λειτουργία σέ διεθνή κλίμακα ἐκδηλώνεται ὡς βοήθεια πρὸς τίς πτωχότερες χώρες, γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀσιτίας, τῆς φτώχειας καὶ τῶν ἀσθενειῶν, γιὰ τὴ μὴ περαιτέρω ὑποβάθμιση τοῦ περιβάλλοντος σέ αὐτές.

Δ. ΣΤΟ ΒΑΘΜΟ ΠΟΥ ΟΙ ΑΝΩΤΕΡΩ ΑΡΧΕΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ἱστορικά προσλαμβάνουν θεσμικὴ ὑπόσταση, συχνά συμβαίνει νὰ *υφίστανται περικοπές στο κανονιστικὸ τους περιεχόμενο, ἀλλοιώσεις καὶ στρεβλώσεις*. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβαίνει τόσο στο θεσμικὸ ἐπίπεδο ὅσο καὶ στὴν ὑποκειμένη κοινωνικὴ δυναμικὴ (βλ. Κοσμᾶ Ψυχολαΐδη, *Κανόνες καὶ ἀντινομίες στὴν πολιτικὴ*, Ἀθήνα, 1999, σ. 556 ἐπ.).

Στὸ θεσμικὸ ἐπίπεδο τέτοια φαινόμενα ἐκδηλώνονται, εἴτε διότι οἱ συνταγματικὲς ἀρχές καὶ οἱ διατάξεις τῆς κοινῆς νομοθεσίας δέν εἶναι πάντοτε οἱ καλύτερες δυνατές ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης. Εἴτε διότι, ἀκόμη καὶ ὅποτε αὐτές εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σύμφωνες πρὸς τίς θεμελιώδεις ἠθικοπολιτικὲς ἀρχές, ὡστόσο δέν γίνονται ἐπαρκῶς σεβαστές στὴν πράξη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ *υποκειμένη κοινωνικὴ δυναμικὴ*, ἡ ἴδια ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἐγγενῶς προκαλεῖ ἀλλοιώσεις στὴν ἴδια τὴν ἀξιακὴ ποιότητα τῶν συγκροτητικῶν ἀρχῶν τῆς Πολιτείας. Καὶ προξενεῖ στρεβλώσεις στὴν προβολὴ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν στο κοινωνικὸ πεδίο ἀναφορᾶς τους. Μὲ τὴ διεθνοποίηση τῶν οἰκονομικῶν διαδικασιῶν οἱ πράξεις καὶ οἱ παραλείψεις ἐπιχειρήσεων καὶ κρατικῶν ὀργάνων μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν σοβαρὰ – ἐνίοτε καὶ ἀνεπανόρθωτα – τίς συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἄλλων σέ ὅποιοδήποτε σημεῖο τῆς ὑψηλίου, καθὼς καὶ τίς προοπτικὲς τῶν μελλουσῶν γενεῶν.

α) Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πολιτῶν, ἀνακύπτουν καθημερινῶς παρεμποδίσσεις στὴν ἐλεύθερη ἀπόλαυση:

i) τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας τῶν μὲν ἐναντι τῶν δέ. Πρωτίστως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ δρῶντες ἐμπλέκονται σέ σχέσεις κοινωνικῆς κυριαρχίας καὶ οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης ὑπὲρ τῆς ἄρχουσας κοινωνικῆς τάξης, ἐθνικῆς καὶ διεθνούς. Συγχρόνως οἱ πολίτες ὑφίστανται καὶ σχέσεις πολιτισμικῆς ἀλλοτρίωσης καὶ χειραγώγησης συνειδήσεων, ἀπὸ μηχανισμοὺς διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου τῶν ἀνθρώπων. Ὁ προσωπικὸς βίος καθενὸς ἐμπλέκεται σέ ἐν πολλοῖς ἀνεξέλεγκτες ἀποφάσεις ἄλλων, τὰ συσσωρευμένα ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἐπιβάλλουν συνθήκες ζωῆς πού δέν ἔχουν ἐπιλεγεῖ ἐλεύθερα ἀπὸ καθέναν ἀπὸ μᾶς. Στὴν πυρηνικὴ ἐποχὴ τὸ ἴδιο τὸ ἀγαθὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος ἀφήνεται ἔρμαιο στὴν πολεμικὴ παραφροσύνη τῶν κρατούντων, πού διεκδικοῦν δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, χάρι στὰ ὄπλα μαζικῆς καταστροφῆς πού διαθέτουν.

ii) Ἡ πολιτικὴ συμμετοχὴ καὶ ἡ ἀσκηση τῶν πολιτι-

κῶν δικαιωμάτων ἀπὸ τοὺς πολίτες εἴτε συρρικνώνονται ἀπὸ θεσμικοὺς ἢ ἐμπρακτοὺς ἀποκλεισμοὺς ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Εἴτε νοθεύονται ἀπὸ τὴν καθυπόταξη τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν καὶ τῶν ἀποφάσεων στὰ συμφέροντα ἐξωθεσμικῶν κέντρων οἰκονομικῆς ἰσχύος.

iii) Τέλος ἡ διασφάλιση ἐνός ἐλάχιστου ἐπιπέδου κοινωνικῆς εὐημερίας γιὰ καθέναν ἀπειλεῖται ἢ ματαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πολιτικῶς ὀργανωμένη κοινωνία δέν κατορθώνει νὰ κατοχυρώσει καλῶς – ἀπέναντι στὶς ἰδιωφελεῖς πιέσεις τῶν κατόχων κεφαλαίου – αὐτὰ πού θὰ ὀφείλε. Μὲ ἐπίπτωση τὴν ἐξάπλωση κοινωνικῆς ἀνασφάλειας εἰς βάρος τῶν ἀδυνάτων καὶ τὴν ἄτυπη καταδίκη πολλῶν ἀνθρώπων σέ ἀναξιοπρεπεῖς ὅρους ζωῆς.

β) Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, πάλι, τέτοιες ἀλλοιώσεις καὶ κίνδυνοι πηγάζουν:

i) ὡς πρὸς τὸ κράτος δικαίου, εἴτε ἀπὸ πελατειακὲς σχέσεις τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν σχηματισμῶν εἴτε ἀπὸ ὑπέρμετρος περιορισμοὺς τῶν ἐλευθεριῶν, ἀπὸ ἀνισότιμη καὶ προνομακὴ μεταχείριση μεταξὺ τῶν πολιτῶν. Τέτοιες στάσεις καὶ πολιτικὲς ἐπιλογές συνάπτονται συχνά μὲ τὴ βαρύνουσα καὶ ἄνιση πολιτικὴ ἐπιρροή τῶν κατόχων τῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἔλλειψη χρηστότητας τῶν κρατούντων.

ii) Ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ δημοκρατία, στρεβλώσεις καὶ κίνδυνοι προκύπτουν τόσο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀπραξία τῶν πολιτῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πρόοδεση τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν καὶ τῶν ἀποφάσεων τῶν κρατικῶν ὀργάνων σέ ἐξυπηρέτηση ἰδιοτελῶν συμφερόντων, κυρίως τῆς ἄρχουσας κοινωνικῆς τάξης ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ συντεχνιακῶς ὀργανωμένων ομάδων. Τοῦτο παροξύνεται σέ περιόδους στὶς ὁποῖες ἡ ἀγορὰ – κατ' οὐσίαν οἱ ἐπιχειρήσεις – ἀποσπᾶ τὸ πρωτεῖο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, ἐπιβάλλοντας τίς βλέψεις τῆς ἐπὶ τῆς κοινωνίας. *Ἡ δημοκρατία καταλύεται ἐμπράκτως, ὅταν ἀφαιρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐξουσιαζομένους ἡ δυνατότητα νὰ ἀλλάξουν τίς σχέσεις κυριαρχίας καὶ ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τίς ὁποῖες θίγονται.*

Ἀντίστοιχα ἰσχύουν στὴν κλίμακα τῆς παγκόσμιας κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ κρατικὴ κυριαρχία θρυμματίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ δυσμενῶν οἰκονομικῶν καὶ στρατιωτικῶν διευθετήσεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἰσχυρῶν χωρῶν, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν κυρίαρχων σέ αὐτές συμφερόντων. Ἔτσι, εἶναι ἀνυπόφορο ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς πλούσιων χωρῶν νὰ ἀποφασίζει ἐτερόνομα γιὰ τὴν ἐμπλοκὴ ὅλων τῶν ὑπόλοιπων χωρῶν σέ μίαν διεθνοποιημένη οἰκονομία εὐνοϊκὴ πρό πάντων γιὰ τὰ συμφέροντα τῶν προνομιούχων κοινωνικῶν στρωμάτων σέ ὀλόκληρη τὴν ὑψηλὴ. Καὶ ἀντίκειται σέ κάθε ἔννοια δημοκρατίας οἱ ἡγέτες αὐτοῦ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ πλούσιων χωρῶν νὰ λαμβάνουν ἀποφάσεις ἐν εἶδει *de facto* παγκόσμιας κυβέρνησης, ἡ ὁποία ὅμως ἀπὸ κανένα δέν ἔχει ἐκλεγεῖ, προκειμένου νὰ ἐπιτελέσει παρόμοια λειτουργία. Ἀλλὰ βεβαίως ἡ πλουτοκρατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας

ήδη από την ελληνική αρχαιότητα έχει αποδειχθεί ασύμβατη προς τη δημοκρατική αυτονομία των εξουσιαζομένων, εντός και ακόμη περισσότερο εκτός της ήγεμονικής δύναμης για την όποια πρόκειται κάθε φορά.

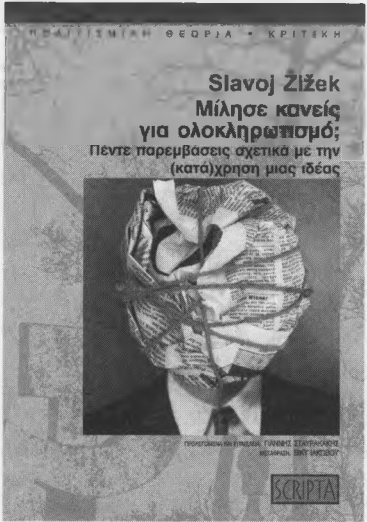
iii) Ός προς τό κοινωνικό κράτος, τέλος, κίνδυνοι και στρεβλώσεις απορρέουν ιδίως από την πίεση των κατόχων κεφαλαίου για επανιδιωτικοποίηση κοινωνικών πόρων και διαρπαγή δημόσιου πλούτου. Συγχρόνως μέ πιέσεις για άρση της συλλογικής ευθύνης της κρατικά οργανωμένης κοινωνίας τόσο απέναντι στους κοινωνικά ασθενέστερους πολίτες όσο και προς τίς πτωχότερες χώρες. Τό κοινωνικό κράτος συνθλίβεται, όταν τό βασικό και καθολικό δικαίωμα του πολίτη στά κοινωνικά αγαθά μεταπίπτει σέ δικαίωμα καθενός καταναλωτή χωριστά στά ίδια αγαθά, τά όποια μέ τή σειρά τους έχουν κατανήσει έμπορεύσιμα αντικείμενα.

Όποτε ή ικανοποίηση των αντίστοιχων αναγκών γίνεται ανισότιμα, αφού ή καταναλωτική ικανότητα των οικονομικά ισχυρότερων είναι άνωτερη από εκείνη των υπολοίπων.

Η εξατομίκευση στην άναπαραγωγή των όρων της κοινωνικής ζωής άποτελεί ούτως ή άλλως δομικό γνώρισμα του καπιταλισμού. Από αυτό παρέπεται μία θεσμικά έδραιωμένη άνευθυνότητα όσων κατέχουν τά μέσα παραγωγής του κοινωνικού πλούτου και ιδιοποιούνται τό προϊόν της κοινωνικής εργασίας. Έκτός εάν συναντήσουν σθεναρή αντίσταση από την κοινωνική πλειονότητα πού θίγεται από τίς σχέσεις αυτές, όποτε ίσως έπιτευχθούν όρισμένοι μετριασμοί στην άστική κυριαρχία. Τοῦτο άκριβώς συνέβη στόν είκοστό αιώνα μέ τούς θεσμούς του κοινωνικού κράτους, μέ την «κοινωνική δέσμευση» της άτομικής ιδιοκτησίας και ούτω καθ' εξής.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

Slavoj Žižek
Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό;
Πέντε παρεμβάσεις σχετικά
με την (κατά)χρηση μιας ιδέας

Ο Žižek είναι, στην πραγματικότητα, ο πιο λαμπρός εκφραστής της ψυχανάλυσης, ή μάλλον της θεωρίας της κουλτούρας εν γένει, που έχει εμφανιστεί στην Ευρώπη τις τελευταίες δεκαετίες.

TERRY EAGLETON

Το να συζητά για τον Hegel και τον Lacan είναι τόσο ουσιώδες για τον Žižek όσο και η αναπνοή.

JUDITH BUTLER

Ο Žižek, "ο γίγαντας της Λιουμπλιάνας", προσφέρει την ισχυρότερη διανοητική συγκίνηση μετά τον Αντι-Οιδίποδα.

Voice Literary Supplement

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 210 3616 528 • FAX: 210 3616 529
email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr

Η ΚΥΠΡΟΣ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Προοπτικές και δυσκολίες¹

του Άλέξη Ήρακλείδη

ΟΙ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ, ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ, πρωτοβουλίες, ἀ-
κόμη και μελέτες τύπου policy paper, από πλεу-
ρᾶς Λευκωσίας, Ἀθήνας, Ἑλληνοκυπρίων και
Ἑλλαδιτῶν γιά τήν εἰσοδο τῆς Κύπρου στήν Εὐρω-
παϊκή Ἐνωση ἀκολουθοῦν διάφορες τροχιές, κυρίως,
νομίζω, τίς ἐξῆς, διαρθρωμένες σέ δύοπολα:

(1α) τή λογική τῆς πανάκειας,

(1β) τήν ἀντίθετη λογική, αὐτή τῆς Κασσάνδρας
(τῶν δεινῶν, τῶν χειρότερων δυνατῶν ἐνδεχομένων),

(2α) τή στρατηγική τοῦ πῶς θά γοῦμε κερδοσμένοι
ἐμεῖς και ὄχι ὁ ἀντίπαλος (μακιαβελική στρατηγική)

(2β) τήν ἀντίθετη λογική τῆς ἐπίλυσης συγκρούσεων
(conflict resolution), και βέβαια ἐπικαλύπτοντας ὅλα
αὐτά,

(3α) τά σενάρια, ἀπό τά πῶς εὐφάνταστα ὡς

(3β) τά πῶς πραγματιστικά.

Ἡ δικιά μου ὀπτική γωνία εἶναι κυρίως ἡ τέταρτη,
δηλαδή ἡ λογική τῆς ἐπίλυσης συγκρούσεων.

ΣΕ ΟΤΙ ΑΦΟΡΑ ΤΙΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ περιττεύει νά ποῦμε
πολλά. Ἡ Κύπρος ὡς μέλος τῆς ΕΕ θά περάσει στή
ζώνη τῆς εἰρήνης και ἀσφάλειας, τῆς οἰκονομικῆς στα-
θερότητας και, θά προσέθετα, και τῆς πολιτισμικῆς
ἀσφάλειας, μιά και τό νοτιότερο και ἀνατολικότερο
τμήμα τῆς Εὐρώπης θά εἰσελθεῖ και θεσμικά ἔτσι στόν
χώρο πού, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀνήκει πολιτιστικά, πολιτι-
κά, κοινωνικά. Τό κίνητρο και δέλεαρ στήν περίπτω-
ση τῆς Κύπρου, ὅπως ἄλλωστε και στήν περίπτωση

τῆς Ἑλλάδας δέν εἶναι βέβαια οἰκονομικό ἀλλά πολι-
τικό, ἀσφάλειας, ἀλλά και πολιτιστικό και γοήτρου (τό
νά ἀνήκει στήν Εὐρώπη!).

Ἡ προοπτική τῆς ἔνταξης ἔφερε στό προσκήνιο μιά
μοναδική ἱστορική εὐκαιρία ἐπίλυσης τοῦ Κυπριακοῦ.
Δέν χωράει ἡ παραμικρή ἀμφιβολία ὅτι ἂν ἡ ἔνταξη
συνδυαστεῖ μέ προηγούμενη ἢ ταυτόχρονη ἐπίλυση τοῦ
ζητήματος, ἐννοεῖται ὁμοσπονδιακή, αὐτή θά ἦταν,
θεωρητικά, ἡ καλύτερη λύση γιά τίς δύο κοινότητες
στό νησί, και ἐπίσης και γιά τήν Ἑλλάδα, τήν Τουρ-
κία, τίς ἑλληνοτουρκικές σχέσεις και τή διεθνή ἀσφά-
λεια και εἰρήνη στήν περιοχή. Ὡστόσο αὐτή ἡ σχεδόν
κοινοτοπία δέν εἶναι και τόσο πρόδηλη σέ πολλούς κύ-
κλους.

Ἐτσι ἐρχόμαστε, χωρίς περιστροφές στό μεγάλο
ἐρώτημα. Ποιά Κύπρος θά εἰσελθεῖ στήν ΕΕ; Μία Κύ-
προς κολοβή και μέ δυσκολία, ἢ μιά Κύπρος ὁλόκλη-
ρη, πού ἐπιπλέον θά ἔνταχθεῖ μέ εὐκολία και πανηγυ-
ρικά;

Τό θέμα σέ τελική ἀνάλυση τίθεται ὡς ἐξῆς:

Τί προτιμοῦν οἱ περισσότεροι Ἑλληνοκύπριοι κατά
βάθος (ποῖο εἶναι τό εὐκταῖο, τό ἐπιθυμητό): μιά ἑδα-
φικά ἀκέραιη Κύπρος ὡς ἓνα ἐνωμένο κράτος στήν ΕΕ
και τίς δύο κοινότητες νά συνυπάρχουν εἰρηνικά στό
νησί; Ἡ μήπως τώρα πού ἔφθασε ἡ στιγμή τῆς ἀλή-
θειας, τοῦ μεγάλου Ναί ἢ τοῦ μεγάλου Ὁχι, πολλοί
εἶναι διστακτικοί (γιά νά χρησιμοποιήσω ἡπιο χαρα-
κτηρισμό); Πιστεύουν ὅτι τό τμήμα τῆς ἐπαναπροσέγ-
γισης εἶναι πολύ βαρῦ, δυσβάστακτο, ἓνα ἐπάδουνο χά-
πι πού μετά μεγάλης δυσκολίας καταπίνεται και αὐτό
μόνο γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἔνταξη; Γι' αὐτό και ἐπι-
στρατεύονται διάφορες προϋποθέσεις ὡς sine qua non
(τό πλαίσιο τῶν ἀποφάσεων τοῦ ΟΗΕ, κ.ἄ.);

1. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ ὁμιλία στόν Νεοκυπριακό
Σύνδεσμο (Λευκωσία, 24-10-2002).

“Όπως είναι ευρέως γνωστό, η Κύπρος κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει μεταμορφωθεί ριζικά. Τό ελληνοκυπριακό τμήμα της άνθει και πληροί με τό παραπάνω τά κριτήρια μιᾶς ευρωπαϊκῆς χώρας. Τό μόνο πού δέν άλλαξε ἀπό τό 1974 ὡς σήμερα εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ Κυπριακοῦ. «Μοιάζει», ὅπως σημειώνει ὁ Πῆτερ Λοῖζος, «μέ τό τραῦμα τοῦ Φιλοκτῆτη πού δέν γιαιτρευόταν ποτέ, μέ τή διαφορᾶ ὅτι ἐκείνο τό τραῦμα τυραννοῦσε ἕναν μόνο πολεμιστή, ἐνώ τό Κυπριακό ἀφορᾶ ἄμεσα ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἑλληνοκύπριους καί Τουρκοκύπριους πού δέν μπόρεσαν ὅλα αὐτά τά χρόνια νά συνεργαστοῦν γιά νά πραγματώσουν τό ὄνειρο τῆς διακοινοτικῆς συνεργασίας, ὥστε νά κυβερνήσουν μόνοι τους τό νησί ...».

Τό Κυπριακό ἀποτελεῖ μεγάλο παράδοξο. Δέν ἔχει μέχρι σήμερα ἐπιλυθεῖ, ἀν καί τό πλαίσιο τῆς εἰρηνικῆς λύσης, χωρίς νικητές καί ἡττημένους, ἀλλά μόνο μέ κερδισμένους Ἑλληνοκύπριους καί Τουρκοκύπριους, εἶναι πασιφανές, τουλάχιστον ἀπό τό 1968.

ΕΝΑΤΕΝΙΖΟΝΤΑΣ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ Κυπριακοῦ στίς ἀρχές τοῦ 21ου αἰῶνα, ἔξι ἐρμηνεῖες μποροῦν ἀπό μόνες τους ἢ συνδυαστικά νά δώσουν πειστική ἀπάντηση στό «γιατί» τοῦ Κυπριακοῦ ἀδιεξόδου ἀπό τό 1964 μέχρι καί σήμερα (καί ἐννοεῖται ὅτι ἐντοπιζόντας τά αἰτία τῆς *malaise* υποδηλώνονται καί ἀντίστοιχες θεραπείες). Ὑπάρχει καί μία ἀκόμη ἐρμηνεῖα πού θά τήν χαρακτηρίζα περισσότερο «παρερμηνεῖα» (βλέπε παρακάτω).

Μία προφανῆς ἐρμηνεῖα τοῦ Κυπριακοῦ ἀδιεξόδου εἶναι ὁ ἐθνικισμός, δηλαδή ἡ ἀγεφύρωτη σύγκρουση ἑλληνοκυπριακοῦ καί τουρκοκυπριακοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀκριβέστερα κυπριακοῦ ἑλληνικοῦ καί κυπριακοῦ τουρκοῦ ἐθνικισμοῦ στό νησί. Πράγματι, ἀν ὑπάρχει ἕνας βασικός ἔνοχος γι’ αὐτή τήν περιεργή δυστοκία εἶναι χωρίς ἄλλο «οἱ φιλοδοξίες καί οἱ φόβοι τῶν ἐθνικιστῶν ἀμφοτέρων τῶν κοινοτήτων», οἱ ὅποιοι συνήθως πλειοψηφοῦσαν, «ἐμποδίζοντας τό νησί νά ἐπιδιώσει ὡς ἐνιαία πολιτική κοινότητα». Τά συγκρουόμενα «ἐθνικά σχέδια» τῆς κάθε πλευρᾶς, οἱ ἐνοπλες συγκρούσεις καί αἱματοχυσίες (τῶν περιόδων 1956-1958, 1964-1967 καί 1974), καί οἱ μῆνες τους πού διατηροῦνται ζωντανές καί μέσα ἀπό τίς ἐκατέρωθεν ἐθνικές ἀφηγήσεις (σχολικά βιβλία, ἐπέτειοι, μουσεῖα, πανηγυρικοί λόγοι, ἀνδριάντες, τελετές, παρελάσεις, μνημόσυνα, κλπ.) δέν ἐπέτρεψαν μέχρι καί σήμερα νά πραγματωθεῖ ἡ συνεργασία καί εἰρηνική συμβίωση τῶν δύο συστατικῶν κοινοτήτων (ἐθνοτικῶν ὁμάδων) στό νησί.

Ποιά εἶναι ἡ θεραπεία ἐδῶ; Πῶς μποροῦμε νά ὑπερδοῦμε τόν λόγο τοῦ ἐθνικισμοῦ; Σέ τελική ἀνάλυση μέ νέες λιγότερο ἀλαζονικές μορφές συλλογικῆς ταυτότητας καί μέ διαφορετικῆ νομιμοποίηση τοῦ κοινού κράτους ἀπό αὐτήν τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Σημαντικῆ καί πρωτοπόρα ὑπῆρξε ἐδῶ ἡ προσπάθεια τοῦ Νεοκυπρια-

κοῦ Συνδέσμου ἐπί δεκαετίες, δυστυχῶς μέ λίγη ὅμως ἐπιτυχία, τέτοια ἦταν ἡ τύφλωση τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἐπίσης, πῶ πρόσφατα, οἱ προσπάθειες τῶν ἐργαστηρίων ἐπίλυσης συγκρούσεων.

Μία ἄλλη ἐρμηνεῖα τοῦ Κυπριακοῦ ἀδιεξόδου πού ἐπικαλύπτει καί τόν ἐθνικισμό εἶναι αὐτή «τῆς ἀγεφύρωτης σύγκρουσης συμφερόντων», ὅτι οἱ θέσεις καί οἱ πραγματικές ἐπιδιιώξεις τῶν δύο πρωταγωνιστῶν ἦταν καί παραμένουν ἐντελῶς ἀσυμβίβαστες. Ὑπ’ αὐτήν τήν ἔννοια τό Κυπριακό συνιστᾶ κλασική περίπτωση σύγκρουσης «μηδενικοῦ ἀθροίσματος», μέ δυνατικά μόνο κερδισμένο καί χαμένο καί ὄχι μέ δυνατότητα ἀνάδειξης μιᾶς ικανοποιητικῆς μέσης λύσης, κατά προτίμηση λύσης «θετικοῦ ἀθροίσματος», ὅπου καί τά δύο μέρη θά ἐβγαίνουν κερδισμένα καί ικανοποιημένα. Ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση φαίνεται νά καλύπτει (ἢ ἔστω κάλυπτε ὡς τά τέλη τοῦ 2001) καί τίς δύο πλευρές. “Όπως λεγόταν ὅλο καί περισσότερο «ἡ μή λύση εἶναι λύση».

Στό Κυπριακό πρόβλημα ὅπως καί στίς περισσότερες ἄλλες συγκρούσεις, ἡ ἐμφαση, εἰδικά τῶν πρωταγωνιστῶν, δίδεται στίς ἀπτές, ἀντικειμενικές δυσκολίες πού ὑπάρχουν καί πολύ λιγότερο στίς ἀντιλήψεις, στήν «εἰκόνα τοῦ ἐχθροῦ», στούς φόβους καί στήν παντελή ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης γιά τόν ἀντίπαλο, στίς ἐθνικές ἀφηγήσεις, κλπ. Ἡ δεύτερη αὐτή διάσταση τῆς σύγκρουσης ἀποτελεῖ μία ἀκόμη γόνιμη καί πειστικῆ ἐρμηνευτικῆ ὁδὸ γιά τό Κυπριακό ἀδιεξοδο. Μέ τόν καιρό ἐδραιώθηκε ἕνα τεράστιο ψυχολογικό φράγμα μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων. Ἀντιλήψεις καί πραγματικότητα ἐγιναν ἕνα καί τό αὐτό, καθώς, κατά τή γνωστή ρήση τοῦ κοινωνιολόγου τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα Τόμας, ὅταν ὀριστεῖ μία κατάσταση ὡς ἀληθινή, ἀποβαίνει ἀληθινή στίς συνέπειες τῆς.

Μία τέταρτη ἐρμηνεῖα τοῦ Κυπριακοῦ πού συνδυάζει τίς τρεῖς παραπάνω – καί ταυτόχρονα ἀποτελεῖ καί ἀπόρροια τους – εἶναι ἡ ἀμοιβαία μή ἀναγνώριση τοῦ ἄλλου. Ἐνα κύριο ἐμπόδιο στήν ἐπίλυση τῶν ἐθνοτικῶν καί ἀποσχιστικῶν συγκρούσεων εἶναι ὅτι οἱ δύο ἀντίπαλοι, τό κράτος καί τό «μή κράτος», δέν ἐρχονται κἀν σέ ἀπευθείας διαπραγματεύσεις, γιατί ἡ κρατικῆ ἐξουσία δέν μπορεῖ νά δεχθεῖ ὡς ἀντάξιο συνομιλητῆ τόν ἀντίπαλο τῆς. Ὡστόσο στό Κυπριακό δέν λείπουν οἱ ἀπευθείας διαπραγματεύσεις καί συνομιλίες ἀπό τό 1968 καί ἔπειτα μεταξύ τῆς ἐπίσημης Κύπρου (Ἑλληνοκύπριοι) καί τῆς τουρκοκυπριακῆς κοινότητας. Ἐκ πρώτης ὄψεως δηλαδή ἡ κάθε πλευρά ἀναγνωρίζει τήν ἄλλη; οἱ μέν ἀναγνωρίζουν τούς δέ ὡς Ἕλληνες/Ἑλληνοκύπριους καί Τούρκους/Τουρκοκύπριους ἀντιστοίχως. Στήν οὐσία ὅμως ἡ ἀμοιβαία αὐτή ἀναγνώριση εἶναι ἐπιφανειακή, κατά καιρούς δέ οἱ συνομιλίες σκόνταψαν ἀκριβῶς στόν τίτλο ἢ τήν προσφώνηση τῆς ιδιότητος τοῦ ἐκπροσώπου τῆς κάθε πλευρᾶς.

Ἐνα πέμπτο βασικό ἐμπόδιο στήν ἐπίλυση τοῦ Κυπριακοῦ ὑπῆρξε ἡ πολιτικῆ ἡγεσία καί γενικότερα τό

πολιτικό σκηνικό στην Κύπρο καί στις δύο κοινότητες. Καθοριστική υπήρξε ἡ περιφημη ἀδιαλλαξία τοῦ Τουρκοκυπρίου ἡγέτη Ντενκτάς, εἰδικά ἀπό τό 1983 καί ἔπειτα, στην μή ἀνάδειξη λύσης καί στην πάταξη τῶν κομμάτων τῆς τουρκοκυπριακῆς ἀντιπολίτευσης πού ἐπιζητοῦν ἐπί δεκαετίες ὁμοσπονδιακή λύση. Προηγουμένως, εἰδικά ἀπό τό 1964 ἕως τό 1977, ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα ἐμπόδια στην ἀπό κοινοῦ εἰρηνική ἐπίλυση ἦταν ἡ πάγια ἑλληνοκυπριακή ἀδιαλλαξία τοῦ Μακαρίου. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος συμβιβαζόταν μόνο μέ λύση πού θά καθιστοῦσε τοὺς Τουρκοκυπρίους ἀπλή μειονότητα (σάν νά ἀποτελοῦσαν μηδαμινό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως οἱ Μουσουλμάνοι/Τοῦρκοι τῆς ἑλληνικῆς Θράκης), σέ μία, ἐννοεῖται, ἑλληνοκρατούμενη ἑλληνική Κύπρο. Πάγια ἀδιάλλακτος υπήρξε στή συνέχεια καί ὁ διάδοχος τοῦ Μακαρίου, Σπύρος Κυπριανοῦ.

Ἡ συμβολή τοῦ ΑΚΕΛ, τοῦ μεγαλύτερου πολιτικοῦ κόμματος πού πάγια ὑποστηρίζει τήν ἀνάγκη ἐπανα-

προσέγγισης τῶν δύο κοινοτήτων καί ἐπίσης τόν κοινό κυπριακό χαρακτήρα τοῦ νησιοῦ, υπήρξε προβληματική. Ἄν μή τί ἄλλο, τό ΑΚΕΛ υπήρξε σαφῶς κατώτερο τῶν προσδοκιῶν, μέ ἀγκυλώσεις καί ἐνίοτε μέ ἀνιερές συμμαχίες (πότε μέ τόν Μακάριο, πότε μέ τόν Κυπριανοῦ καί τώρα ὑποστηρίζοντας τήν ὑποψηφιότητα τοῦ ἄκρως ἀπορριπτικοῦ Τάσου Παπαδόπουλου γιά τήν προεδρία τῆς Κύπρου!), οἱ ὁποῖες δέν τοῦ ἐπέτρεψαν νά πρωτοστατήσει, ὅπως θά ἔπρεπε ἀπό τό 1974, ἀλλά καί πῶς πρῖν νά πιέσει ἀποτελεσματικά, γιά τήν ἐπαναπροσέγγιση μεταξύ τῶν δύο κοινοτήτων.

Ἡ διεθνῆς κανονιστική διάσταση εἶναι μία ἀκόμη πλευρά τοῦ Κυπριακοῦ πού συνήθως διαφεύγει τῆς προσοχῆς. Τό Κυπριακό περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο γιατί συνιστᾷ καί διαφορὰ ἀξιακή, ὑπό τήν ἔννοια τῆς σύγκρουσης ἀρχῶν. Κινεῖται μάλιστα σ' αὐτή τή γκρίζα ζώνη ὅπου διακυβεύονται καί συγκρούονται διάφορες σημαντικές κανονιστικές ἀρχές τοῦ διεθνοῦς καί τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, ὅπως ἡ κυριαρχ-

χία, ἡ ἑδαφική ἀκεραιότητα, τὸ ἀπαραβίαστο τῶν συνόρων, ἡ μὴ χρῆση βίας, ἡ μὴ ἐπέμβαση, ἡ αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν καὶ ἡ ἐσωτερικὴ αὐτοδιάθεση γιὰ εὐμεγέθεις πολιτισμικὲς μειοψηφίες, ἡ προστασία καὶ τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων, τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἡ τήρηση ἢ ὄχι τῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας σὲ ἔθνοτικά διχασμένες κοινωνίες κ.ἄ. Ἐπιπλέον ἡ ἐπίκληση τῆς ὁποίας ἀρχῆς εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὸ τί ἀντιλαμβάνεται ὡς δίκαιο ἡ κάθε πλευρὰ καὶ τὰ ἄλλα ἐμπλεκόμενα μέρη, ποιῆς διεθνῆς ἀρχῆς ἐπιλέγουν νὰ προτάξουν καὶ πῶς τίς ἀντιλαμβάνονται, καὶ ποιῆς (ἢ ποιά ἐρμηνεῖα τους) φαίνεται νὰ ἀγνοοῦν, νὰ παρεξηγοῦν ἢ νὰ παρερμηνεύουν γιὰ εὐνόητους λόγους.

Ἔρχομαι τώρα σὲ αὐτὸ πού ὀνόμασα ἐρμηνεῖα-παρερμηνεῖα. Ἡ μελέτη τοῦ Κυπριακοῦ καὶ ἡ πολιτικὴ του πράξις, εἰδικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἑλληνοκυπριακὴ ὀπτική γωνία, περιπίπτει κατὰ τὴ γνώμη μου, σὲ ἓνα βασικὸ ἐπιστημονικὸ ὀλίσθημα. Τεῖνει νὰ θεωρεῖ τὸ Κυπριακὸ κυρίως ἢ ἀποκλειστικὰ διεθνές πρόβλημα καὶ πῶς ἐκλαϊκευμένα καὶ ἀπλοϊκὰ, διεθνή συνωμοσία-συμπαιγνία τῆς Βρετανίας, τῆς Τουρκίας καὶ τῶν ΗΠΑ ἐναντίον τῶν δικαίων αἰτημάτων τῶν ἑλληνοκυπρίων καὶ τῆς Ἑλλάδας. Πρόκειται θὰ ἔλεγε κανεὶς γιὰ τὸ «ὀλίσθημα τῆς διεθνοποίησης» (*internationalization fallacy*). Ὡστόσο οἱ γηγενεῖς παράγοντες – ἡ ἔθνοτική σύγκρουση καθεαυτὴ – ὑπῆρξε πολὺ πῶς καθοριστικὴ στὰ τεκταινόμενα ἀπὸ τὸν ξένο παράγοντα, εἰδικὰ ἀπὸ τὸ 1963 καὶ ἔπειτα. Τὸ Κυπριακὸ ἦταν καὶ παραμένει κατὰ βάση ἔθνοτική σύγκρουση καὶ, ἂν μὴ τί ἄλλο, ἔτσι μόνο μπορεῖ νὰ ἐπιλυθεῖ μὲ εἰρηνικὸ τρόπο. Οἱ μέχρι σήμερα σοβαρὲς μαρτυρίες καὶ ἐρευνες δείχνουν ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ἐμπλοκὴ ἢ ἐπέμβαση, εἰδικὰ αὐτὴ τῆς Τουρκίας καὶ τῶν ΗΠΑ (καὶ τῆς Βρετανίας μετὰ τὸ 1960), ἦταν ὡς καὶ τὸ 1974 παρεπόμενη καὶ ἀντίδραση σὲ αὐτὰ πού γινόντουσαν στὸ νησί, κυρίως μὲ ἑλληνοκυπριακὴ καὶ κατὰ δεύτερο λόγο μὲ ἑλληνικὴ (ἑλλαδική) πρωτοβουλία.

ΑΣ ΕΡΘΟΥΜΕ ΟΜΩΣ στὸ σήμερον. Οἱ συνομιλίες, πού ξεκίνησαν θεαματικὰ καὶ μετὰ ἀπὸ ἐντυπωσιακὴ στροφή τοῦ Ντενκτάς, δέν ἀπέδωσαν τοὺς θεαματικούς καρπούς πού πολλοὶ ἀπὸ μᾶς ἀναμέναμε στὶς ἀρχές τοῦ χρόνου.

Ἀναμφίβολα, ἡ ἔλλειψη θεαματικῆς προόδου ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴ στάση τοῦ Ντενκτάς, ὁ ὁποῖος σαφῶς σκλήρυνε μετὰ τὸν πρῶτο γύρο τῶν διαπραγματεύσεων. Πέραν ἀπὸ τὴν ἀδιαλλαξία του, ἀδιαλλαξία πραγματικὴ, φαινομενικὴ ἢ ἴσως διαπραγματευτικὴ (πού σήμερον δέν βρῖσκει ἀτήχηση μεταξὺ τῶν περισσοτέρων Τουρκοκυπρίων, τὸ ἀντίθετο μάλιστα), ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ἀρνητικοὶ παράγοντες πού δέν βοηθοῦν στὴν ἀνεύρεση λύσης, ὅπως ἡ πρόσφατη τουρ-

κικὴ πολιτικὴ κρίση καὶ τὸ ἀδέβαιο ἀποτέλεσμα τῶν τουρκικῶν ἐκλογῶν τῆς 3ης Νοεμβρίου.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι στὴν Τουρκία τὰ τελευταῖα δύο τρία χρόνια ὑπάρχει ἔντονος προβληματισμὸς καὶ δημόσιος διάλογος γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς στὸ Κυπριακὸ θέμα πού πρὶν ἀποτελοῦσε μεγάλο ταμπού. Δύσκολα πείθει πλέον ἡ γνωστὴ ἀποψη ὅτι τὸ Κυπριακὸ ἐπιλύθηκε μὲ τὰ τετελεσμένα γεγονότα τοῦ 1974. Ἔχει ἀρχίσει νὰ κερδίζει ἑδαφος ἡ θέση ὅτι ἡ ἀρνητικότητά τῆς Ἀγκυρας εἶναι ἀδιέξοδη καὶ ἐπιζήμια γιὰ τὴ χώρα αὐτή.

Σήμερα πού σήμανε ἡ ὥρα μηδέν γιὰ τὸ Κυπριακὸ ἄς γίνουμε πῶς αὐστηροὶ μὲ τὰ καθ' ἡμᾶς, καὶ ἄς ἀφήσουμε τὴ γνωστὴ προσφιλεῖ τακτικὴ τοῦ νὰ ρίχνουμε ὅλο τὸ φταιξιμὸ, μοιρολατρικὰ ἢ σκόπιμα, στοὺς ἄλλους, ὅπως γιὰ τὸ 1974. Ἄλλωστε ἐδῶ εἶναι πού μποροῦμε κάπως νὰ ἐπηρεάσουμε τὰ πράγματα πρὸς τὴν εὐνοϊκότερη κατεύθυνση γιὰ τὴν Κύπρο καὶ τὸν λαὸ τῆς. Ὑπάρχουν τουλάχιστον τρεῖς καιριοί, ἀρνητικοὶ παράγοντες πού βαραινουν τὴν ἑλληνοκυπριακὴ πλευρὰ στὴν παρούσα ἱστορικὴ συγκυρία καὶ δυσκολεύουν τὴν ὁδὸ τῆς ἐπίλυσης-ἐνταξης: (1) τὸ πολιτικὸ σκηنيκὸ στὴν ἐπίσημη Κύπρο σήμερον καὶ κατὰ τὴν τελευταῖα δεκαετία, (2) τὸ βάρος τῆς ἐθνικῆς ἀφήγησης καὶ τῶν παρελκόμενων τῆς καὶ (3) ἡ συναφὴς ἀρνηση τοῦ Ἄλλου.

1ον. Ὅλες οἱ ἐγκυρες πηγές δείχνουν ὅτι σχεδόν τὸ ἕμισον τῶν ἑλληνοκυπρίων (46-49%) δέν ὑποστηρίζουν, τὰ τελευταῖα ἔτη, οὔτε κἀν τὴν ὁμοσπονδιακὴ λύση, πολλῶ μᾶλλον μίᾳ σχετικὰ χαλαρῇ ὁμοσπονδία δύο ἰσοτίμων μερῶν (τὸ Βελγικὸ μοντέλο), πού εἶναι καὶ ἡ μόνη ρεαλιστικὴ μὴ διχοτομικὴ λύση.

Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ δυναμικὴ καὶ μὲ ἔντονη ἀκροαματικὴ θέση τῶν ἀδιάλλακτων-ἀπορριπτικῶν ἑλληνοκυπρίων πού πιστεύουν – καὶ εὐχονται διακαῶς – οἱ συνομιλίες νὰ ἀποτύχουν. Θεωροῦν ὅτι ἔχουν στὸ «τσεπάκι» τους τὴν εἴσοδο στὴν ΕΕ καὶ εἶναι βέβαιοι ὅτι ὁ Ντενκτάς – ἢ ὁ διάδοχος του – θὰ τοὺς κάνει καὶ πάλι τὴ χάρη νὰ φανεῖ ἀδιάλλακτος. Εὐχονται νὰ ἐπικρατήσουν οἱ ἀντιευρωπαϊστὲς στὴν Τουρκία μεθαύριο. Ἐξυπακουέται δὲ ὅτι δέν ἔχουν καμία διάθεση γιὰ συνεργασία καὶ συνύπαρξη μὲ τοὺς Τουρκοκυπρίους σὲ ἓνα κράτος, παρεκτός ἂν δεχόντουσαν νὰ γίνουν ἀσήμαντη μειονότητα σὲ μίᾳ ἑλληνοκρατούμενη Κύπρο (θέση Μακαρίου).

Τὸ δὲ σκηνικὸ τῶν προσεχῶν προεδρικῶν ἐκλογῶν – ἂν δέν ἀναβληθοῦν – δέν μᾶς γεμίζει ἀπὸ αἰσιοδοξία (ἐπικρατέστερος ὑποψήφιος δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Τ. Παπαδόπουλο). Περιττεῦει νὰ ποῦμε τὸ προφανές: πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπιλογὴ ἐνός μετριοπαθοῦς καὶ διαλλακτικοῦ προέδρου προκειμένου νὰ δοθεῖ τὸ κατάλληλο μήνυμα στὴν Τουρκοκυπριακὴ πλευρὰ καὶ διεθνῶς (εἰδικὰ στὴν ΕΕ).

Ἐδῶ ὅμως τίθεται καὶ ἓνα ἄλλο ζήτημα. Ἡ ἑλληνοκυπριακὴ κοινότητα πού θέλει πλέον διακαῶς νὰ μπεῖ στὴν Εὐρώπη φαίνεται νὰ μὴν γνωρίζει ἐπαρκῶς καὶ

πάντως νά μὴ ἐνστερνίζεται μία βασική προαποδοχή τῆς ΕΕ καὶ τῆς Ευρώπης γενικότερα, τὴν ἐθνικὴ συμβίωση μὲ ἰσότητα, τὸ ἐθνικὸ μοῖρασμα τῆς ἐξουσίας, τὴν ὁμοσπονδία μὲ ἐθνοτικούς ὄρους, τὴν ἐθνικὰ συναινετικὴ δημοκρατία (*consociational democracy*). Παραδείγματα χάρι, ὅπως διαπιστώνονται στὸ Βέλγιο, τὴ Φινλανδία, τὴν Ἰσπανία, στὶς συζητήσεις σὲ Βρετανία (Β. Ἰρλανδία), στὴν Ὁλλανδία καὶ «ἐκτὸς Ευρώπης» στὴν Ἑλβετία... Μεθαύριο θά βρεθεῖ σὲ μία ὁμοσπονδιακὴ Ευρώπη καὶ ἡ ἴδια δὲν θέλει τὴν ὁμοσπονδία γιὰ τὴν ἴδια. Μιλᾷ μὲ ὄρους ἐθνικοῦ κράτους ἢ ἐλληνικοῦ δευτέρου κράτους σὰν νά βρισκόμασταν στὸ 1919.

2ον. Ἡ ἱστορικὴ ἐθνικὴ ἀφήγηση σὲ Κύπρο καὶ Ἑλλάδα ἐξωραίζει καὶ ἠρωοποιεῖ ὅτιδήποτε ἐλληνικό/κυπριακὸ καὶ δαιμονοποιεῖ τοὺς ἀντιπάλους (Τουρκοκύπριους καὶ Τούρκους) καθὼς καὶ τὸν ξένο παράγοντα. Ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ καλοκαιρινὴ συζήτηση γιὰ τὴν ΕΟΚΑ καὶ τὸν Γρίδα στὰ ἐλληνικά σχολικά βιβλία, οἱ περισσότεροι βρισκόμαστε ἐγκλωδισμένοι σὲ στρεβλές ἀντιλήψεις, σὲ μύθους δικῆς μας κατασκευῆς γιὰ τὸ Κυπριακὸ. Μεταξὺ τῶν πολλῶν παραπληροφορήσεων (ἐσκεμμένων καὶ μὴ) εἶναι ἡ γνωστὴ θέση ὅτι τὸ Κυπριακὸ ἀποτελεῖ ἀφενὸς ζήτημα «εἰσβολῆς καὶ κατοχῆς», ἀφετέρου συνωμοσία «ξένων κέντρων», προκειμένου νά μὴν πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐθνικὴ αὐτοδιάθεση-ἔνωση. Ἀποσιωπᾶται ἀκόμη καὶ σήμερα ὁ καθοριστικὸς ρόλος τοῦ Μακαρίου στὸ ἀδιέξοδο: ἡ στάση τοῦ 1960-1963, τὸ μέγα λάθος τῶν «13 Σημείων» (1963), ἡ σκληρὴ πίεση τῶν Τουρκοκυπρίων στοὺς θυλάκους (1964-1974), ἡ ὑποβάθμιση-διαστρέβλωση τῆς εὐκαιρίας τῶν σχεδίων Ἀτσεσον (βλ. καὶ πρόσφατο τόμο τῶν φακέλων τῆς CIA), ἡ ἐπανειλημμένη ἀπόρριψη τῆς θετικῆς πορείας τῶν Διακοινοτικῶν (1968-1974), ἡ ἀνένδοτη στάση τοῦ Μακαρίου μετὰ τὴ δευτέρη εἰσβολὴ ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πρώτη κλπ. Ἐπιπλέον, παραδίδεται ἐν πολλοῖς στὴ λήθη ὁ ἐπιβλαβὴς ρόλος τοῦ Γρίδα τὸ 1964-1967 καὶ στὴ συνέχεια τῆς ΕΟΚΑ Β' ὑπὸ τὴν ἀρχηγία του.

Ἡ μονόπλευρη αὐτὴ πληροφόρηση, ἡ ὁποία ἀναπαράγεται ἀπὸ τὰ σχολικά βιβλία, τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, σὲ τελετές, ἀπὸ μερίδα τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ ἀκόμη καὶ διὰ ἀμβωνος, ἐπηρεάζει τὶς ἀντιλήψεις μας. Δυσκολευόμαστε ἔτσι νά κατανοήσουμε ὅτι ἡ προσέγγιση μὲ τοὺς Τουρκοκυπρίους, ὁ διάλογος μαζί τους γιὰ τὴν ἴδρυση μίας ὁμοσπονδίας δύο ἰσότητων κοινοτήτων ἀποτελεῖ *sine qua non* γιὰ νά υπάρξει μία Κύπρος εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας.

3ον. Ὑπάρχουν μία σειρά ἀπὸ ἐκφάνσεις τῆς μὴ ἀναγνώρισης καὶ συμβολικῆς ἀπόρριψης τῆς τουρκοκυπριακῆς συλλογικῆς ταυτότητας τόσο ἀπὸ τοὺς Ἑλληνοκύπριους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες (Ἑλλαδίτες) μέχρι καὶ σήμερα, ὅπως:

- Για τὴν περίοδο 1948-1959 τὸ περίφημο «δὲν τοὺς πέφτει λόγος» καὶ πῶς «τολμοῦν καὶ διαμαρτύρονται» καὶ ἔχουν αἰτήματα.

- Ἀπὸ τὸ 1963 καὶ ἔπειτα ἡ μονοπώληση («σφετερισμός» ἢ «κατάληψη» κατὰ τοὺς Τουρκοκύπριους) τῆς Κύπρου (τοῦ ἐπίσημου κυπριακοῦ κράτους) ἀπὸ τοὺς Ἑλληνοκύπριους. Ἐπι βλέπουμε καὶ τὸν πάγιο χαρακτηρισμὸ τῆς τουρκοκυπριακῆς ὄντοτητας ὡς «παράνομης», «ψευδοκράτος», «κατεχόμενα», «κατοχικός ἡγέτης/ἡγεσία» κλπ. Δὲν γίνεται δηλαδὴ διάκριση μετὰ τοῦ τουρκοκυπριακοῦ στρατοῦ πού ὄντως βρίσκεται παράνομα στὴν Κύπρο ἀπὸ τοὺς Τουρκοκυπρίους πού στὴν πλειοψηφία τους δὲν θεωροῦσαν ὅτι εἶχαν ἄλλη ἐπιλογή, μετὰ τὸ 1974 (καὶ ἀπὸ τὸ 1964), ἀπὸ τὸ νά αὐτοκυβερνηθοῦν.

- Ἡ μὴ ἀναγνώριση τῶν Τουρκοκυπρίων ὡς ξεχωριστοῦ λαοῦ ἀλλὰ μόλις καὶ μετὰ δυσκολίας ὡς «κοινότητας» ἀπὸ τὸ ἥμισυ περίπου τῶν Ἑλληνοκυπρίων. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποψη τῶν ἀπορριπτικῶν ὅτι πρόκειται γιὰ «μειονότητα» καὶ τίποτε περισσότερο, καὶ ὅτι τὰ περὶ «κοινότητας» ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἔξωθεν καὶ ἀποτελοῦν μία ἀπὸ τὶς κύριες πηγές τοῦ ἀδιεξόδου.

- Ὅτι εἶναι πολιτικὰ ἀνύπαρκτοι, φερέφωνο τῆς Τουρκίας καὶ ὅτι ὁ ἡγέτης τους εἶναι ἀνδρείκελὸς τῆς.

- Ὅτι δὲν πρόκειται κἀν γιὰ Τουρκοκύπριους ἀλλὰ γιὰ Τούρκους (σὲ αὐτὸ ἔχει συμβάλει καὶ ὁ Ντενκτάς μὲ τὴν ἔμφασή του στὴν τουρκικὴ ταυτότητα τῶν Τουρκοκυπρίων).

Τελικὰ, ὡς «Κύπριοι» λογίζονται μόνο οἱ Ἑλληνοκύπριοι. Μὲ τὸ «Κύπριος», «Κύπρος», «κυπριακὰ δίκαια» ἐκλαμβάνονται ἀποκλειστικὰ οἱ Ἑλληνοκύπριοι ὡς κατὰ βάση Ἕλληνες (ἐξ οὗ καὶ ὁ κυπριακὸς ἐθνικός ὕμνος εἶναι ὁ ἐλληνικός!), σὰν οἱ Τουρκοκύπριοι νά μὴν ὑπάρχουν πιά ἢ νά μὴν ὑπῆρξαν ποτέ.

ΑΣ ΕΠΙΣΤΡΕΨΟΥΜΕ ΟΜΩΣ καὶ πάλι στὶς συνομιλίες. Σὲ αὐτὲς οἱ δύο συνομιλητὲς σκόνταψαν κυρίως στὸ θέμα τῆς κυριαρχίας καὶ σὲ κάτι πού ἀπτεται τῆς ἀναγνώρισης, πού ὅπως εἶπαμε, ἀποτελεῖ καιρὸ ἐμπόδιο στὴν ἐπίλυση τοῦ Κυπριακοῦ μέχρι σήμερα: τὸ κατὰ πόσον τὸ κράτος πού θά προκύψει θά εἶναι νέο – ὑπὸ τὴν ἔννοια ἐνός «νέου συνταγματικοῦ» ὅπως λέει ὁ Ντενκτάς – ἢ ἡ συνέχεια τοῦ προηγουμένου μὲ τὴν προσθήκη τῶν Τουρκοκυπρίων, ὅπως ἐπιμένουν οἱ Ἑλληνοκύπριοι.

Καὶ τὰ δύο θέματα ὅμως θά μπορούσαν νά βροῦν λύσεις. Τὸ θέμα τῆς κυριαρχίας μὲ μία διεθνή κυριαρχία, ἀλλὰ δύο ἐσωτερικὲς κυριαρχίες ὑπὸ τὴν ἔννοια (α) ὅτι τὰ δύο μέρη τῆς Κύπρου εἶναι ἰσότητα (π.χ. Βέλγιο, Τανζανία ἢ πρῶην Τσεχοσλοβακία) καὶ (β) κάθε κοινότητα (ὁμόσπονδο τμήμα) κυριαρχεῖ στὰ τοῦ οἴκου τῆς (ἐν εἴδει «ἐσωτερικῆς κυριαρχίας») μὲ ἐξαίρεση, ἐννοεῖται, τὰ θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἐξωτερικῆς ἀμυνας τῆς χώρας, κεντρικῆς τράπεζας/οικονομίας, φορολογίας, τὰ περιβαλλοντικά καὶ ὁρισμένα ἄλλα. Θά κινεῖται ἐσωτερικὰ μὲ ὄρους μίας σχετικῆς χαλαρῆς ὁμοσπονδίας, ὅπως ὁ Καναδᾶς ἢ ἡ Ἑλβετία.

Ὅσο γιὰ τὸ διάδοχο κράτος ἢ τὴν «παρθενογένεση»,

εἶναι προφανές ὅτι τό κράτος στήν οὐσία θά εἶναι νέο, μιᾶς καί ἡ Κυπριακή Δημοκρατία ὡς κράτος δύο κοινοτήτων δέν ὑπάρχει ἀπό τό τέλος τοῦ 1963. Ἀπό τήν ἄλλη δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι διάδοχο κράτος μέ βάση τό Διεθνές Δίκαιο, ὅπως π.χ. ἡ Ρωσία σέ σχέση μέ τήν ΕΣΣΔ.

Σέ τελική ἀνάλυση αὐτό πού ἀπασχολεῖ τούς περισσότερο Τουρκοκυπρίους δέν εἶναι τόσο ἡ κυριαρχία καθεαυτή (ὑπό τήν ἔννοια τῆς ἐξωτερικῆς κυριαρχίας-ἀνεξαρτησίας) ἀλλά αὐτό πού θά λέγαμε «ἐσωτερική κυριαρχία», τό νά εἶναι δηλαδή ὁ καθέννας «κύριος στά τοῦ οἴκου του». Ἐπιζητοῦν, ὄχι ἀδικαιολόγητα, νά ἐδραιωθεῖ ἰσότητα καί ἀλληλοσεβασμός μεταξύ τῶν δύο ὁμοσπονδῶν τμημάτων πού νά ἐξασφαλίζει τήν ἀσφάλεια καί τήν οικονομική καί πολιτισμική ἐπιβίωση καί ἀνάπτυξη καί τῶν δύο κοινοτήτων τοῦ νησιοῦ.

Στό πλέγμα ἐπίλυση-ἐνταξη ὑπάρχουν διάφορες σενάρια πού κυκλοφοροῦν, ὅπως ἡ ἐπίλυση-ἐνταξη (μέ ἐπίλυση πρῶτα ἢ ταυτόχρονα καί τά δύο), ἡ ἐνταξη χωρίς ἐπίλυση, ἡ ἐνταξη μέ ἀνοικτή τήν ἐπίλυση γιά ἀργότερα – τό γνωστό ὡς «γερμανικό μοντέλο» – ἡ μή ἐπίλυση πού θά ναυαγήσει τήν ἐνταξη κ.λπ.

Θά σταθῶ μόνο στό γερμανικό μοντέλο, δηλαδή ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρξει ἐπίλυση καί μετά τήν ἐνταξη στήν οὐσία τῆς μιᾶς Κύπρου. Ἡ θέση αὐτή, πού εἶναι ἐννοεῖται ἑλληνοκυπριακῆς καί ἐλληνικῆς ἐμπνευσης, μᾶλλον ὑποδηλώνει ὅτι τελικά πιό σημαντικό πράγμα εἶναι ἡ ἐνταξη ἀπό τήν ἐπίλυση ἢ/καί ὑπονοεῖ ὅτι δυστυχῶς, ἐπί τοῦ παρόντος, ἡ ἐπίλυση ρεαλιστικά δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ γιά διάφορους λόγους (λόγω ἀδιαλλαγίας Ντενκτάς, πολιτικῆς ἀβεβαιότητας στήν Τουρκία, στενῶν χρονικῶν ὁρίων πού τίθενται κ.λπ. Ὡστόσο μπορεῖ νά ὑπάρξει καί ἄλλη εὐκαιρία. Στό ἄμεσο μέλλον θά μπορούσε τό βόρειο τμήμα νά ἐπαναδιαπραγματευθεῖ τήν ἐπίλυση καί ἔνωσή του μέ τήν ἐπίσημη Κύπρο, ὅπως ἡ Ἀνατολική Γερμανία μέ τή Δυτική Γερμανία.

Ὡστόσο εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐφαρμοσθεῖ τό γερμανικό μοντέλο, διότι στήν περίπτωση αὐτή δέν πρόκειται γιά ἓνα ἔθνος, τό ὁποῖο σέ μία ἱστορική περίοδο βρέθηκε γιά πολιτικούς καί ἰδεολογικούς λόγους διχασμένο, ὅπως ἡ Γερμανία ἢ ἡ Κορέα. Μία μεταγενέστερη διαπραγματεύση γιά ἔνωση τῶν Τουρκοκυπρίων μέ τήν ἐπίσημη Κύπρο θά ἦταν ἑτεροβαρῆς καί δυσμενῆς γιά τούς τελευταίους, ἐφόσον ἡ μία πλευρά θά διέθετε τήν αἴγλη καί τήν ἰσχύ μιᾶς χώρας μέλους τῆς ΕΕ ἐνῶ ἡ ἄλλη θά ἦταν μία ἀποσχιστική (δηλαδή παράνομη) οὐτότητα. Τό κύριο δηλαδή ζητούμενο, ἡ ἰσότητα καί ὁ ἀλληλοσεβασμός τῶν δύο πλευρῶν (πού «ἐρχονται σέ γάμου κοινωνία»), πού ἀποτελεῖ καί τόν διακαή πόθο τῶν Τουρκοκυπρίων καί τόν κύριο ὄρο γιά τήν ἐπίλυση τοῦ Κυπριακοῦ, θά ἔχει πληγθεῖ ἀνεπανόρθωτα.

Κοντολογίς, μπορεῖ οἱ ἑλληνοκύπριοι νά ἔχουν τήν αἴσθησις ὅτι τό «μπαλάκι» βρίσκεται ἀποκλειστικά στήν πλευρά τοῦ Ντενκτάς καί τῆς Τουρκίας πού πιέ-

ζονται ἀφόρητα ἀπό τήν «τρίπλα» τῆς ΕΕ (ἐλληνικῆς κυρίως ἐμπνευσης ἀπό τό 1995). Ἐπιπλέον μπορεῖ νά ἔχουν τήν αἴσθησις ὅτι ἐκεῖνοι, ἀπό τήν πλευρά τους, ἔχουν τήν πολυτέλεια νά βρίσκονται ἔτσι σέ *win-win* κατάσταση ὅτι καί νά γίνε: κερδοσήμενοι ἂν ἐπέλθει ἐπίλυση μαζί μέ ἐνταξη καί πάλι κερδοσήμενοι χωρίς ἐπίλυση, μιά καί ἡ ἐνταξη εἶναι σχεδόν ἐξασφαλισμένη. Ὡστόσο, ὅπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε, τά πράγματα εἶναι λίγο διαφορετικά καί πιό σύνθετα. Ἄν ἡ ἑλληνοκυπριακή πλευρά δέν ἐπιδείξει εὐλυγισία κινδυνεύει νά αὐτοπαγιδευθεῖ γιά μία ἀκόμη φορά, ὅπως συνέβη τόσες φορές ἀπό τό 1964 καί ἔπειτα. Καί αὐτή τή φορά μᾶλλον δέν θά ὑπάρχει δυνατότητα νέας εὐκαιρίας ἢ, ἂν ὑπάρξει, θά ἀναγκαστεῖ νά δεχθεῖ στό ἄμεσο μέλλον λύση χειρότερη ἀπό αὐτή πού ἐμφανίζεται στό προσκήνιο τώρα ὡς μέση λύση, τῆς χαλαρῆς ὁμοσπονδίας. Παρεκτός ἂν ἡ ἑλληνοκυπριακή πλευρά ἔχει καταλήξει ὅτι, ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα, προτιμότερος εἶναι ὁ τελικός χωρισμός, ἡ διχοτόμηση, ἀλλά δέν τό ὁμολογεῖ ἀνοικτά γιά εὐνόητους λόγους.

Καταλήγοντας, ἦρθε καί γιά τίς δύο κοινότητες στήν Κύπρο ἡ στιγμή γιά τίς μεγάλες ἀποφάσεις. Οἱ ἑλληνοκύπριοι εἶναι ἄραγε σήμερα ἔτοιμοι, στή μεγάλη τους πλειοψηφία νά δεχθοῦν τούς Τουρκοκυπρίους στό κράτος τους ὡς ἰσότιμους (ἂν καί οὐσιαστικά ἀσθενέστερους καί λιγότερους) συνεταιρίους (ἔστω ὡς *junior partners*) ἢ ὄχι; Μήπως προτιμοῦν νά μείνουν μόνοι, μέ τόν ἐλληνικό ἔθνικό ὕμνο, τήν ἐλληνική ἢ παραλλαγή τῆς ἐλληνικῆς σημαίας γιατί τό νά συμβῶνουν καί νά συγχρωτίζονται μέ τούς Τουρκοκυπρίους τούς εἶναι ἀβάστακτο (δέν θέλουν νά βλέπουν «Τούρκους οὔτε ζωγραφιστούς»); Οἱ Τουρκοκύπριοι πάλι μποροῦν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τή μόνιμη καχυποψία τους γιά τούς δαιμόνιους καί «καταφερτζήδες» ἑλληνοκυπρίους καί νά συμβάλουν ἐποικοδομητικά στήν ἐδραίωση ἑνός κράτους λειτουργικοῦ καί ἀποτελεσματικοῦ ἢ προτιμοῦν νά μείνουν μόνοι μέσα στήν ὄχι καί τόσο εὐσπλαχνη ἀγκάλη τῆς «μητέρας πατρίδας»;

Σέ τελική ἀνάλυση ἰσχύει ἡ ρῆσις τοῦ Οὐλιανοῦ «ὅτι οὐδεὶς δύναται νά βρίσκεται σέ κοινότητα μέ κάποιον ἄλλο χωρίς τή θέλησις του». Δύο πού κατά βάση δέν συμπαθοῦν καί δέν ἐκτιμοῦν ὁ ἓνας τόν ἄλλο, καί πολύ περισσότερο δύο ὀργισμένοι ἐχθροί, δέν εἶναι δυνατόν νά ζήσουν εὐτυχισμένοι στό ἴδιο σπιτί, ὅποιο καί νά εἶναι τό οικονομικό ἢ ἄλλο δέλεαρ τῆς συμβίωσης. Ἐπιπλέον, ὅποιαδήποτε λύση καί εἰδικά ἡ λύση τοῦ ἑνός κράτους ἀπαιτεῖ τή σύμφωνη γνώμη ὄχι μίας ὀριακῆς πλειοψηφίας ἀπό ἀνάγκη, ἀλλά τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ 70% καί ἄνω καί ἀπό τίς δύο πλευρές. Ἄλλιῶς ἡ λύση θά εἶναι ἐφήμερη καί θά τορπιλιστεῖ ἀπό τούς ἀδιάλλακτους ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν (σάν σέ μυστική συμφωνία μεταξύ τους), ὅπως συμβαίνει μέ τραγικό σήμερα τρόπο στή σύγκρουση Ἰσραήλ-Παλαιστινίων παρά τήν ἱστορική συμφωνία τοῦ Ὁσλο.

ΕΘΝΙΚΟΙ ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΣΤΙΣ ΜΗ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Τό παράδειγμα τῶν Ἀρβανιτῶν καί τῶν Βλάχων

τοῦ Λάμπρου Μπαλτσιώτη

Η ΕΙΣΔΟΧΗ ΤΩΝ ΑΡΒΑΝΙΤΩΝ¹ καί τῶν Βλάχων στό ἑλληνικό ἐθνικό κράτος ἀλλά καί στήν ἐθνική γενεαλογία δέν εἶναι πανομοιότυπη, μάλιστα διαφέρει σημαντικά. Οἱ πρῶτοι ἐντάσσονται ὅλοι – κάτι ιδιαίτερα σημαντικό – στά ὄρια τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ κράτους, χωρίς νά γειτνιάζουν μέ πληθυσμούς πού μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα, ἔστω καί μουσουλμανικῆς θρησκείας, σέ μιά περίοδο κατά τήν ὁποία ὁ ἀλβανικός ἐθνικισμός δέν ἔχει κάνει ἀκόμα τήν ἐμφάνισή του. Μάλιστα ἡ ἀριθμητική τους δύναμη στό Ἑλληνικό Βασίλειο εἶναι σημαντική, ἀφοῦ ἀποτελοῦν σαφῶς πάνω ἀπό τό ἕνα πέμπτο τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ του. Ὡς ἐπαναστατήσαντες ντόπιοι ὀρθόδοξοι, πού ἄλλωστε εἶναι συνιστώσα τοῦ ἔθνους, ὄχι μόνο δέν τοῦς ἀμφισβητεῖται ὁ τίτλος τοῦ Ἑλληνα, ἀλλά λόγω καί τῆς παρακμῆς τῆς Ὑδρας καί τῶν Σπετσῶν – ἀλλά καί τοῦ Κρανιδιοῦ καί τοῦ Πόρου, ἐμπορικῶν κέντρων στήν ἀπέναντι πελοποννησιακή ἀκτή –, οἱ Ἀρβανίτες ἀπό αὐτές κυρίως τίς περιοχές στρέφονται καί ἐπανδρώνουν τόν κρατικό μηχανισμό, ἔχοντας μεγάλη παρουσία στίς πολιτικές, στρατιωτικές καί διοικητικές ἐλίτ μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα.²

Οἱ Βλάχοι ἀντίθετα, εἰσέρχονται στό ἑλληνικό κράτος σταδιακά: τό 1881 καί τό 1912-1913. Καί στίς δύο περιπτώσεις αὐτό συμβαίνει ὅταν οἱ ἀνταγωνιστι-

κοί ἐθνικισμοί ἔχουν ἐμφανιστεῖ στά Βαλκάνια, ὁ δέ ἑλληνορουμανικός ἀνταγωνισμός γιά τόν προσεταιρισμό τῶν Βλάχων θρῖσκεται ἤδη σέ ἐξέλιξη. Ἐνα σημαντικό τμήμα τῶν Βλάχων κατοικεῖ στά ὄρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τοῦ 1913, ἀλλά ἕνα ἐπίσης σημαντικό θρῖσκεται ἐκτός αὐτοῦ. Μάλιστα συμμετέχει ἐνεργά στίς ἐλίτ πού ἔχουν διαμορφωθεῖ ἢ διαμορφώνονται στή Σερβία καί στήν Ἀλβανία. Ἐνας ἰσχυρός πυρήνας πού κατοικεῖ (πλέον) στή Ρουμανία, ὅπως βέβαια καί στήν Ἑλλάδα, συμμετέχει ἐπίσης στίς ἐλίτ τῶν χωρῶν αὐτῶν. Ἡ σημασία τοῦ προσεταιρισμοῦ, ὄχι μόνο τοῦ ἀστικοῦ βλάχικου πληθυσμοῦ, ἀλλά καί τῶν ἀγροτοκτηνοτροφικῶν ἐγκαταστάσεων, εἶχε βαρύνουσα σημασία γιά τήν ἑλληνική πολιτική στή Μακεδονία, ἀφοῦ ἐπρόκειτο γιά πληθυσμό πού μποροῦσε νά

1. Ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται μόνο γιά τοῦς ἱστορικά ἀλβανόφωνους πληθυσμούς τῆς Νότιας Ἑλλάδας.

2. Ἄν δέ συνυπολογίσουμε καί τοῦς Σουλιώτες, ἀλβανόφωνους χριστιανούς Τσαμηδες, ἡ συνολική παρουσία σέ αὐτές τίς ἐλίτ τῶν Ἀρβανιτῶν – σύμφωνα μέ τήν καθομιλουμένη γλώσσα τῆς ἐποχῆς, ἢ τῶν Ἀλβανῶν σύμφωνα μέ τήν ἀντίστοιχη λόγια – ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο.

βοηθήσει τις ελληνικές διεκδικήσεις εν μέσω συμπαγούς σλαβοφωνίας και διαμάχης εξαρτικών-πατριαρχικών, αλλά και να επεκτείνει σημαντικά τα ὀρθόδοξα-ελληνικά ερείσματα στη σημερινή Νότια Ἀλβανία.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀλβανικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀλλά καί ἡ νομιμοποίηση τοῦ συμπαγούς ἀλβανικοῦ πληθυσμοῦ, τῶν Ἀρβανιτῶν, στό νεοσύστατο κράτος ἔχουν, ἀπό τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ἀλλά ἐντονότερα πρὶν (καί βέβαια μετά) τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, προσδώσει σημαντική βαρύτητα στίς πελασγικές καί ἰλλυρικές θεωρίες πού εἶχαν ἐμφανιστεῖ στήν Εὐρώπη καί ἔκαναν λόγο γιά ἀδελφούς καταγωγικά λαούς. Τίς θεωρίες αὐτές ὄχι μόνο ἀναπτύσσουν οἱ Ἕλληνες, στίς ὁποῖες ἀπονέμουν προνομιακή θέση στήν ἱστορική ἀφήγηση τῶν ἱστορικῶν, ἀλλά τίς ἐνσωματώνει καί ὁ ἀλβανικός ἐθνικισμός, ὁ ὁποῖος στό ὄνομά τους βρῖσκει γερὸ ἔδαφος νά στήσει τοὺς δικούς του μύθους, βασικούς μέχρι καί σήμερα στήν Ἀλβανία, περί ἀρχαίου καί γηγενοῦς ἀλβανικοῦ ἔθνους. Στό μεγάλο μηχανισμό προπαγάνδας πού ἀναπτύσσεται κυρίως ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1870 μέχρι τήν ἴδρυση τοῦ ἀλβανικοῦ κράτους (ἀλλά ἀκόμη καί στόν Μεσοπόλεμο), ἡ κοινή αὐτῆ ἀπώτερη καταγωγή καί ἡ κοινή ἀπώτερη γλώσσα (μέσω τῶν πελασγικῶν καί ἰλλυρικῶν μυθευμάτων) ἀποτελοῦν τὰ κυριότερα ὄπλα προσέγγισης καί προσεταιρισμοῦ τοῦ ἀλβανικοῦ (ἐκτός συνόρων) πληθυσμοῦ – κάθε θρησκευματος –, πολιτική πού στοχεύει ἀκόμη καί στήν ἴδρυση κοινού ἑλληνοαλβανικοῦ κράτους καί μέσω αὐτῆς στήν ἀπορρόφηση τοῦ ἀλβανικοῦ στοιχείου. Σέ αὐτή τήν ἐκστρατεία οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ – μέ τήν εὐρύτερη δυνατή ἔννοια – χρησιμοποιοῦν ἰδιαίτερα τοὺς Ἀρβανίτες τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου γιά νά πείσουν τοὺς «ἀδελφούς» τους πόσο Ἕλληνες ἢ κοντά στοὺς Ἕλληνες εἶναι. Μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ θεμελιακή θέση τῶν Ἀρβανιτῶν στή συγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὅπως αὐτῆ ἱστοριογραφήθηκε μέσα ἀπό τή συγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ποτέ δέν ἀμφισβητήθηκε.

Ἀντίθετα οἱ καταγωγικές καί οἱ ἀντίστοιχες τόν 19ο αἰώνα γλωσσολογικές θεωρίες, καθώς καί ἡ ρουμανική ἐμπλοκή σέ αὐτές – καί σέ ἓνα βαθμὸ καί τῶν ἰδίων τῶν Βλάχων τῆς διασποράς –, δέν ἐπιτρέπουν τή φυλετική μόνο προσέγγιση καί τή μέσω αὐτῆς ἐνταξή τῶν Βλάχων στό ἑλληνικὸ ἔθνος. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἀπό τοὺς Ἕλληνες περισσότερο ἢ θεωρία τῆς ἀρμονικῆς καί μακροαίωνης συγκατοίκησης καί τῶν «φώτων τοῦ ἑλληνισμοῦ καί τοῦ πολιτισμοῦ». Μία σειρά θεωριῶν ἔχουν ἀναπτυχθεῖ κατά τόν 19ο αἰώνα ἀπό Εὐρωπαίους, Ἕλληνες, Ρουμάνους καί Βλάχους, διαφοροποιούμενες μεταξύ τους σέ σχέση μέ τήν καταγωγή, ἐνῶ τὸ προφανές τῆς λατινικότητας τῆς γλώσσας ἀπαγορεύει τήν ἄμεση τουλάχιστον συσχέτισή της μέ τήν ἑλληνική. Ἡ πολιτικοποίηση τῆς καταγωγῆς ἐντείνει τή διαμάχη γύρω ἀπὸ αὐτή: πιθανολογοῦμε ὅτι ὑπάρχουν γύρω στίς 3000 τίτλοι σχετικὰ μέ τήν καταγωγή

ἢ καί τήν καταγωγή τῶν Βλάχων. Μόλις τὸ 1939 ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλος θά ἀναλάβει νά «ἀποκαταστήσει» πλήρως τοὺς Βλάχους: καταγόνται ἀπὸ ἐκλατινισμένους ὀρεισίβιους Ἕλληνες. Τόν ἴδιο στόχο ἐξυπηρετεῖ καί τὸ ἔργο τοῦ κατοχικοῦ νομάρχου Κοζάνης Ἀθανασίου Χρυσόχοου, ἐκδομένο ἀπὸ τήν Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν τὸ 1942.³ Μέχρι τότε ἡ καταγωγική σχέση μέ τοὺς Ἕλληνες δέν ἀποτελεῖ τὸ ἰσχυρὸ ὄπλο τῆς ἑλληνικῆς προπαγάνδας, ἀν καί οἱ θεωρίες περί Ρωμαίων στρατιωτῶν πού ἀναμείχθηκαν μέ τόν ντόπιο (ἐννοεῖται ἑλληνικό) πληθυσμὸ κυκλοφοροῦν ἀπὸ τόν 19ο αἰώνα, ὁ δέ Κούμας τὸ 1832 ἀναφέρεται σέ ἐκλατινισμό τῶν ἐντοπιῶν. Χαρακτηριστικά ἀναφέρουμε ὅτι ἀκόμη καί ὁ «λαϊκός» προπαγανδιστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπεκτατισμοῦ Πασχίδης τὸ 1879, ἐνῶ χρησιμοποιεῖ τὸ καταγωγικὸ σχῆμα γιά τοὺς Ἀλβανούς, γιά τοὺς Βλάχους ἀρκεῖται στό πολιτισμικό.

Τὸ κλείσιμο τῶν συνόρων μέ τήν Ἀλβανία, τὴ Γιουγκοσλαβία (παρ' ὅλες τίς διακυμάνσεις) καί τὴ Βουλγαρία μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς καί ἡ ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς κατάστασης στή Ρουμανία – πέρα ἀπὸ τὸ κλείσιμο τῶν συνόρων – διευκολύνουν σημαντικὰ τίς ἑλληνικές ἐπιδιώξεις. Ἡ ἀποσιώπηση καί ἡ ἀπόκρυψη κάθε γλωσσικῆς ἑτερότητας μετεμφυλιακά στήν Ἑλλάδα συνιστᾶ πολιτικὴ μέ ἰδιαίτερος ἀκαμπτα χαρακτηριστικά. Οἱ σλαβοφώνοι τῆς Μακεδονίας εἶναι οἱ μόνοι πού ἔρχονται μαζικά σέ ρηξή μέ τὸ ἑλληνικὸ κράτος, συμπράττοντας σέ μερικές περιοχές μέ τίς βουλγαρικές δυνάμεις, ἀλλά καί ἐντασσόμενοι σέ ἄλλες, ἀλλά καί στίς ἴδιες, στόν Δημοκρατικὸ Στρατὸ Ἑλλάδας. «Χρεώνονται» ὡς ἐκ τούτου σημαντικό μερίδιο ἀπὸ τοὺς λόγους πού ὀδήγησαν σέ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ, καί εἶναι ἐπόμενο ἡ ἀπόλυτη ἀπόκρυψη νά ἀφορᾶ τὴ σλαβοφωνία. Ὅμως οὔτε τὸ ἐπεισόδιο τῶν Βλάχων μέ τὸ «Κράτος τῆς Πίνδου», οὔτε καί ἡ ἐθνοκάθαρση (οἱ σφαγές καί ἡ ἐκδίωξη) τῶν μουσουλμάνων Τσαμηδῶν εἶναι ἄμοιρες στή δημιουργία καί κατίσχυση αὐτῆς τῆς πολιτικῆς, μέ τὴν ἔννοια ὅτι ἐκτός τοῦ κράτους, μετά τόν Πόλεμο οἱ ἴδιες οἱ σλαβοφώνες, οἱ βλαχόφωνες, καί οἱ χριστιανικές ἀλβανόφωνες κοινότητες τῆς Ἠπείρου ἐν μέρει συμμετέχουν ἢ δέν ἀντιτίθενται σέ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ. Πολιτικὴ πού διευκολύνεται γιά τοὺς μὲν Ἀρβανίτες καί τοὺς ἀλβανόφωνους χριστιανούς Τσαμηδες ἀπὸ τὴν πλήρη ἀπουσία τῆς Ἀλβανίας, γιά τοὺς δὲ Βλάχους ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ διακοπὴ τῶν σχέσεων, ἀκόμη καί σέ οἰκογενειακὸ ἐπίπεδο, μεταξύ τῶν Βλάχων τῆς Ἑλλάδας καί αὐτῶν τῆς Ἀλβανίας, τῆς Ρουμανίας – οἱ ὁποῖοι στό

3. *Οἱ Βλάχοι τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλίας καί Ἠπείρου*, Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη 2, Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1942, κείμενο 16 σελίδων γραμμένο στή δημοτικὴ, γιά προφανεῖς προπαγανδιστικούς λόγους.

μεγαλύτερο ποσοστό τους προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα –, τῆς τότε Ὀμόσπονδης Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο αὐτῶν τῆς Βουλγαρίας. Κατὰ ἕναν τρόπο ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐπικάθεται σὲ αὐτὸ πού ὁ Τάσος Χριστίδης ὀνομάζει «ἐξαιρετικά ἀκαμπτη ἐκδοχὴ γλωσσικοῦ προτύπου-γλωσσικῆς ὁμοιογένειας», ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἑλληνικὴ γλωσσικὴ ἰδεολογία ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΜΥΘΩΝ, διαδικασία μακροχρόνια, πού συνήθως ἐμπεριέχει σημαντικές ἀντιφάσεις, τουλάχιστον κατὰ τὴν ἀρχικὴ διαδικασία τῆς, μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι στὴ μετεμφυλιακὴ Ἑλλάδα ἔχει ἤδη συντελεστεῖ. Μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ πύρηνες αὐτοῦ πού θὰ ἀποκαλοῦσαμε ἔθνικοί μῦθοι ἢ οἱ κοντινές συνήθως σὲ αὐτοὺς ἐπινοημένες παραδόσεις διατηροῦν καὶ σήμερα τὴ σημασία τους, δηλαδή μποροῦμε νὰ τοὺς ἀναγνωρίσουμε ὡς τέτοιους, τουλάχιστον στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία.

Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς τελευταῖες τέσσερις δεκαετίες τέσσερα σημεῖα ἀιχμῆς πού σχετίζονται μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς ἐθνικοὺς μῦθους, σὲ ὅλα σχεδόν τὰ ἔργα πού ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς Βλάχους καὶ τοὺς Ἀρβανίτες, καὶ συνολικά στὸν λόγο πού ἐκφέρεται γι' αὐτὲς τὶς ομάδες. Συνήθως τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς κατέχει προνομιακὴ καὶ κομβικὴ θέση. Τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι ἀφενὸς αὐτὸ τῆς ἐντοπιότητας ἢ ἄλλως τῆς αὐτοχθονίας, τῆς ἀρχαίας καταγωγῆς καὶ τῆς ἀρχαιο-ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ἀφοῦ ἀσχέτως τῶν «φυλῶν» πού ἀναφέρονται – πέραν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων –, π.χ. (ἀρχαῖοι) Μακεδόνες, Μολοσσοί, Ἰλλυριοί ἢ ὅ,τι ἄλλο, αὐτὰ μὲ κάποιο τρόπο περιέχονται στὴν εὐρύτερη κατηγορία «Ἀρχαῖοι Ἕλληνες». Ἀφετέρου ἡ ἀδιάσπαστη φυλετικὴ συνέχεια αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν – κάτι τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται μὲ ἀπίθανα λογικὰ ἄλματα στὴν περίπτωσι πού ὁ συγγραφέας δέχεται τὴν κάθοδο τῶν Ἀλβανῶν –, καὶ ἡ συνακόλουθη παντοτινὴ ἑλληνικότητά τους μέχρι τὶς μέρες μας.

Μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη κατασκευὴ καὶ ἐκφορὰ τῶν ἐθνικῶν μῦθων τῶν ομάδων πού δὲν μιλάνε ἱστορικά τὴν ἐπίσημη κρατικὴ γλῶσσα συμπληρωματικούς ἐθνικούς μῦθους, ἀφοῦ καθίστανται ἀπαραίτητοι ὄχι μόνο γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ομάδες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία συνολικά. Μερικὰ χαρακτηριστικά τους, μελετώντας τὶς ἀρβανίτικες καὶ βλάχικες κοινότητες, θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε στὴ συνέχεια.

Παρόλο πού ἡ διαπλοκὴ καὶ ἡ ἀνατροφοδότηση μεταξύ τους καθιστᾶ σὲ πολλές περιπτώσεις τὴ χάραξη ὁρίων δυσδιάκριτη, μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἔχουμε διαφορετικὲς πηγές ἐκφορᾶς λόγου οἱ ὁποῖες ἀναπλάθουν καὶ διοχετεύουν τοὺς συμπληρωματικούς ἐθνικούς μῦθους καὶ τὶς ἱστορικές κατασκευές πού θὰ

συζητήσουμε στὴ συνέχεια. Πέρα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς κοινότητες καὶ τὸν λόγο πού ἀναπτύσσουν, ἰδιαίτερη ομάδα συνιστοῦν οἱ τοπικὲς ἐλίτ, ὅπως κυρίως ἐκφράζονται ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς λόγιους, καὶ οἱ ὁποῖες ὄχι μόνο δέχονται ἐρεθίσματα ἀπὸ τὶς κοινότητες ἀλλὰ ἀπευθύνονται ἀποκλειστικά σὲ αὐτὲς. Μία δευτέρη ομάδα εἶναι αὐτὴ τῶν ἀσχολούμενων μὲ τὰ σχετικὰ ζητήματα, πού ἂν καὶ προέρχονται ἀπὸ τὶς κοινότητες ὁ λόγος τους δὲν ἀπευθύνεται στὶς τοπικὲς κοινωνίες, ἀλλὰ στὴν κοινότητα συνολικά, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς. Μία τρίτη ομάδα εἶναι αὐτὴ πού εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὶς κοινότητες, εἴτε ἀπὸ διανοούμενους στὶς παρυφές τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας, οἱ ὁποῖοι ἀναλαμβάνουν ἐργολαβικά τὴ συγγραφή καὶ διάδοσι τῶν ὀρθῶν ἐθνικὰ μορφῶν αὐτῶν τῶν μῦθων. Ἡ κατηγοριοποίησι αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ συγκεράσει ὅσο τὸ δυνατόν τὶς διαφοροποιήσεις κατηγοριοποίησις μεταξύ Βλάχων καὶ Ἀρβανιτῶν.

ΜΟΝΟ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1960 ἀρχίζει ἡ ἐξαιρετικὰ δειλὴ ἐμφάνισι ἐκδόσεων σχετικά μὲ τοὺς Ἀρβανίτες καὶ τὴ γλῶσσα τους, τὰ ἀρβανίτικα (μόνο τῆς Νότιας Ἑλλάδας καὶ καθόλου τὰ ἀλβανικά τῆς Ἡπείρου) καὶ τοὺς Βλάχους καὶ τὰ βλάχικα, δηλαδή ἡ δημόσια παρουσία ὑποκειμένων καὶ γλώσσας. Στοιχεύουν περισσότερο στὰ σχετικά ἀνώτερα μορφωτικὰ στρώματα, εἴτε προέρχονται ἀπὸ τὶς κοινότητες εἴτε ὄχι. Μοναδικό στό περιεχόμενό του βιβλίο πού ἐμφανίζεται τότε, τὸ 1960, εἶναι αὐτὸ τοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ διανοούμενου Κώστα Μπίρη μὲ τὸν ἀπόλυτα χαρακτηριστικὸ τίτλο «Ἀρβανίτες. Οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ». Τὸ βιβλίο πού προσπαθεῖ νὰ ἐξετάσει σὲ ὅλον τὸν ἱστορικὸ χρόνο τὴν πορεία τῶν Ἀρβανιτῶν, μὲ ἀναφορὰ σὲ κάθε περιοχὴ πού μιλιέται ἡ γλῶσσα, προσφέρει στὴν ἑλληνικὴ «ἐθνικὴ ἱστορία» μιὰ θέση τῶν Ἀρβανίτες (τῆς Νότιας Ἑλλάδας). Μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἐθνικὴ γενεαλογία ξεχνώντας τὴ διαφορετικότητά τους, ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ γλῶσσα, κατεξοχὴν διαφοροποιητικὸ στοιχεῖο, τότε πού γράφεται τὸ ἔργο ἔχει ἀρχίσει νὰ ὑποχωρεῖ. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ βιβλίου συνίσταται στὸ ὅτι προσδίδει ἑλληνικότητα (καὶ ἀρχαιότητα) μὲσω τῆς προφανοῦς μεταφορᾶς τοῦ μοντέλου. Παρόλα αὐτὰ, τὸ σχῆμα, ἂν καὶ προσφέρει ἀρχαιο-ἑλληνικὴ καταγωγὴ – πέραν τοῦ μεταφορικοῦ μοντέλου –, παρουσία τὸν Μεσαίωνα καὶ ἰσχυρὴ θέση στὴν Ἐπανάστασι τοῦ '21, ἰσχυρότατη θὰ ἔλεγα, δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ομά-

4. Ἐνα ἀρχαῖο τέτοιο παράδειγμα βρίσκουμε στὴ Μαρία Μιχαήλ-Δέδε: καταγόμενοι ἀπὸ τὸν ἴδιο τόπο οἱ Ἀρβανίτες εἶναι Ἕλληνες ἐνῶ οἱ Ἀλβανοὶ δὲν εἶναι, γιατί πέραν τῶν ἄλλων, οἱ δευτέροι ἦταν αὐτοὶ πού εἶχαν ἐξισλαμιστεῖ.

δας σέ σχέση μέ τήν κάθε φορά τοπικότητά της. Ἐδῶ πρέπει νά ἀναφερθοῦμε σέ ἕνα σημαντικό ζήτημα, πού ἀναδεικνύεται μέ τήν ἐμφάνιση ἐκδόσεων πού ἀφοροῦν Βλάχους καί Ἀρβανίτες, δηλαδή κυρίως τῶν ιστοριῶν τῶν χωριῶν, ἐμφάνιση πού λαμβάνει χώρα μετά τή μεταπολίτευση καί ἐκρήγνυται τή δεκαετία τοῦ 1980. Οἱ τοπικές κοινότητες ἀντιλαμβάνονται αὐτή τήν ἀδιάσπαστη συνέχεια τοῦ ἔθνους σέ τοπικό ἐπίπεδο, γιατί μόνο ἔτσι μποροῦσαν καί μποροῦν νά τήν κάνουν κτῆμα τους, νά τήν οἰκειοποιηθοῦν, κάτι πού οἱ τοπικοί λόγιοι, ὡς μέλη περισσότερο τῆς κοινότητας, παρά ὡς ἐνσυνείδητοι χαράκτες ἐθνικῆς ιδεολογίας εἶχαν ἤδη «ἀντιληφθεῖ» καί μέχρι σήμερα ἔτσι πράττουν, κάτι πού προφανῶς δέν ἰσχύει μόνο γιά τίς ἐτερόγλωσσες ὁμάδες. Μόνο μέσω τοῦ τοπικοῦ ἐνσωματώνονται στόν ἐπικρατειακό ἐθνικό κορμό, παρατηρεῖται δηλαδή μιά ἀντιστροφή: ὄχι μόνο οἱ Ἀρβανίτες τῆς Βοιωτίας πρωταγωνιστοῦν στό στήσιμο τοῦ μνημείου γιά τούς Θεσπιεῖς στίς Θερμοπύλες, ἀλλά εἶναι καταπληκτικό πῶς οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν γύρω ἀπό τίς Πλαταιές ἀναφέρονται «στή μάχη πού δώσαν οἱ δικοί μας ἐδῶ», ἀκόμη καί ἂν δέχονται τήν κάθοδό τους ἀπό τήν Ἀλβανία. Πρέπει ἀπό τήν ἄλλη νά σημειωθεῖ ὅτι μερικές φορές ἀρκεῖ μόνο ἡ ἐνδοξη ἀφετηρία, ὅμοια στίς περισσότερες περιπτώσεις στά γειτονικά – ἢ λιγότερο γειτονικά – ἑλληνόφωνα χωριά. Γιά τούς Ἀρβανίτες αὐτό ἦταν εὐκόλο ἀφοῦ κατοικοῦσαν σέ περιοχές πού πρωταγωνιστοῦν στήν «ἐθνική “ἀρχαία” ἱστορία». Ἐτσι ἀκόμη καί ἂν οἱ συγγραφεῖς, τῆς κάθε ὁμάδας, δέχονται τήν κάθοδο τῶν Ἀλβανῶν, μέ ἀριστοτεχνικό πολλές φορές τρόπο τήν ὑποτάσσουν στήν ἐντοπιότητα καί τήν ἀρχαιότητα εἴτε μέσω τῆς κατασκευῆς τῆς μικρῆς μετανάστευσης πού συναντήθηκε μέ πολυπληθῆ ντόπιο πληθυσμό καί τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἄλλης γλώσσας, εἴτε μέσω τῆς ἀρχαιοελληνικῆς – ἢ κάτι παρεμφερές –, καταγωγῆς τῶν Ἀλβανῶν ἢ Ἀρβανιτῶν ἢ Βορειοηπειρωτῶν στοῦς τόπους καταγωγῆς, στήν ...ἐλληνικότητα «Βόρειο Ἡπειρο», εἴτε ἀκόμη μέσω τοῦ ἐκπληκτικῆς εὐρηματικότητας ιστορήματος τῆς ἀρχικῆς μετακίνησης πληθυσμῶν ἀπό τό Νότο πρὸς τόν Βορρά... καί πάλι πίσω.

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΒΛΑΧΟΥΣ ἡ τοπικότητα σέ σχέση μέ τό ὅλον ἔθνος τίθεται ἀρκετά διαφορετικά. Οἱ ὄρεινές, καλούμενες μητροπολιτικές ἐγκαταστάσεις, συνήθως δέν ἔχουν ἐνδοξο ἀπώτερο παρελθόν καί ἀρχαιολογικά εὐρήματα. Οἱ ἀναφορές τῶν Βλάχων γίνονται σέ σχέση μέ αὐτές, γιά λόγους πού ἐκφεύγουν αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης, καί ὄχι μέ τίς κάθε φορά νεότερες ἐκτός ὄρεινῶν ζωνῶν. Σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ σύνδεση μέ τή τοπικότητα περνάει λιγότερο διαμέσου τοῦ ἀρχαίου ἐνδοξοῦ παρελθόντος. Εἴτε χρησιμοποιεῖται μιά πολύ εὐρύτερη περιοχή πού περικλείει τόν οἰκισμό ἢ τήν μικρότερη περιοχή, εἴτε προτάσσεται τό εὐγενές τῆς

πρώτης βλάχικης ἀστικοποίησης καί ἡ σχέση της μέ τόν οἰκισμό ἢ τήν περιοχή.⁵ «Ὅταν ἐμεῖς εἶχαμε βαρόνους καί τραπεζίτες στή Βιέννη ἐσεῖς κοιμόσαστε στά ἄχυρα», εἶναι ἕνα κλασικό καί ἐπαναλαμβανόμενο σχετικό μοτίβο.

Τό 1964 ἐκδίδεται στή Θεσσαλονίκη τό βιβλίο τοῦ Τηλέμαχου Κουτσογιάννη ἀπό τό Κρούσοβο, *Περί τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν Χωρῶν, Α΄ Συμβολή εἰς τήν ἔρευναν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσόβλαχων*,⁶ ἕνα ἀμιγῶς προπαγανδιστικό βιβλίο. Παρόλο πού δέν ἔχω κάνει ιδιαίτερη ἔρευνα γιά τή διάδοση τοῦ βιβλίου, μποροῦμε ἀπό τίς ἀναφορές σέ αὐτό στή μεταγενέστερη βιβλιογραφία νά ἰσχυριστοῦμε βάσιμα ὅτι τό βιβλίο ἔτυχε σημαντικῆς διάδοσης στίς ἐλίτ, καί στίς τοπικές, τῶν κοινοτήτων. Στό βιβλίο ἐμφανίζονται ὅλα τά ιδεολογήματα πού συνοδεύουν τίς μή ἑλληνόφωνες κοινότητες καί ἐκπορεύονται ὄχι τόσο ἀπό τό ἐπίσημο κράτος πού σιωπᾶ καί ἀποκρύπτει, ὅσο ἀπό ἡμεπίσημους μηχανισμούς του, εἴτε εἶναι ὄργανοί διανοοῦμενοι, εἴτε τοπικοί λόγιοι, εἴτε τμήματα τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητας, εἴτε ἰδρύματα, σύλλογοι ἢ ὅ,τι ἄλλο.

ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΔΙΚΩΝ ΤΟΥΣ, συμπληρωματικῶν ἐθνικῶν μύθων τῶν Ἀρβανιτῶν καί τῶν Βλάχων ἐμφανίζεται μιά κοινότητα, ἡ κάθε φορά μὴ ἑλληνόφωνη, ἢ τό τμήμα της πού κατοικεῖ στήν συγκεκριμένη περιοχή – διαφοροποιούμενο ἐνδεχομένως μέ αὐτόν τόν τρόπο ἀπό τήν ὑπόλοιπη ὁμάδα –,⁷ τό ὅποιο, ὄχι μόνο ἐμφανίζει τά ἀπαραίτητα χαρακτηριστικά ἐντοπιότητας, ἀρχαιότητας, ἀρχαιοελληνικῆς καταγωγῆς, συνέχειας, ἀλλά μάλιστα τά ἔχει περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους Ἕλληνες. Τό μοτίβο αὐτό ἐπαναλαμβάνεται στήν περίοδο πού ἐξετάζουμε, μερικές φορές, κουραστικά: «Διότι οἱ Κουτσόβλαχοι εἶναι αὐτόχθονες κάτοικοι [...] ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὑποστάντες εἰς μικρότερον, συγκριτικῶς πρὸς τούς ἄλλους Ἕλληνας, βαθμόν τήν ἐκ τῆς ἐπιμειξίας ἀλλοίωσιν τοῦ γένους αὐτῶν καί λόγω συνθηκῶν καί λόγω αὐστηρῶν ἐνδοφυλετικῶν ἀρχῶν».⁸ Ἡ μπορεῖ νά εἶναι πιό ἀρχαῖο ἀπό τούς ἀρχαίους, ὅπως στό βιβλίο τοῦ Δημήτρη Στεργίου, *Τά βλάχικα ἔθνη τῆς Παλαιομάνας μέ*

5. Μέ αὐτήν τήν ἐννοια δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει ἡ σχεδόν πλήρης ἀπουσία βιβλίων ἢ ἄλλων ἀναφορῶν σχετικά μέ ἀρβανιτοβλάχικες ἐγκαταστάσεις καί τήν ἱστορία αὐτῶν τῶν κοινοτήτων.

6. Ἐθνική Βιβλιοθήκη 22, Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

7. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφοροποίησης καταγωγῆς καί ἱστορίας ἀκόμη καί ἀπό τά κοντινά ἀρβανιτοχώρια εἶναι τό βιβλίο τοῦ ἱερέα Ἡλία γιά τό Μαρκόπουλο Μεσογαίας, ἐκδομένο τό 1993.

8. Κουτσογιάννης, ὀπ. παρ., σ. 14.

ἀρχαιοελληνικές ρίζες,⁹ ὅπου ἐκτός τῶν ἐθίμων περιέχεται λεξιλόγιο ὅπου βλάχικες λέξεις δὲν ἐμφανίζονται μόνο ὡς ὁμηρικές καὶ ἀρχαιοελληνικές, ἀλλὰ καὶ ὡς ...μυκηναϊκές.¹⁰ Ἡ λογική αὐτὴ μπορεῖ νὰ φτάσει μέχρι τὴν ἀντιστροφή τοῦ στίγματος: στὴν εἰσαγωγή τοῦ καθηγητῆ Ν.Κ. Μουτσόπουλου στὸ βιβλίο τοῦ Ν. Μέρτζου, *Ἀρμάνοι-Βλάχοι*,¹¹ γράφεται: «Ὅλοι ὑπῆρξαμε Βλάχοι, γιατί εἴμαστε Ἕλληνες», κάποιοι δὲ λαοὶ «στὴν πλειονότητά τους εἶναι ἀπόγονοι αὐτόχθονος (πελαγοικῆ;) πληθυσμοῦ». Ἡ ὅπως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 διακήρυττε καὶ ἔγραφε ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀρβανίτικου Συνδέσμου – ὁ ὁποῖος δραστηριοποιοῦνταν γιὰ τὴ διατήρηση τῆς γλώσσας – Ἀριστείδης Κόλλιας: «Γιὰ νὰ εἶσαι Ἕλληνας πρέπει νὰ εἶσαι Ἀρβανίτης».¹²

Ἀντίστοιχα δημιουργεῖται, ἢ στὴν περίπτωσι τῶν Ἀρβανιτῶν ἀντιγράφεται ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα,¹³ μιὰ σειρά θεωριῶν, κατασκευῶν θὰ μπορούσαμε νὰ τίς ὀνομάσουμε, πού ἐπιδιώκουν τὴν πρόσδοσι γοήτρου στὴν παρακατιανὴ γλώσσα, καὶ μέσω αὐτοῦ στὴν κοινότητα, ἀλλὰ ἀπευθύνονται καὶ στὴν ὑπόλοιπὴ κοινότητα. Οἱ κατασκευές αὐτές ὅμως ὀριοθετοῦνται σαφῶς μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἐθνικὴ προβολή, ἀκόμη καὶ ἂν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «ἐθνικὴ ἱστορία». Μερικὲς θὰ μπορούσαμε νὰ τίς χαρακτηρίσουμε περιφερειακὲς κατασκευές: ὁ εὐεργετισμὸς γιὰ παράδειγμα, ἄσχετα ἀπὸ τὴ μητρικὴ γλώσσα τῶν εὐεργετῶν (βλάχικη ἢ ἀλβανικὴ ἢ ὁποῖα ἀποκρύπτεται) καὶ τὴν ἱστορικὴ διάστασι τοῦ φαινομένου, ἀποτελεῖ σημαντικὴ συνιστώσα στὴ διαμόρφωσι μιὰ θετικῆς βλάχικης εἰκόνας, ἀλλὰ καὶ ἐν τέλει αὐτοεἰκόνας. Ἄλλες θὰ μπορούσαμε νὰ τίς ὀνομάσουμε δομικές: μιὰ σημαντικὴ τέτοια εἶναι ἡ θεώρησι ὅτι ἡ ἀρβανίτικη καὶ ἡ βλάχικη γλώσσα εἶναι μιὰ μορφή τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, καὶ μάλιστα τῆς ἑνδοξῆς ἀρχαίας: «ἀρβανίτικη, μητέρα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, «πρωτογενὲς ἑλληνικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα»,¹⁴ «[ἡ] ὑπαρξὴ τοῦ κοινοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου τῆς ἀρμάνικης-βλάχικης γλώσσας μὲ τὴ Γραμμικὴ Β', τὴν ἑλληνικὴ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων καὶ τὴν τσακωνικὴ, κάτι πού δὲν συμβαίνει μὲ τὴ ρουμάνικη».¹⁵

Σὲ ὅλες αὐτές τίς θεωρήσεις, ὅπως καὶ στοὺς ἐθνικούς μῦθους, μπορεῖ νὰ ὑποβόσκει μιὰ ἱστορικὴ, ἐπιστημονικὴ ἀφετηρία (π.χ. ἐνδεχομένως κάποιο μὴ λατινικὸ ὑπόστρωμα στὰ βλάχικα, ἢ πραγματικὴ συμμετοχὴ τῶν Ἀρβανιτῶν στὴν Ἐπανάστασι). Στὸ παράδειγμά μας ἡ ἐνδεχόμενὴ συσχέτισι βλάχικων ἢ ἀλβανικῶν-ἀρβανίτικων μὲ τὴ γλώσσα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν (πέραν ἀπὸ τὴ σχέση τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν μεταξύ τους ἄραγε;), ὅχι μόνο δὲν γίνεται ἀπὸ γλωσσολόγους καὶ μάλιστα εἰδικούς στὴν ἱστορικὴ γλωσσολογία, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς ἀκόμη καὶ τμήματα τῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητος δέχονται σὲ κάποιο βαθμὸ – χωρὶς νὰ ἐξετάζουμε τὸ ἀφελές ἢ μὴ τῶν προθέσεών τους – τέτοιες θεωρήσεις, δίνοντάς τους κύρος καὶ ἐπιστημονικὴ κάλυψι. Ἄν θὰ ἐπιχειρούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ λέγαμε ὅτι ἡ κυριαρχία

τῆς λαογραφίας στὴν Ἑλλάδα, ἀφετηρία τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ συγκρότησι καὶ ἡ ἀπόδειξι ἀκριβῶς τῶν ἐθνικῶν μῦθων, ἐμπόδισε τὴ γενικότερη ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ αὐτὰ τὰ θέματα οἱ ἐπιστημονικὲς ἐργασίες ἦταν μέχρι πρόσφατα σχεδὸν ἀνύπαρκτες. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνασχόλησι εἶναι ζήτημα τῶν τελευταίων ἐτῶν.

ΠΟΛΥ ΠΙΟ ΕΝΤΟΝΑ παρουσιάζεται αὐτὴ ἡ τάσι στίς ἱστορικές κατασκευές πού ἀφοροῦν τὴ σχέση τῆς κοινότητας μὲ τὴ γλώσσα τῆς καὶ αὐτῆς μὲ τὸ παρελθόν. Ἡ ἀναφερόμενὴ παντοτινὴ διγλωσσία Βλάχων καὶ Ἀρβανιτῶν συνιστᾷ τὸ κατεξοχὴν παράδειγμα. Δείγμα μιᾶς προπαγανδιστικῆς πολιτικῆς πού κυρίως ἀναπτύχθηκε μεταπολεμικά, εἴτε σὲ κεντρικὸ ἐπίπεδο – μὲ τυπικά παραδείγματα τὸν Ἀχιλλέα Λαζάρου στὰ βλάχικα πού προεκτείνει τὴ θέση του καὶ στὰ ἀρβανίτικα καὶ τὴ Μαρία Μιχαήλ-Δέδε στὰ ἀρβανίτικα (καὶ στὰ ἀλβανικά τῆς Ἡπείρου) –, εἴτε σὲ τοπικὸ, συνιστᾷ κομικὸ σημεῖο στὴ συγκρότησι τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας στίς κοινότητες, ἐξ οὗ καὶ ἡ σημασία πού τῆς ἀποδίδεται. Γιὰ πῶς ἀπὸ αὐτὸ, μαζί μὲ τὴν καταγωγὴ, ἀναπτύσσεται τὸ ἰδεολόγημα τῆς ἐπιστροφῆς στὴ φυσικὴ, πατρικὴ ἑλληνικὴ γλώσσα πού ἀπωλέσθηκε ἑκατοντάδες ἢ καλύτερα χιλιάδες χρόνια πρὶν. Προφανῶς τὸ ἐπιχείρημα δὲν μποροῦσε νὰ σταθεῖ στίς ἀρβανίτικες κοινότητες ἀκόμη καὶ πρὶν τὸν πόλεμο, ὅπως καὶ στὴν πλειοψηφία τῶν βλάχικων μὴ ἀστικῶν ἢ μὲ ἀστικὸ χαρακτῆρα κοινοτήτων, διότι ἀπλᾶ δὲν θὰ ἐπειθε, ὅπως δὲν πείθει τοὺς ἀλβανόφωνους τῆς Ἡπείρου ἢ τοὺς σλαβόφωνους. Ἡ μονογλωσσία σημαντικοῦ τμήματος τῶν ἀρβανίτικων κοινοτήτων μέχρι πρὶν τὸν

9. Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς, Παπαδήμα, Ἀθήνα, 2001.

10. «Μυκηναϊκὲς οἱ ρίζες τοῦ λεξιλογίου τῶν Βλάχων» καὶ μυκηναϊκὴ ἢ ὀργάνωσι τῆς βλάχικης κοινότητας. «Ἀκόμη καὶ ἴδιος ὁ Ὀμηρος, ἂν ἐρχόταν σήμερα στὴν Παλαιομάννα, θὰ ἔμενε κατάπληκτος βλέποντας τοὺς Βλάχους τῆς περιοχῆς νὰ μιλοῦν τὴ γλώσσα του», εἶναι ἄλλες θέσεις τοῦ ἴδιου συγγραφέα (βλ. *Ἐλευθεροτυπία*, 30-6-2001, «Θέλει καὶ ρώτημα» τῆς Ἄνας Στεργίου).

11. Ρέκος, Θεσσαλονίκη, 2000.

12. Πολλὲς τέτοιες ἀναφορὲς ὑπάρχουν στὸ βιβλίο τοῦ Ἀρβανίτες καὶ ἡ καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων (α' ἐκδόσι 1983), βιβλίο μὲ τεράστια διάδοσι στίς κοινότητες καὶ χαρακτηριστικὸ τίτλο.

13. Πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἑλληνοαλβανικῆς ἀδελφοσύνης στὴν ὁποία ἀκροθιγῶς ἀναφερθήκαμε στὴν ἀρχή.

14. Κόλλιας, ὁ.π., σ. 153.

15. «Ἡ πορεία τῶν Βλάχων», ἐπιστολὴ-παρέμβασι στὴν *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία*, 9-4-2000. Βλ. ἐπίσης Γ. Ἐξαρχος, *Αὐτοὶ εἶναι οἱ Βλάχοι*, Γαβρηλίδης, 1994, ὅπου καὶ πολλὲς ἀνάλογες ἀναφορὲς.

πόλεμο στην καρδιά του ελληνικού κράτους, ή σχετικά μικρότερη στους Βλάχους που οφείλεται στην οικονομική και κοινωνική συγκρότησή τους, σβήνει εξαιρετικά γρήγορα από τη συλλογική μνήμη. Το σύμπτωμα της λήθης του άμεσου γλωσσικού παρελθόντος, ήδη σήμερα δύο γενιές πριν, χαρακτηρίζει πολλές από τις γλωσσικές κοινότητες. Βέβαια δεν τίθεται το ζήτημα ως γνώση μιας άλλης γλώσσας είτε από τους άνδρες είτε από μερικές κοινότητες στο προεθνικό οθωμανικό κράτος, ούτε ως επέκταση των χρήσεων της ελληνικής ως κρατικής και θεσμοποιημένης γλώσσας μέσα στο ελληνικό κράτος που καθιστά σταδιακά δίγλωσσες τις μη ελληνόφωνες ομάδες. Η πιθανή στο παρελθόν λειτουργική διγλωσσία (bilingualism) σκόπιμα ανάγεται σε μία διγλωσσία «από την κούνια».¹⁶ Οι τοπικοί λόγιοι που αναλαμβάνουν να πείσουν τις κοινότητες για την ορθότητα του επιχειρήματος της διγλωσσίας, και του σχετικού με αυτό επιχειρήματος της επίκτητης γλώσσας χρησιμοποιούν διάφορες μεθόδους. Σχετικά με τα αρβανίτικα σταχυολογούμε την παρακάτω επιχειρηματολογία: επιβολή από τους «Τουρκαλδανούς», επιβολή από τους κατακτητές Τούρκους γενικά, επιβολή από τους Άλβανούς που κατέβηκαν στην Πελοπόννησο στα Όρλωφικά, ακόμη και επιβολή από τον υποτιθέμενο «Τουρκαλδανό» μπέη του χωριού, είναι μερικά από τα κυκλοφορούντα σε τοπικά βιβλία στην Πελοπόννησο και Αττικοβοιωτία.¹⁷

Σημαντικό τμήμα της ακαδημαϊκής κοινότητας – στο βαθμό που δεν απέφυγε να ασχοληθεί με αυτά τα ζητήματα – ένστερνιζόταν επιστημονικοφανείς ή ευφάνταστες θεωρίες, πάνω στις οποίες έκτιζε τις δικές του σε άλλα επιστημονικά πεδία, ή απλώς τις ανέφερε όταν ασχολιόταν με σχετικά ζητήματα, ώστε να μην καταστεί εθνικά ύποπτο. Είναι δε τόσο μεγάλη αυτή η αδράνεια, για τους λόγους που σχετίζονται με όλη την αντιμετώπιση της ετερότητας μεταπολεμικά τουλάχιστον στην Ελλάδα, που και σήμερα ακόμη δίνει τα δείγματά της: στο *Λεξικό Μπαμπινιώτη* οι Αρβανίτες εμφανίζονται πάντοτε ως δίγλωσσοι, ενίοτε μονόγλωσσοι (ελληνόφωνοι). Η επίδραση αυτής της επιστημονικής κάλυψης στις κοινότητες είναι προφανής. Η ανατροφοδότηση οργανικών διανοούμενων του κράτους, κρατικών μηχανισμών, ακαδημαϊκών, τοπικών λογίων και κοινοτήτων, μεταξύ τους και προς κάθε κατεύθυνση, έχει καταστήσει τις θέσεις αυτές απόλυτου και μοναδικού κύρους στην ελληνική κοινωνία. Δεν πρόκειται δηλαδή για την ιστορική ή όποια άλλη αφήγηση που οι ίδιες οι κοινότητες έχουν για τον εαυτό τους, κάτι που περισσότερο σχετίζεται με τις στρατηγικές τους, και λιγότερο ή καθόλου με την επιστημονική εξέταση του παρελθόντος τους, αλλά για τον εξοβελισμό των επιστημονικών απόψεων από τον δημόσιο λόγο ή στην καλύτερη περίπτωση την αντιπαράθεσή του με παντελώς αστηρικτες απόψεις ως ισότιμες: τα «καθαρότερα» τουρκικά που μιλούσαν πολλές ελληνορθόδοξες κοινότητες της Καππαδοκίας, παρου-

σιάζονται σαν ένα κράμα «τουρκικών, περσιικών, αρabicών και ελληνικών».¹⁸

Αυτή η μαγία που παρατηρείται για παρουσίαση και απόδειξη μιας αρχαιοελληνικής καταγωγής δεν είναι φαινόμενο που επιχωριάζει μόνο στις μη ελληνόφωνες κοινότητες ή τις πολιτισμικά αποκλίνουσες.¹⁹ Είναι κοινό όμως ότι η κάθε τοπική ιστορική αφήγηση, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις συνεχείς ανατροφοδοτήσεις μεταξύ των τοπικών λογίων, των κοινοτήτων και της κρατικής πολιτικής,²⁰ έχει πάντα μίαν ανάλογη αρχαία αναφορά στενότερη ή πιο εύρεια. Το ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει είναι ότι πέρα από αυτές τις γενικές αναφορές αναζητείται μία ακόμη πιο ευγενής καταγωγή, πιο «αρχαία», πιο ένδοξη σε πολλές περιπτώσεις. Και αυτά σε σχέση με τους ελληνόφωνους, γείτονες ή μη, αυτών των κοινοτήτων. Ο λόγος αυτός στοχεύει όχι μόνο στις ίδιες τις κοινότητες, αλλά και στις γειτονικές ελληνόφωνες, προσπαθώντας να επαναπροσδιορίσει το χαμηλό τους κύρος ή τις στε-

16. Ακολουθώντας τον κλασικό, αν και με προβλήματα, όρισμό της διγλωσσίας (bilingualism) της T. Skutnabb-Kangas μπορούμε βάσιμα να ισχυριστούμε ότι από τα τέσσερα κριτήρια που θέτει (άπαρχη, έσωτερική και έξωτερική αναγνώριση, ικανότητα και λειτουργία), ιστορικά – με τη διαφοροποίηση των κοινοτήτων που βρίσκονταν ήδη σε πορεία γλωσσικής μετατόπισης, π.χ. άστικοι βλάχικοι πληθυσμοί, Αρβανίτες της Ηλείας –, ακόμη και μέχρι τον πόλεμο πολλές κοινότητες, αλλά σίγουρα η μεγάλη πλειονότητά τους πρωτύτερα, μόνο επίμερους όρισμούς του κριτηρίου της ικανότητας και της λειτουργίας πληρούσαν.

17. Όλα αυτά και σε περιοχές που δεν υπήρχαν «Τούρκοι» ή αυτοί είχαν μητρική γλώσσα τα ελληνικά.

18. Η ύπαρξη περισσότερων αρabicών και περσιικών λέξεων στα τουρκικά ιδιώματα έναν αιώνα πριν, εκτός του έπηρεασμού τους από την έπισημη οθωμανική τουρκική γλώσσα, καθώς και η ύπαρξη λέξεων από την ελληνική γλώσσα σε τομείς όπως για παράδειγμα η θρησκευτική ζωή, ανάγουν τα καππαδοκικά αυτά τουρκικά ιδιώματα – και τη φιλολογία που γράφτηκε στη γλώσσα αυτή (την καρμανλίδικη) – σε ένα κράμα γλώσσας, που βέβαια δεν είναι τουρκική.

19. Παρόλο που τίθεται από τους τοπικούς λόγιους και συγγραφείς με διαφορετικό τρόπο, για παράδειγμα στην Πελοπόννησο απ' ό,τι στην Ήπειρο, αφού στην πρώτη ή Έπανάσταση του '21 κατέχει εξέισου σημαντική θέση στην ιστορική αφήγηση.

20. Π.χ. είναι ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς το πώς έπιδρα ή πολλές φορές άλλοπρόσαλλη αλλαγή των τοπωνυμίων στην τοπική αφήγηση, όπως η μετονομασία ενός χωριού με το όνομα μιας αρχαίας πόλης που μπορεί να ήταν και 100 χιλιόμετρα μακρύτερα. Ένα ανάλογο παράδειγμα: η άμφισβήτηση της ταύτισης της αρχαίας πόλης με τον σημερινό μετονομασθέντα αρβανιτόφωνο οικισμό Άσκηρ Θηβών – που γίνεται από διπλανά αρβανίτικα επίσης χωριά – συναντά την παθιασμένη αντίδραση των κατοίκων της.

ρεοτυπικές ἀντιλήψεις γι' αὐτές, καθὼς καὶ στὴν ἑλληνική κοινωνία καὶ τοὺς κρατικούς μηχανισμούς γενικότερα. Τίθεται δηλαδή, παράλληλα, τὸ ζήτημα τῆς νομιμότητας: «μέσω καὶ τῶν ιστορικών μας κατασκευῶν πιστοποιοῦμε ὅτι καὶ στὴν καταγωγή ἀλλὰ καὶ στὴν ψυχὴ εἴμαστε «πιο Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες»». Ἐδῶ ὑποκρύπτεται καὶ ὁ φόβος – χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι οἱ κοινότητες δὲν ἔχουν ἐνστερνιστεῖ τίς κατασκευές ἢ δὲν ἔχουν συμβάλει καὶ οἱ ἴδιες –, μήπως μιά διαφορετικὴ προσέγγιση θὰ τίς ἔθετε ἐκτός τοῦ ἐθνικοῦ κορμοῦ, ἀφοῦ θὰ εἶχαν ἀπορρίψει τὸ μοντέλο εἰσαγωγῆς τους στὴν ἐθνικὴ γενεαλογία. Τὸ μὴ εὐλύγιστο μοντέλο πού κυριαρχεῖ ἀπόλυτα στὴν Ἑλλάδα παράγει ἀκριβῶς συμπεριφορές ἀπὸ τοὺς τοπικούς παράγοντες μέχρι αὐτοὺς πού ἐπανδρώνουν τὸν κρατικὸ μηχανισμό ἢ ἀσκοῦν πολιτικὴ ἐξουσία – εἴτε προέρχονται ἀπὸ τίς κοινότητες εἴτε ὄχι – πού προβάλλουν τὴν ἐνοσωματωμένη αὐτὴ ἀντίληψη τοῦ μοντέλου στὴν ἀσκηση τῆς ὁποιας ἐξουσίας ἢ τῶν ὁποίων καθηκόντων τους, ἀκόμη καὶ σήμερα. Οἱ ιστορικές καὶ ἰδεολογικές αὐτές κατασκευές φαίνεται ἔτσι ὅτι ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τίς κοινότητες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ὑποκείμενα. Γιατὶ δὲν εἶναι ἀπλά τὸ κενὸ πού θὰ νιώσει ὁ μέσος Ἕλληνας ὅταν κάποιος τοῦ ἀμφισβητῆσει τὴν ἀρχαιοελληνικὴ του καταγωγή ἢ τὴ φυλετικὴ καὶ πολιτισμικὴ του συνέχεια. Οἱ μὴ ἑλληνόφωνες κοινότητες αἰσθάνονται ἀπειλούμενες ὡς πρὸς τὴν ὁμαλὴ ἀναπαραγωγὴ τους ἂν συμβεῖ κάτι τέτοιο. Μάλιστα οἱ συμπεριφορές τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν δικαίουν αὐτοὺς τῶν φόβους.²¹

Ἡ διάχυση πού γνώρισε μεταπολεμικά ἡ ἰδεολογία πού δημιούργησε τὸν 19ο αἰῶνα ὁ ρομαντικὸς ἱστορισμός, μέσα σὲ συνθήκες ἀποσιώπησης τῶν θεμάτων πού ἀπτονται τῆς ἀποκαλούμενης «ὁμοιογένειας» καὶ ἐπιστημονικῆς ὑστέρησης μέχρι πρόσφατα,²² κάνει ἐπιστήμονες καὶ κοινότητες, ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα τοῦ ἀναστοχασμοῦ, νὰ ἐξετάζουν τὰ ζητήματα μὲ σχήματα πολὺ παλαιότερα πού ἔλκουν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν περίοδο πού συντασσόταν τὸ ἐθνικὸ κράτος, ἢ Μεγάλῃ Ἰδέα καὶ ἡ ἐθνικὴ ἰδεολογία τῆς τρισχιλιοτοῦς συνέχειας. Σήμερα ἀκόμη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει «μὴ ἑλληνικό» μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, κάτι πού, ἀπὸ πρώτη ματιὰ ἀντιφατικά, κυριαρχεῖ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ 1922 καὶ τίς ἀνταλλαγές, καὶ ἀκόμη πιὸ ἐντονα μετὰ τὸ 1949. Γίνεται κατανοητὸ ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι στὶς ἀρβανίτικες καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς βλάχικες κοινότητες ἡ ἡγεμονία ὑπῆρξε ἐπιτυχής.²³ Ὁ ἑλληνικὸς (ἐθνικὸς) ἡγεμονικὸς λόγος καὶ ἡ ἀντίστοιχη γλωσσικὴ ἡγεμονία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας «έκανε ἐπιτυχεῖς διεισδύσεις στὴ συνείδηση τῶν τοπικῶν κοινοτήτων».²⁴

χθηκε ὁ Ἀρβανίτικος Σύνδεσμος τὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 (μὲ ἀποκορύφωμα τὸ 1987), ἢ πιὸ πρόσφατα ἢ δίωξη καὶ πρωτόδικη καταδίκη τοῦ Σωτήρη Μπλέτσα, στὴν ὁποία τὸ δικαστήριό ἀποφάσισε ὅτι δὲν ὀμιλοῦνται στὴν Ἑλλάδα ἄλλες γλώσσες πλὴν τῆς ἑλληνικῆς εἶναι ἐνδεικτικὰ παραδείγματα. Τὸ ἂν ἐν τέλει μερικὲς συλλογικότητες τῶν κοινοτήτων (π.χ. διάφορες μακεδονικὲς ὀργανώσεις, πολλοὶ Βλάχικοι Σύλλογοι) ἀποτελοῦν τμῆμα αὐτῶν τῶν μηχανισμῶν συνιστᾷ μίαν ἄλλη πτυχή τοῦ ζητήματος.

22. Ἄς ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὄροι ὅπως ἐθνοτικός, διγλωσσία ἦταν μέχρι πολὺ πρόσφατα ἀγνωστοὶ ἐκτός ἐνός στενοῦ κύκλου ἐπιστημόνων. Ἄλλωστε ὁ διορθωτὴς τοῦ ὑπολογιστῆ μου δὲν ἀναγνωρίζει τὸν πρῶτο ὄρο.

23. Τὸ γιὰ «σὲ μεγάλο βαθμὸ» στὶς βλάχικες κοινότητες δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ.

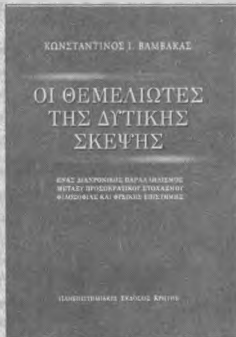
24. Ὅπως γράφει ὁ Λουκάς Τσιτσιπῆς, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθεῖ εἰδικὰ μὲ τὸν γλωσσικὸ ἡγεμονισμὸ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν ἀρβανίτικων κοινοτήτων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ἰνστιτούτο Τεχνολογίας καὶ Ἐρευνας
Μιάνης 5, 106 81 Ἀθήνα, Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

Τιμὴ: 19,10 €
17 x 24 cm, σελ. 620.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΜΒΑΚΑΣ
ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΤΕΣ
ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ
ΣΚΕΨΗΣ

Ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ τὴ συγκλονιστικὴ ἀνέλιξη τοῦ προσωκρατικοῦ στοχασμοῦ, πού μέσω τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς ἐνόρασης καὶ τῆς παρατήρησης θέτει θεμελιώδη ἐρωτήματα καὶ δίδει πρωταρχικὲς ἀπαντήσεις.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΜΒΑΚΑΣ
ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΤΕΣ
ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
 Ἐνας διαχρονικὸς παραλληλισμὸς μετὰ τὸν προσωκρατικὸν στοχασμὸν, φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς ἐπιστήμης

21. Οἱ ὀργανωμένες προβοκατόρικες ἐπιθέσεις πού δέ-

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ (1940-1949)

του "Αγγελου Έλεφάντη

ΘΕΛΟΝΤΑΣ ΝΑ ΣΥΜΒΑΛΩ κι εγώ σ' αυτές τις όμορφες ημερίδες που οργανώνουν τὰ ΑΣΚΙ για νά δείξουν, κοντά στα άλλα, κάτι από την τεράστια δουλειά που επί δέκα χρόνια τώρα κάνουν, μιὰ δουλειά όχι μόνον συλλογής και ταξινόμησης αρχειακού υλικού αλλά και σοβαρής ιστοριογραφικής επεξεργασίας – ἄς σκεφτούμε τό περιοδικό *Αρχαιοτάξιον*, τό συνέδριο για τούς Έμφυλιους πολέμους στην Εὐρώπη, τίς διάφορες ημερίδες ἢ τίς εκδόσεις τῶν ΑΣΚΙ –, τή δουλειά ενός σοβαροῦ και μοναδικοῦ στό εἶδος του κέντρου μέ ἐμπνευστή τόν Φίλιππο Ἡλιού και τήν ἀνεκτίμητη προσφορά τῆς νεανικῆς σύναξης τῆς πλατείας Κουμουνδούρου, – δυστυχῶς δέν εἶναι πιά ανάμεσά μας ἀλλά θά μᾶς συνοδεύουν πάντα ὁ Ἀλέκος Παπαπαναγιώτου κι ὁ Νίκος Κέντρος –, θέλοντας, λοιπόν, κι εγώ κάτι νά συνεισφέρω σ' αὐτή τήν προσπάθεια μ' ἀφορμή τήν Πρώτη Δεκαετία τῶν ΑΣΚΙ, εἶχα τήν ἐπιπολαιότητα νά προτείνω ὡς θέμα μου τή «γλώσσα τοῦ Ἀγώνα», θέμα για τό ὅποιο δέν ξέρω σχεδόν τίποτε, δέν τό ἔχω δουλέψει παρά μόνο αὐτές τίς δύο τελευταῖες μέρες, για τό ὅποιο δέν ἔχω διαβάσει τίποτε κι οὔτε ξέρω ἂν ὑπάρχει κάτι γραμμένο πού θά μπορούσα νά συμβουλευτώ. Κι αὐτή τή στιγμή πού ἀρχίζω νά σᾶς μιλῶ δέν ξέρω καν ἂν τό θέμα μου συνιστᾷ ἕνα ἀντικείμενο κατάλληλο για ἐπισημονική ἢ ἄλλη επεξεργασία, ὥστε καθῶς θά τό πραγματευόμαστε νά μπορούμε κάτι νά μάθουμε γι' αὐτό ἢ ἀπ' αὐτό, ἢ μέσω αὐτοῦ νά φωτίσουμε κάποιες πτυχές τοῦ Ἀγώνα τήν περίοδο 1940-1949 – βάζω μέσα στην περίοδο και τόν ἑλληνοϊταλικό και τόν ἑλληνογερμανικό πόλεμο, ὡς τίς τελευταῖες μάχες τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου.

Εἶχα ὅμως ἕνα ἐρώτημα: ποιά ἦταν τάχα ἡ γλώσσα τοῦ Ἀγώνα, δηλαδή πῶς μίλησαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀγώνα τόν ἀγώνα τους; Γιατί, δέν μπορεί, κάπως τό μίλησαν τό πράγμα, πού τούς ἔφαγε τή ζωή και πού ἀποτέλεσε μίαν ἀπό τίς σημαντικότερες φάσεις τῆς νε-

οελληνικῆς ιστορίας, ὅπου πῆγαν νά ἔλθουν τά κάτω ἐπάνω.

Τί ἦταν ὁ ἀγώνας, οἱ πόλεμοι κατά τῆς Ἑλλάδας τό 1940-41, ἡ Κατοχή, ἡ Ἀντίσταση, τὰ Δεκεμβριανά, ὁ Ἐμφύλιος τό ξέρουμε πάνω κάτω, ἂν και πολλά ρεᾶ-λια τους ξεχάστηκαν ἢ παραμένουν ἀκόμη ἀποσιωπημένα. Ἔχουμε πάρα πολλά ἀκόμη νά μάθουμε και πο-τέ δέν θά ξέρουμε ἀρκετά.

Σχηματοποιώντας βᾶναυσα θά ἔλεγα ὅτι, αὐτόν τόν καιρό, τό ἔργο τῶν ἀνθρώπων ἦταν ὁ πόλεμος. Ὅ,τι ἔπραξαν τό ἔπραξαν μέσα στόν πόλεμο, μέ πόλεμο, για τίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου, πολεμώντας. Ἡ σκληρή ὑλικότητα τοῦ πολέμου εἶναι, ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ ὁ ὅρος, τά στρατιωτικά: ὄπλα, πολεμοφόδια, ὄπλομηχανήματα, στρατιωτικές μονάδες, μαχητές, ἀξιωματικοί, σχέδια μάχης, ἐπιθέσεις-ἀμυνες, ἡττες, νίκες, ἐνέδρες, βολές βαρέων και ἐλαφρῶν ὄπλων, νάρκες, νεκροί, τραυματίες, ἀνάπηροι, αἰχμάλωτοι, ὄμηροι, ἐκτελέσεις, βασανισμοί, βομβαρδισμοί και βομβόπληκτοι, ἐμπρησμοί, ἐπιτάξεις, καταστροφές, λεηλασίες, ἐθελοντικές κατατάξεις και ἀναγκαστικές ἐπιστρατεύσεις, λιποταξίες, παλικάριες, στρατηγήματα κι ἀνδραγαθήματα, ἀντίποινα, πορεῖες και πάλι πορεῖες – ποτέ οἱ ἄνθρωποι δέν περπάτησαν τόσο πολύ και σέ τόσο μεγάλες ἀποστάσεις, εἰδικά οἱ ἀντάρτες τοῦ Ἐμφυλίου – ἐπιμελητεῖες, συσσίτια, οἱ προσίδιες στόν πόλεμο ιδέες και μιὰ ὀλόκληρη στρατιωτική ὀρολογία, πολεμικά τραγούδια, ὁ ιδιαίτερος ψυχισμός τῶν ἀνθρώπων μέσα στόν πόλεμο (ὁ φόβος, ἡ ἀγριὰδα, ἡ ψυχοπαθολογία τῆς πείνας και τοῦ θανάτου, τό μῖσος, ἡ ἐκδικητικότητα ἀλλά και ὑψηλές ἠθικές ἐξάρσεις), τά φάρμακα, οἱ ἐπίδεσμοι, τά πρόχειρα χειρουργεῖα, τά νοσοκομεῖα, τά νεκροταφεῖα, οἱ ἀταφοι νεκροί, τά ὄχυράματα και τά καταφύγια, ἡ τρομερή ἐπανάσταση τῶν τεχνολογιῶν και τῶν τεχνικῶν – και πρώτη ἀπ' ὅλες ἡ τεχνική τῆς μαζικῆς ἐξό-ντωσης τῶν ἀνθρώπων, οἱ χλαῖνες, τά ἀρβυλα, οἱ ἀρ-βυλόπροκες, ἡ ψεῖρα κι ἕνα σωρό ἄλλα μέσα στά ὀ-

ποια τό ζαλίγκωμα ἀνδρῶν καί γυναικῶν, τά μουλάρια, τά ἄλογα καί τά γαϊδούρια πού ἔλαβαν μέρος κι αὐτά στὸν ἀγῶνα, μέ τή γνωστή τους αὐταπάρηση. Ἀλλά κι ἄλλα ἔργα κάπως ἀπόμακρα σέ σχέση μέ τά καθ' αὐτό στρατιωτικά συμπληρώνουν τό ἔργο τοῦ πολέμου ὅπως ἡ μάχη τῶν ιδεῶν, τῶν ιδεολογιῶν καί τῶν ἐπιχειρημάτων, διότι ὁ κάθε ἐμπόλεμος πρέπει νά πείσει ὅτι ὁ πόλεμος πού διεξάγει εἶναι δίκαιος μόνον ἀπό τή μεριά του κι ἄδικος ἀπό τή μεριά τοῦ ἀντιπάλου, ὅτι οὐδετερότητα δέν ἐπιτρέπεται ἢ τό φαῖ τῶν πολεμιστῶν καί τῶν πολιτῶν, τό φαῖ γιά τήν πόλη πού δέν παράγει πιά, – τεράστιες ἦταν οἱ προσπάθειες τῶν ἀνθρώπων νά παραγάγουν καί νά ἐξοικονομήσουν τό φαῖ, νά τό γλιτώσουν ἀπ' τά χέρια τοῦ κατακτητή, νά διαμορφώσουν νέα ἐμπορευματικά δίκτυα μέ τήν ἀνταλλαγή εἶδος πρὸς εἶδος, ἀκόμα καί μέ τή μαύρη ἀγορά.

Τά πάντα, λοιπόν, τά ὕλικά καί τά ἄυλα, παίρνουν τή σημασία τους μέσα στήν ἀτμόσφαιρα τοῦ πολέμου πού μυρίζει καπνό καί θάνατο, ὁ πόλεμος γίνεται ἡ πηγή τοῦ φωτισμοῦ τους, ἀπ' αὐτόν νοσηματοδοτοῦνται κι ἀξιοδοτοῦνται, κάτι δηλαδή πολύ διαφορετικό ἀπό τόν φωτισμό τῆς εἰρήνης, γι' αὐτό εἶναι τόσο δύσκολο νά κατανοήσουμε τόν καιρό καί τοὺς ἀνθρώπους του ἐκ τῶν ὑστέρων, ζῶντες ἐν εἰρήνῃ, καλή ὥρα ὅπως τώρα.

ΑΥΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ. Ἀλλά τό θέμα μου δέν εἶναι ὁ πόλεμος. Τά λόγια μέσα στὸν πόλεμο εἶναι τό θέμα μου, γιά τό ὅποιο ὅπως ἔλεγα ἐλάχιστα γνωρίζω. Ἄν ὅμως ξεκίνησα ἀπό τόν πόλεμο τό ἔκανα γιά νά φανεῖ ὅτι αὐτή τήν ἐποχή τό πολεμικό ἔργο καί ἡ ὁμιλία τῶν ἀνθρώπων συναρθρώθηκαν μέ ἰδιαίτερο τρόπο. Συναρθρώθηκαν ἄμεσα καί ἄρρηκτα «οἱ λέξεις καί τά πράγματα», χωρίς κενό μεταξύ τους, χωρίς ρητορικές ἢ ἄλλες ἀκυριολεξίες, χωρίς τόν «χορό τῶν ἐπιθέτων»: οἱ λέξεις ἐβγαίνουν μέσα ἀπ' τό στόμα τῶν πραγμάτων, ἡ γλώσσα εἶχε τήν ἀπόλυτη σωματικότητα τῆς πείνας, τοῦ πόνου, τῆς κούρασης, τοῦ αἵματος, τοῦ θανάτου. Κατά κάποιον τρόπο στρατιωτικοποιήθηκε καί ἡ ὁμιλία τῶν ἀνθρώπων, ἐγινε κι αὐτή πολεμικό σύννεργο καί πολύ ἰσχυρό μάλιστα. Γιά τοὺς ἐξεγεμένους ὁ λόγος ἦταν τό βαρὺ τους πυροβολικό, καθὼς μέσα στὸν πόλεμο κατασκεύασαν μίαν ἀκαταμάχητη γλώσσα, τή γλώσσα τῆς πειθοῦς.

Κατ' ἀρχὴν νά ἐξηγηθῶ: ὅταν μιλάω γιά τή γλώσσα τοῦ Ἀγώνα δέν ἔχω στό νοῦ κάποια γλωσσολογική ἐπεξεργασία, δέν προτίθεμαι νά μιλήσω γιά τή γλώσσα ἀπό γλωσσολογική ἄποψη, τήν καθαρεύουσα ἢ τή δημοτική, γιά τά ιδιώματα ἀπό περιοχὴ σέ περιοχὴ ἢ τίς ντοπιολαλιές. Ἑλληνικά μιλοῦσαν οἱ ἀνθρωποὶ σάν κι αὐτά πού μιλάμε καί μεῖς, μαζί καί τά ιδιώματα καί οἱ ντοπιολαλιές τῆς ἐποχῆς πού ἦταν, βέβαια, πύο τοπισμένες τότε ἀπ' ὅ,τι σήμερα. Ὑπῆρχαν ἐπίσης καί οἱ μειονοτικές γλώσσες πού τότε τίς μιλοῦσαν πολύ πε-

ρισσότεροι ὁμιλητές ἀπ' ὅσοι σήμερα, ὅπως γιά παράδειγμα ἡ γλώσσα τῶν Ἑβραίων πού ἐξολοθρεύτηκαν ἢ τῶν Σλαβομακεδόνων πού λιγόστεψαν πολύ.

Ἑλληνικά, λοιπόν, μιλοῦσαν οἱ ἀνθρωποὶ τῆς ἐποχῆς, στά ἑλληνικά ἐπικοινωνῶσαν μεταξύ τους, στά ἑλληνικά ἐκφράστηκαν, στά ἑλληνικά συγκρούστηκαν. Ἀναφέρομαι πάντα στήν ὁμιλία, στὸν προφορικό λόγο γιατί αὐτός ἦταν ὁ κύριος ἐπικοινωνιακός καί ἐκφραστικός τους τρόπος. Ἡ γλώσσα τοῦ Ἀγώνα ἦταν μιά τεράστια προφορικότητα. Ὅσο μεγάλη κι ἂν ὑπῆρξε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ γραπτοῦ λόγου μέ τά παράνομα ἐντυπα, τίς προκηρύξεις, τίς ἐφημερίδες, τά φυλλάδια, τά γραψίματα στους τοίχους, τά παράνομα βιβλία ἢ καί τά νόμιμα (γνωρίζουμε ἄλλωστε ὅτι στήν Κατοχὴ ὑπάρχει μιά ἐκδοτική ἀνθιση, οἱ ἀνθρωποὶ διάβασαν πολύ ἐκεῖνα τά χρόνια, ὅπως κι ἀργότερα στά χρόνια τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας), παρά ταῦτα ἡ προφορικότητα ἦταν κυρίαρχη, κι ἀπό μακριά, σέ σχέση μέ τή γραφή. Ὁ γραπτὸς λόγος τῆς ἐποχῆς, ὅσος διασώθηκε, δέν ἀντιπροσωπεύει οὔτε μιά μικρὴ κορφοῦλα τοῦ τεράστιου παγόβουνου τοῦ λόγου.

Ἄς προσπαθήσουμε νά φαντασθοῦμε λίγο τήν κατάσταση, μιά κατάσταση στήν ὁποία οἱ ἐνόπλις ἐπιστρατευμένοι ἦταν ἀρκετές δεκάδες χιλιάδες – πολύ λιγότερο βέβαια κατά τόν Ἐμφύλιο –, τά ὄργανωμένα άτομα στίς παράνομες ἀντιστασιακές ὀργανώσεις τοῦ ΚΚΕ, τοῦ ΕΑΜ, τοῦ ΕΛΑΣ, τῆς ΕΠΟΝ, τοῦ ΕΛΑΝ, τῆς ΕΑ ἦταν πολλές ἑκατοντάδες χιλιάδες. Ἐνοπλιοὶ καί παράνομοι, λαός καί στρατός, ἀντάρτες καί πολίτες, χωριάτες κι ἀνθρωποὶ τῆς πόλης, μορφωμένοι καί ἀμόρφωτοι, κρατούμενοι καί ἐλεύθεροι, ἀπὸ τή μιά ἀγωνίζονταν, μετεῖχαν ὄργανικά καί ὄργανωτικά, μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη μορφή, στό ἔργο τοῦ Ἀγώνα κι ἀπὸ τήν ἄλλη μιλοῦσαν ἀκατάσχετα γιά τόν ἀγῶνα τους· ἀκόμη καί οἱ μὴ ἀγωνιστές, γιατί ὑπῆρχαν κι αὐτοί, γιά τόν πόλεμο μιλοῦσαν. Ψιθυριστά, χαμηλόφωνα, νοήματα μέ τά μάτια πολλές φορές, δυὸ δυὸ, σέ μικρές παρέες, σέ μεγαλύτερες, σέ συνεδριάσεις, σέ συνλεύσεις τῶν χωριῶν ἢ τῶν ἐνόπλων, στίς γιορτές, στίς κηδεῖες, στίς τυχαῖες συναντήσεις, στίς πορείες, στίς διαδηλώσεις, στίς τεράστιες συγκεντρώσεις τῆς Ἀπελευθέρωσης. Λόγια ἄμεσα, χωρίς μεσολάβηση μηχανικοῦ μέσου, πρόσωπο μέ πρόσωπο. Τό χωνὶ βέβαια, αὐτὸς ὁ μικρός καί αὐτοσχέδιος ἐνισχυτὴς τῆς φωνῆς, τό FM τῆς ἐποχῆς ἂς ποῦμε, ἔδρασε. Δούλεψε κυρίως στήν πόλη. Ὡστόσο ἡ ἐκφώνηση λόγων ἀπὸ τόν καθοδηγητὴ, τόν ὑπεύθυνο, τό κομματικό στέλεχος, τόν καπετάνιο ἦταν ὁ κατεξοχὴν δημόσιος λόγος μέ τά μικρά ἢ τά μεγαλύτερα ἀκροατήρια, ὅπου ὅλο καί περισσότερο ἐπαιρναν τό λόγο. Ἡ ἄλλη πλευρά, ἡ συμπληρωματικὴ τῆς ἀνάπτυξη τοῦ Ἀγώνα, ἦταν ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ρητόρων, τῶν ἀκροατηρίων, ἡ διαμόρφωση μίας νέας ρητορικῆς, τῆς ρητορικῆς τοῦ Ἀγώνα. Ἀπ' αὐτὴ τή δημόσια, προφορικὴ καί ἡχηρὴ ρητορικὴ, πέρασαν τά πάντα: τά προβλήματα τοῦ Ἀγώνα, οἱ ιδέες, οἱ στόχοι, οἱ τρόποι, τά πρακτικά καί τά

ιδεολογικά, τὰ μικρά καί τὰ μεγάλα, τὰ ἥρωικά καί τὰ μαρτυρικά, οἱ εἰδήσεις ἀπ' τῆς μάχης, ἀπό τὰ κατορθώματα ἀλλά καί ἀπό τῆς ἐπιδρομῆς, ἀκόμα καί ἐκεῖνες οἱ εἰδήσεις πού ἔρχονταν ἀπό τὰ μακρινά καί μεγάλα θέετρα τοῦ πολέμου, στήν Ἀνατολική Εὐρώπη, τό Στάλινγκραντ ἤ τή Βόρεια Ἀφρική, γιά τή συνθηκολόγηση τῶν Ἰταλῶν, τήν ἀπόβαση στή Νορμανδία, τήν προέλαση τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ, γιά τῆς ἐμφύλιες συγκρούσεις τοῦ ΕΛΑΣ μέ τόν ΕΔΕΣ, μέ τούς ταγματασφαλίτες. Κι ἔπονταν ὁ σχολιασμός, ἀπό στόμα σέ στόμα. Ἐλαβαν τό λόγο οἱ πάντες ἀλλά πρὸς ἄρσιν παρεξηγήσεων μίλησαν καί οἱ πᾶσες, μιλοῦσαν καί αὐτές, δημόσια καί ἰδιωτικά, δέν ἦταν ἄφωνα πλάσματα οἱ γυναῖκες. Ὅλα αὐτά τὰ ἐνεργήματα τοῦ λόγου συνιστοῦσαν ἕνα ἀπέραντο πεδίο ὁμιλητικότητας. Μιά ἔκρηξη ὁμιλητικότητας καί συνομιλητικότητας, ἕνα πολύδουο ραβαῖσι ἦταν ἐκεῖνη ἡ ἱστορία, οἱ πάντες ἀκουσαν καί εἶπαν λόγια πολλά, λόγια νέα, πού δέν τὰ εἶχαν ξανακούσει οὔτε ξαναπεῖ, οἱ πάντες καί οἱ πᾶσες ἔλαβον τό λόγο δημιουργώντας ἕνα νέο δημόσιο χῶρο. Ἀπό τή συνωμοτική γιάφκα, τή συνέλευση ἢ τή συνεδρίαση ὡς τή λυτρωτική ἰαχὴ τῆς Ἀπελευθέρωσης, ἕνα ἀπέραντο βουλευτήριο ἦταν ἐκεῖνη ἡ ἱστορία. Οἱ ὁμῶσεις καί οἱ μεταλλάξεις πολλές πού ἐκφράστηκαν καί ἀποκρυσταλλώθηκαν στή γλώσσα καί μέ τή γλώσσα. Ὅσοι μῆχαν σ' αὐτὴ τὴν κουβέντα ὄγῃκαν διαφορετικοί, ἀλλιώτικοι, ἄλλαξαν μυαλά. Αὐτό ἄλλωστε δείχνει τό γεγονός, γιατί περὶ γεγονότος πρόκειται, ὅτι ἕνα μικρὸ κόμμα πού ἦταν τό ΚΚΕ, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '30, σχεδόν διαλυμένο καί ἀποδυναμωμένο ἀπὸ τὰ πλήγματα τῆς δικτατορίας, στήν Ἀπελευθέρωση, μαζί μέ τούς συμμάχους του, ἦταν ἕνα πλειοψηφικό γεγονός, μέ δικό του στρατό, καί κυρίως ἔχοντας πετύχει τὴν ἀλλαγὴ συνειδήσεων μεγάλων μαζῶν. Οἱ ἄνθρωποι τὸ 1944 δέν μιλοῦσαν πιά τὴν ἴδια γλώσσα μέ τὴν προπολεμική, ἀλλὰ εἶχαν πιά στό νοῦ τους, ἄλλη ἦταν ἡ σκέψη τους. Γι' αὐτό ἄλλωστε ἡ καταστολὴ μετὰ τὴ Βάρκιζα καί ὁ Ἐμφύλιος στή συνέχεια σκοπὸ εἶχαν ἀπὸ τὴ μιά νά κάνουν τὰ ὄπλα τῆς ἀνταρσίας νά σιγήσουν καί ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά νά βουλῶσουν τὰ στόματα τῆς ἀπειθείας.

ΜΑ ΤΙ ΕΛΕΓΑΝ ΑΥΤΟΙ οἱ ἄνθρωποι; Πῶς τὰ ἔλεγαν αὐτὰ πού ἔλεγαν;

Γιά τό πρῶτο ἐρώτημα εἴμαστε ἀρκετὰ κατατοπισμένοι. Τό κύριο θέμα τῆς γενικῆς ὁμιλητικότητας, πού ἐξέφραζε ἕνα αἷτημα γενικῆς ἐλευθερίας καθὼς ἔλεγε ὁ Γκράμοι, ἦταν αὐτὰ πού γίνονταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Οἱ ἄνθρωποι μιλοῦσαν καί τούς μιλοῦσαν γι' αὐτὰ πού ἔπρατταν καί ὑφίσταντο, γιά τόν πόλεμο δηλαδή, γιά τόν ἀγῶνα τους. Τὴν πολεμική τους μετοχὴ στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς δέν τὴν εἶχαν ὀνομάσει Ἀντίσταση. Ὁ ὅρος ἀντίσταση τοῦ στρατηγοῦ Ντέ Γκῶλ, δέν εἶχε φτάσει σ' αὐτὰ τους, ἄλλωστε δέν γνώριζαν τίποτε

ἀπὸ τοὺς Γάλλους μακί καί τοὺς résistants (ἀντιστασιακούς), μέ τοὺς μαύρους μερεῆδες. Αὐτὰ τὰ ἔμαθαν ὅταν τέλειωσε ἡ Ἀντίσταση καί μόνον τότε, ὅπως ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι, τὴν ἀντιφασιστικὴ-ἀπελευθερωτικὴ τους δράση τὴν ὀνόμασαν ἀντίσταση. Ἀργότερα μάλιστα ἡ Ἀντίσταση προσέλαβε καί ἕνα ἐπίθετο: ἐγίνε ἐθνικὴ καί ὡς ἐθνικὴ ἀναγνωρίστηκε τό 1981, γέμισε ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ ὁδοὺς «Ἐθνικῆς Ἀντίστασης». Ὡστόσο ὅσο γίνονταν τὴν ἔλεγαν ἀντάρτικο, ἀγῶνα ἢ ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα. Καί τόν Ἐμφύλιο οἱ ἀριστεροί, ὅσο διεξαγόταν, δέν τόν ὀνόμαζαν ἐμφύλιο ἀλλὰ δευτέρου ἀντάρτικο ἢ ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα. Καμιά φορὰ ἔλεγαν καί ἔγραφαν ὅτι οἱ «μοναρχοφασίστες» καί οἱ Ἀγγλοαμερικανοὶ ἔκαναν μονόπλευρο Ἐμφύλιο. Ὁ ὅρος Ἐμφύλιος ἀπὸ πλευρᾶς Ἀριστερᾶς πρωτοεμφανίστηκε τό 1957. Τὰ ἔχω ξαναπεῖ αὐτὰ σέ ἄλλες εὐκαιρίες καί δέν θά συνεχίσω ἐδῶ.

Ὅπως καί νά 'χει τό πράγμα γιά τόν ἴδιο τόν ἀγῶνα, τῆς ιδέας του καί τῆς πράξης του, ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα: κομματικὰ ἀρχεῖα, ἄρθρα, λόγιοι, στρατιωτικὲς ἀναφορὲς, βιβλία ἱστορίας, χρονικά, μαρτυρίες, φυλλάδια, προκηρῦξεις, πολιτικὰ ντοκουμέντα, ἐκθέσεις πρακτόρων, ἔγγραφα τοῦ ἐχθροῦ, μαρτυρίες ἀγωνιστῶν, καταγραφές πάσης φύσεως. Κι ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς μαζεύονται περισσότερα. Μακάρι τὰ ΑΣΚΙ νά μπορέσουν κοντὰ στὰ ἄλλα νά συγκεντρώσουν τῆς ἀφηγήσεις τῶν ἀγωνιστῶν, πού καθὼς φεύγουν ἀπ' τὴ ζωὴ ἀφήνουν πίσω τὴ μαρτυρία τους.

Ὅλα τοῦτα τὰ χαρτιά, ὅλα τοῦτα τὰ προϊόντα τοῦ γραπτοῦ λόγου, ἐνῶ εἶναι πολὺτιμα στοιχεῖα γιά τὰ γεγονότα, τῆς διαδικασίας, τῆς ιδέας καί τῆς ιδεολογίας, ἐλάχιστα μᾶς διαφωτίζουν γιά τὴν ἴδια τὴ γλώσσα τοῦ Ἀγῶνα. Γιατί, μὴ φανταστοῦμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι τότε μιλοῦσαν ὅπως μιλᾷ ἡ ποίηση, ἢ πεζογραφία, τό κείμενο τῆς κομματικῆς ὀλομέλειας, τό ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας, ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων μαρτυρία ἢ τὰ κείμενα τῆς ἱστοριογραφίας. Ὅλα τὰ γραπτὰ τεκμήρια, τὰ συγκαιρινὰ τοῦ ἀγῶνα ἢ τὰ ἐξ ὑστέρου, ὡς πρὸς τὴν ὁμιλητικὴ δέν παρέχουν παρὰ κάποια ἰσχνὰ ἴχνη. Μπορεῖ νά ἀποδίδουν καί νά ἀναλύουν γεγονότα καί τῆς ιδέας ὄχι ὅμως τὴν ἴδια τὴν ὁμιλία τῶν δρώντων καί τῶν πασχόντων ὡς γλωσσικὸ ἐνέργημα. Τὰ σημαίνοντα μᾶς ξεφεύγουν, δέν εἶναι καταγραμμένα, οἱ ἀρχεακὲς διαθεσιμότητες τῶν ΑΣΚΙ ἢ ἄλλων ἀρχείων δέν μποροῦν νά μᾶς βοηθήσουν. Ἡ λαλιά εἶναι γιά πάντα χαμένη.

Χάθηκε ὁ ἄνθρωπος ἦχος, ἢ φωνή, ἢ ἐμφώνηση τοῦ γεγονότος καί τοῦ ψυχισμοῦ, ἢ μιλημένη ροὴ τοῦ λόγου, ἢ ἐκφραστικότητά του, ὁ θυμὸς, ὁ φόβος, ἢ ὀργή, ἢ ἀγριάδα, ἢ συγκεκριμένη φωνητικὴ ἀλυσίδα τοῦ ὁμιλητῆ ἢ τοῦ ρήτορα πού γίνεται στοχαστικὸ, πληροφορικὸ ἢ ψυχοκινητικὸ ἐνέργημα. Δέν μποροῦμε ν' ἀκούσουμε τόν μαχητὴ νά μιλᾷ στὸν διπλάνο του τὴν ὥρα τῆς μάχης ἢ μετὰ, τόν κρατούμενο, τόν λαβωμένο, τόν ἐκτελεστή ἢ ἐκεῖνον πού περίμενε νά τόν ἐκτελέσουν, τὴ φωνὴ τῆς διασπένης, τοῦ ἀνάπηρου, τὰ λό-

για πού είπε μέσα του κι έξω του αυτός πού ένα χάραμα έπηρε τόν δρόμο του βουνού, τά λόγια του παράνομου, τό βουβό κλάμα ή τόν όδυρόμό εκείνων πού αντίκρυζαν, μετά τήν έπιδρομή, τό πυρπολημένο χωριό τους, τό καμμένο σπίτι τους, δέν μπορούμε ν' άκούσουμε τί ψιθύριζαν στις ούρες τής πείνας, ούτε πώς ό καπετάνιος ή ό υπεύθυνος – αυτές οι δύο μεγάλες οργανωτικές μορφές πού άνέδειξε ό άγώνας, οι οργανωτές τής λαϊκής διαθεσιμότητας – μιλούσαν στή συνέλευση τών άνταρτών ή του χωριού, δέν μπορούμε ν' άφουγκραστούμε τήν άκροαματική διαδικασία στά λαϊκά δικαστήρια, τά λιγοστά λόγια στις άτέλειωτες πορείες μέσα στό νερό, τό χιόνι, τά κατσάβραχα, τήν ψείρα και τήν άπλυσιά όταν πιά οι προγραμμαμένοι δέν περίμεναν «παρά έναν άξιοπρεπή θάνατο, τίποτε άλλο», όπως έγραψε στό έξοχο βιβλίο του, για τόν «Δημοκρατικό Στρατό στή Ρούμελη» ό δάσκαλός μου Βασίλης Άποστολόπουλος.

Όλα αυτά κι άπειρα άλλα, όσα συνθέτουν τήν άπειρία του 'Αγώνα, χάθηκαν για πάντα, δέν άφησαν πίσω τους, για τούς επιγενόμενους, παρά λιγοστά λεκτικά ίχνη και αυτά δυσερμηνεύτα: τί σημαίνει για τόν σημερινό άνθρωπο τό «πεδίο βοής και λακίσσεως» ή τό «άεροκουρκούτι»; Άλλά ή γλώσσα του 'Αγώνα δέν περιστέλλεται σ' αυτά τά ίχνη, όπως και ή πραγματικότητα τών Νεαντερτάλειων, για παράδειγμα, δέν περιστέλλεται στά έλάχιστα βραχογραφήματα, σέ λίγους λαξευμένους πυριτόλιθους και τά λίγα κοκαλάκια τους πού έτυχε νά μή σαπίσουν. Δέν χάθηκε ό κόσμος. Έτσι συμβαίνει μέ όλες τις εποχές, πράγμα πού άποτελεί τή μεγάλη πρόκληση για τόν ιστορικό, άρκεί νά μήν καθάλήσει τό καλάμι και θεωρήσει ότι ή όμίχλη μέσα στήν όποία βρίσκεται είναι λαμπρή λιακάδα, ότι είναι ή άλήθεια και ή πραγματικότητα του παρελθόντος. Έτσι συμβαίνει για παράδειγμα και μέ τό λεκτικό σύμπαν τών αρχαίων και μή νομίσουμε ότι τά έξοχα γραπτά πού άφησαν άποδίδουν τήν όμιλητικότητα τους ή ότι στή ναυμαχία τής Σαλαμίνας οι ναυμάχοι άνέκραξαν εκείνο τό υπέροχο «ίτε παίδες Έλλήνων» πού ό Αισχύλος έποίησε εκ τών υστερών ή ότι οι Κολοκοτρωναίοι και Καραϊσκάκηδες μιλούσαν μ' εκείνα τά βροντερά «όρέ» πού τόσες λαϊκότροπες άφηγήσεις μäs φόρτωσαν πλήξη στις έθνικές έπετείες. Άπ' τόν Σολωμό βέβαια μπορούμε νά αισθανθούμε τήν άγλύ τής γλώσσας τών αγωνιστών του '21 όπως και από εκείνο τό «τρέ μπιέν είπε ό Δεριγνός και άποχώρησε» πού ό Μακρυγιάννης έβαλε στό στόμα του Γάλλου ναύαρχου.

Άπό τά λιγοστά ώστόσο ίχνη τής γλώσσας του 'Αγώνα, δυσεξιχνίαστα κι αυτά, μπορούμε, κάπως, νά φανταστούμε τόν λεκτικό του διάκοσμο, νά κατανοήσουμε τόν δημόσιο χώρο πού δημιούργηκε ό 'Αγώνας, άν και πάντοτε θά παραμονεύει ή λαϊκότροπη διολίσθηση και ή σχηματοποίηση.

Έλεγα παραπάνω ότι οι άνθρωποι του 'Αγώνα άλλιώς έμπαιναν σ' αυτόν κι άλλιώς βγήκαν άπ' αυτόν.

Αυτό σημαίνει, κοντά στά άλλα, ότι άλλιώς σκέφτονταν τό 1940, άλλιώς μιλούσαν τή σκέψη τους τό 1940 κι άλλιώς τό 1944 ή τό 1949. Κάτι μεγάλο άλλαξε στή σκέψη, στήν ιδεολογία, στή στάση, άρα και στή γλώσσα. Τί ήταν αυτό; Μά άπλούστατα από μή άριστεροί έγιναν άριστεροί. Πρίν τόν πόλεμο οι μετέπειτα αγωνιστές ήταν φιλελεύθεροι, ήταν βενιζελικοί, άριστεροί φιλελεύθεροι, ήταν λαϊκοί, ήταν άσχετοι, άκόμη και βασιλόφρονες όρισμένοι, ήταν άγροτιστές, κάτι λίγοι ήταν σοσιαλιστές, ριζοσπάστες και κάπως περισσότερο κομμουνιστές άν και τούς είχε ρημάξει ή δικτατορία. Πρίν τόν πόλεμο ήταν τσοπαναραίοι, άγρότες, μερικοί λησταντάρτες, εργάτες, ό κοσμάκης τής πόλης, πρόσφυγες, άρκετοί λόγοι τής όρθοφροσύνης και έλευθερόφρονες, πολλοί φοιτητές και φοιτήτριες, έφεδροι στρατιωτικοί αλλά και πολλοί μόνιμοι άξιωματικοί, δάσκαλοι – μεταξύ τών καπεταναίων του ΕΛΑΣ ή μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα ήταν οι δάσκαλοι, πού είχαν μάλιστα, ως έφεδροι άξιωματικοί, πολεμήσει στήν Άλβανία –, οι πολλοί ήταν χωριάτες αλλά και ή πόλη στρατεύτηκε στόν άγώνα μαζικά. Κάθε μιά άπ' αυτές τις κατηγορίες είχε τό δικό της ιδιόλεκτο είτε πολιτικό είτε κοινωνικό άκόμη και έθνοτικό. Άλλοι μιλούσαν κομμουνιστικά, οι «βαμμένοι» μάλιστα, όπως οι έξόριστοι και οι άκροναυπιώτες, μιλούσαν τριτοδιεθνίτικα, άλλοι βενιζελικά, άλλοι φιλελεύθερα και πατριωτικά, οι άγρότες μέ τή μονόχωνη χωριατιά τους, οι τής πόλης πιο καλλιεργημένοι, οι λόγοι κάπως χρησιμοποιούσαν τή λογισούνη τους. Μέ τήν αντίστοιχη γλωσσική σκευή του έμπαινε ό καθένας στόν 'Αγώνα. Όμως όλα τούτα τά ρεύματα, τά έτερότροπα από έθνοτική, πολιτισμική, από πολιτική και κοινωνική άποψη, μέσα στή χοάνη του αντιφασιστικού άγώνα ένοποιούνται σέ ύψηλό βαθμό. Ξεκινώντας από τούς άυταπόδεικτα «άλλους», δηλαδή τούς κατακτητές, προσημαίνεται ένα ευρύτερο στρατόπεδο έχθρών πού περιλαμβάνει και τούς συνεργάτες του κατακτητή, τούς πραγματικούς ή τούς εικαζόμενους, και τούς ανθρώπους τής νέας κυβέρνησης τών μετέπειτα όνομασθέντων δωσιλόγων – νά μιά καινούργια λέξη μέ βαρύνουσες σημασίες – και τών μαυραγοριτών – άλλη τρομερή λέξη αυτή – και τών χορτάτων – ήταν μεγάλη πρόκληση, ύβρις, νά είσαι χορτάτος όταν όλοι πεινάνε – και τών συνθηκολόγων άξιωματικών και τής παλαιάς βασιλομεταξικής τάξης πού φεύγει για τή Μ. Άνατολή, και τών ανθρώπων τής γερμανοφιλίας πού πρίν τόν πόλεμο ήταν πολλοί, και τών καταδοτών, άκόμα και τών ύπολειμμάτων του κρατικού μηχανισμού, άκόμη κι όσων δίσταζαν νά μπουν στόν άγώνα, άκόμα δέν πίστευαν στόν αντιφασιστικό άγώνα. Είναι παράδοξο: τό στρατόπεδο του 'Αγώνα φτιάχνεται καθώς κατονομάζει και περιγράφει τούς έχθρους του, καθώς προσημαίνει τούς αντιπάλους, ντόπιους και ξένους. Τά λέει μέ μεγάλη διαύγεια τό «Τί είναι και τί θέλει τό ΕΑΜ», αυτό τό άνεπανάληπτο πολιτικό δοκίμιο του Δημήτρη Γληνού. Μέσα, λοιπόν,

στή χοάνη του αντιφασιστικού αγώνα που ένοποιεί προοδευτικά, αλλά με ταχύτατους ρυθμούς, τις ετερόκλητες δυνάμεις του νέου ιστορικού πρωταγωνιστή, μία νέα ήγεμονία δηλαδή, διαμορφώνεται ταυτόχρονα μία νέα γλώσσα. Έλληνικά είναι, δέν λέω, από γλωσσολογική άποψη. Από πολιτική και ιδεολογική άποψη όμως είναι μία νέα γλώσσα που κάποια στοιχεία της γνωρίζουμε αλλά ο τρόπος που εκφέρεται ή γλώσσα αυτή χάθηκε, όπως έλεγα, για πάντα. Τί έχει μείνει; Κυρίως ή ορολογία, ή πολιτική ορολογία, κομμουνιστικής κυρίως προέλευσης άλλ' όχι μόνο, και λαϊκής γιατί και ή κομμουνιστική ιδεολογία υπερβαίνεται, συνεπώς υπερβαίνεται και ή προϋπάρχουσα κομμουνιστική ιδιόλεκτος. Όπως υπερβαίνονται οι παλαιές κομματικές εντάξεις και ιδεολογίες, έτσι υπερβαίνονται και οι γλώσσες. Ο κομμουνιστής καθοδηγητής, στή συνέλευση των ανταρτών ή στή μάζωξη του χωριού, αν μιλούσε ακραϊφώς κομμουνιστικά δέν θά έφτιαχνε ακροατήριο. Ούτε ο βενιζελικός άλλωστε, αν επέμενε να μιλά σαν τον Μιχαλακόπουλο, τον ίδιο τον Βενιζέλο ή τους προπολεμικούς πολιτευτές ή ο συνήγορος στα λαϊκά δικαστήρια, αν μιλούσε σαν δικηγόρος.

Η πολιτική ορολογία του Αγώνα, στρατιωτικής είδης ως επί τό πλείστον και κομμουνιστικής έμπνεύσεως, άλλ' όχι μόνον, είναι τά σκληρά στοιχεία της νέας γλώσσας, όπως ή ορολογία μιας νέας επιστήμης, οι έννοιες της, είναι ένα νέο άνοιγμα κι έμπλουτισμός της γλώσσας. Οι νέοι πολιτικοί όροι, οι νέες λέξεις, είναι σαν τά καρφιά στα πέταλα των άλδων, για να θυμηθούμε την ώραία εικόνα της καρφωμένης λέξης του Μονταίνιου, εικόνα που την ξαναβρίσκουμε με παρόμοιο τρόπο σε κάποιους στίχους του Μανώλη Άναγνωστάκη. Έφαγαν πολύ ξύλο οι άνθρωποι για να έγκαταλείψουν κάποιες λέξεις που τους είχαν καρφωθεί στο μυαλό, ώραϊες και δυνατές λέξεις, όπως ή προσφώνηση συναγωνιστή και συναγωνίστρια που αντικατέστηκε τό ξενέρωτο κύριε, ενώ τό «σύντροφε» δέν πέρασε ποτέ στις μάζες του Αγώνα.

Η νέα γλώσσα ενώ είναι κοινωνική, ενώ έχει και ταξικά στοιχεία, έγγράφεται κυρίως στο έθνικο-πατριωτικό άσπερισμό. Ακόμα κι όταν κατονομάζει τους καταδότες, τους προδότες ή τους ταγματασφαλίτες, τους θεωρεί μέσα από την έθνικο-πατριωτική σκοπιά, τους κατατάσσει, μαζί με τους ξένους φασίστες κατακτητές, στους έθνικά άποσυνάγωγους. «Χτυπάτε τους φασίστες, ξένους και ντόπιους φασίστες», λέει τό αντίρτικο τραγούδι. Και τά καλά τραγούδια λένε πάντα την αλήθεια.

Την αλήθεια λέει και ή λογοτεχνία με τά δικά της πολύμορφα μέσα. Δέν θά μπώ σ' αυτό τό θέμα. Μία παρατήρηση μόνο. Και ή πεζογραφία και ή μεταπολεμική ποίηση λίγο, πολύ λίγο, αναφέρθηκαν στον πόλεμο, άρα και στή γλώσσα του Αγώνα. Μιλάνε για τά μαρτύρια, τις συνέπειες και κυρίως για τή ματαίωση του Αγώνα και την τραγικότητα των αγωνιστών. Η *Μαργαρίτα* του Δ. Χατζή είναι μία από τις σπάνιες

έξαιρέσεις όπως και ή *Μουργκάνα* του, αυτό τό γραπτό που μυρίζει μαρούτι. Στις λιγοστές έξαιρέσεις μπορούμε να κατατάξουμε και τις *Άκυβέρνητες Πολιτείες* του Τσίγκα.

ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ επίσης. Στις μαρτυρίες των αγωνιστών, εκ των υστερων γραμμένες, μπορούμε να διαπιστώσουμε ένα είδος διγλωσσίας. Όταν πάνε να αναλύσουν αυτά που έζησαν κατά κανόνα γράφουν μέ την κομματική γλώσσα, την κομματική έννοιολόγηση και ρητορική. Όταν όμως περιγράφουν τά όσα έζησαν, κατά κανόνα, έπιστρατεύουν ένα είδος αδέξιου ή επιδέξιου παλαμισμού. Πάντως σ' αυτά τά γραπτά τά ίχνη της μιλημένης γλώσσας είναι έντονα και άνιχνεύσιμα. Έπομένως πολύτιμα.

ΚΑΙ ΝΑ ΤΕΛΕΙΩΝΩ, γιατί τό τράθηξα πολύ έκμεταλλεμένος την άντοχή σας. Οι άνθρωποι για να μιλήσουν για τον παρελθόντα χρόνο, τά γεγονότα, για ό,τι είναι ιστορία καλλιέργησαν δύο συστήματα άναπαράστασεων. Την τέχνη μέ την όποία, οι καλλιτέχνες κυρίως, αναπλάθουν τον σύνθετο κόσμο των μορφών και των συμβόλων. Μου έρχονται στο νου πολλά έργα, να θυμίσω μόνο τό έξοχο εικοσιπεντάμετρο ανάγλυφο του Καπράλου, έμπνευσμένο από την Άλβανία, που πρόσφατα μεταφέρθηκε σ' ένα διάδρομο της Βουλής των Ελλήνων.

Ο άλλος τρόπος άναπαράστασης είναι ή ιστοριογραφία και οι κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Προσπάθησα να δείξω ότι ή μιλημένη γλώσσα του Αγώνα έχει χαθεί για πάντα. Στο βαθμό όμως που θέλουμε να άναπαραστήσουμε και να κατανοήσουμε, να περιγράψουμε ή να αναλύσουμε τή ζωή που πέρασε, τά έργα των ανθρώπων, ή άπουσία της μιλημένης γλώσσας, ή όμιλία, τό πιό ζωντανό ανθρώπινο στοιχείο δηλαδή, από εμπόδιο και άναπηρία, μπορεί να γίνει τό έφαλτήριο για να φανταστούμε τον κόσμο που παρήλθε. Αυτό τό βουβό, τό νεκρό σώμα της φωνής, δέν είναι άφωνο. «Ζούμε και μετά τον θάνατό μας», έλεγε ο Άσδραχάς στην *Καθημερινή* πρό ημερών. Πράγματι ό,τι ήταν ζωντανό εν ζωή, όπως ο Άγώνας, ή γλώσσα του και οι αγωνιστές, ζει και μετά τον θάνατό του.

ΛΑΪΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Ἡ περίπτωση τοῦ "Ἄρματος Θέσπιδος"

τοῦ Ἀντώνη Γλυτζουρή

ΟΠΙΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙ ΝΑ καταπιαστῆ με τὸ ζήτημα τοῦ «λαϊκοῦ θεάτρου», ὀφείλει νὰ προσδιορίσει ἀπὸ νωρὶς τὴ συγκεκριμένη περιοχή πού τὸν ἐνδιαφέρει γιὰ νὰ μὴν κινδυνεύσει νὰ προχωρήσει σὲ ἀνιστόρητες γενικεύσεις· θὰ πρέπει δηλαδή νὰ ξεκινήσει τὴν ἐρευνά του λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι δὲν ὑπάρχει ἓνα «λαϊκὸ θεάτρο» ἀλλὰ πολλὰ. Ἀλλιῶς θὰ βρεθῆ στὴν ἰδιαίτερα δυσάρεστη θέση νὰ προσπαθεῖ νὰ συστεγάξει κάτω ἀπὸ τὸν παραπάνω ὄρο ἐντελῶς διαφορετικὰ ἱστορικά φαινόμενα, ὅπως γιὰ παράδειγμα, τὴν «κομμέντια ντελλ' ἄρτε» τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, τίς ἀπόψεις τοῦ Ζάν Ζάν Ρουσσώ γιὰ τὴ δημιουργία λαϊκῶν μαζικῶν θεαμάτων ἢ τὸ ἐλληνικὸ θεάτρο σκιῶν. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ ὄρος εἶναι τόσο γενικός, θολός καὶ ρευστός ὥστε, τελικὰ, νὰ στερεῖται σχεδὸν νοήματος, τὸ «λαϊκὸ θεάτρο» δὲ θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ἓνα πάγιο θεατρικὸ «εἶδος» ἀλλὰ ἱστορικά, ὡς τὸ ἐκάστοτε πολιτιστικὸ προϊόν πού μιά συγκεκριμένη περιόδος καὶ κοινωνία ἐπιλέγει νὰ χαρακτηρίσει με τὸν ὄρο αὐτόν γιὰ τοὺς δικούς της, διαφορετικούς κάθε φορά, λόγους. Τὸ «λαϊκὸ θεάτρο» με τὸ ὅποιο καταπιάνεται τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἓνα παράγωγο τῆς παρακμῆς τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν ἀτομικισμό καὶ τὸν ἀστικό φιλε-

λευθερισμὸ στὴ μαζικὴ δημοκρατία τοῦ 20οῦ αἰῶνα· καὶ ἔχει ὡς ἱστορικὴ του προϋπόθεση τὸ μεγάλο κύμα ἀμφισβήτησης (ἰρρασιοναλιστικῆς καὶ μὴ) τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε ἤδη ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Σὲ γενικὲς γραμμές, με τὸν ὄρο «λαϊκὸ θεάτρο» ἐννοοῦμε ἐδῶ τίς «ἄνωθεν» ἐπεμβάσεις λογίων καλλιτεχνῶν ἀστικῆς παιδείας με στόχο τὴ δημιουργία μιᾶς σύγχρονης «λαϊκῆς σκηνῆς»· εἴτε μέσα ἀπὸ τὸν πειραματισμὸ με ἔκφραστικά μέσα παραδοσιακῶν μορφῶν θεάτρου, εἴτε μέσα ἀπὸ ἀπόπειρες ἴδρυσης ἐνὸς θεάτρου γιὰ τὸν «λαό», εἴτε, τέλος, με τὸν συνδυασμὸ καὶ τῶν δύο.

Στὴ Δύση, ἓνας μεγάλος σταθμὸς στὴν ἱστορία τοῦ φαινομένου ἀφορᾷ στίς ἀναζητήσεις τοῦ Βάγκνερ γύρω ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ «λαοῦ» πάνω στὴν ὅποια σχεδίασε τὸ «θέατρο τοῦ μέλλοντος». Ὡστόσο, τὰ πρῶτα «λόγια» ἀστικά θεάτρα πού ἐπιχείρησαν νὰ ἀπευθυνθοῦν σὲ κοινωνικά κατώτερα στρώματα γεννήθηκαν μαζί με τὴν ἀκμὴ τοῦ σοσιαλιστικοῦ καὶ τοῦ νατουραλιστικοῦ κινήματος. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, οἱ ἀναζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴ σύσταση ἐνὸς «λαϊκοῦ θεάτρου» διασταυρώθηκαν με ἄλλες διεργασίες καὶ δημιουργήσαν πολλές καὶ ἑτερόκλητες ποικιλίες. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπόπειρα ἐπανασύνδεσης τοῦ κοινῶ με τὴ σκηνὴ μέσω τῆς κατάργησης τοῦ προσκηνίου ὀδήγησε σκηνοθέτες, ὅπως τὸν Βζέβολοντ Μεγερχόλντ, στὴν ἀξιοποίηση στοιχείων ἀπὸ τὴν «κομμέντια ντελλ' ἄρτε» καὶ τὸ τσίρκο. Ἄλλες προσπάθειες ἐπιδίωξαν νὰ ἀναβιώσουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν λαϊκῶν πανηγυρικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ παρελθόντος: οἱ Μπολσεβίκοι με κολοσσιαῖες παραγωγές μαζῶν πού ὑμνοῦσαν τὴν Ἐπανάσταση, ὁ

* Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή ἀνακοίνωσης πού παρουσιάστηκε στὴ «Διεθνή Συνάντηση Λαϊκοῦ Θεάτρου» (Ζάκυνθος, 27-29 Σεπτεμβρίου 2002). Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Θ. Χατζηπανταζῆ γιὰ τίς παρατηρήσεις του στό κείμενο.

Καθολικισμός της μεσοπολεμικής Γαλλίας με παραστάσεις Μεσαιωνικών Μυστηρίων, τά φασιστικά καθεστώτα της Ιταλίας και της Γερμανίας με μαζικά «λαϊκά» θεάματα. Άλλοι καλλιτέχνες γοητεύθηκαν από το πρότυπο των πλανόδιων θεατρίνων κι άλλοι είδαν τη λύση στο προλεταριακό θέατρο προπαγάνδας, ιδίως σέ χώρες με παράδοση στο εργατικό κίνημα όπως η Γερμανία· ενώ άλλου η ιδέα ενός «θεάτρου για τό λαό» συνδέθηκε με κρατικές πολιτικές αποκέντρωσης, όπως εκείνη του Αντρέ Μαλρώ στή Γαλλία του 1960.¹

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΕ νά είναι πολύ μεγαλύτερος. Τό σίγουρο είναι ότι όλες αυτές οι προσπάθειες δημιουργίας μιας σύγχρονης «λαϊκής σκηνης» αποτελούν ένα σημαντικό κεφάλαιο του μοντέρνου θεάτρου, πού παραμένει κάπως παραμελημένο από τή θεατρολογική έρευνα. Πολύ πιό ξεχασμένες είναι οι ελληνικές αναζητήσεις πού διαμορφώθηκαν στό Μεσοπόλεμο· μία πρώτη εξέταση των πηγών προδίδει ότι τό στίγμα τους πρέπει νά αναζητηθεί στή συνάρτηση πού δημιούργησαν τότε δύο συντεταγμένες: οι ιδεολογικές ζυμώσεις γύρω από τή «λαϊκότητα» και ή βαθιά κρίση του εγχώριου θεατρικού συστήματος. Η πρώτη συντεταγμένη προήλθε από συνολικότερες διεργασίες πού συντελέστηκαν μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κυρίως ως αποτέλεσμα τής ωρίμανσης τής ελληνικής λαογραφίας· και οι όποιες απέβλεπαν στή δημιουργία ενός έθνικου πολιτισμού, ριζωμένου στή ανατολίτικη πολιτιστική παράδοση του τόπου. Τότε, όπως, χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σβορώνος, «ο «μυστικισμός της ελληνικής ιδέας» θρίσκει τό αντίστοιχό του στον «μυστικισμό του λαού».² Ιδιαίτερα μετά τις Δελφικές Γιορτές, μέσα από μία θαυματοειδή ουσιαστικά σύλληψη, ο «ελληνικός λαός» είχε αναχθεί πλέον σέ μία υπερβατική οντότητα. Στήν περιοχή τής σκηνης, ή συμπεριφορά των λογίων απέναντί του κινήθηκε, χονδρικά, σέ δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη αποσκοπούσε στή καλλιτεχνική αξιοποίηση μορφών παραδοσιακού λαϊκού θεάτρου (όπως ή «κομμέντια ντελλ' άρτε» ή ο Καραγκιόζης) από καλλιτέχνες όπως ο Φώτος Πολίτης και ο Κάρολος Κούν. Οι καλλιτέχνες αυτής τής τάσης άντλούσαν υλικό από τόν λαϊκό πολιτισμό για νά γονιμοποιήσουν τό αστικό θέατρο. Η δεύτερη στόχευε στή δημιουργία ενός θεάτρου πού νά απευθύνεται στό «λαϊκό» κοινό, προσπαθούσε νά φέρει τό αστικό θέατρο (και τούς «κλασικούς» του συγγραφείς) στον λαό για νά επηρεάσει και νά βελτιώσει τόν πολιτισμό του.³ Η κατεύθυνση αυτή αποτελεί τό ιδιαίτερο πλαίσιο αυτής τής μελέτης.

Άπό τις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα (έποχή πού κάνουν τήν εμφάνισή τους και τά πρώτα «εργατικά» δράματα) συναντά κανείς άρθρα στον ελληνικό Τύπο πού αναφέρονται στήν ανάγκη δημιουργίας ενός θεάτρου για τόν «λαό».⁴ Καμιά «λαϊκή» σκηνή όμως

δέν είχε εμφανιστεί στήν Ελλάδα έως τή δεκαετία του 1930. Μιά από τις πολλές αίτιες αυτής τής άπουσίας συνδέεται με τό ζήτημα του Έθνικου Θεάτρου πού, αρχικά, θά αναλάμβανε και τή διαπαιδαγώγηση του «λαού». Όταν όμως ή κρατική σκηνή τής χώρας ιδρύθηκε, τελικά, τό 1930, δημιουργήθηκε πλέον για νά αντιμετώπισει τή σφοδρή θεατρική κρίση. Πολύ γρήγορα έγινε λοιπόν σαφές ότι τό ντόπιο θέατρο είχε χάσει, μάλλον όριστικά, τόν κυρίαρχο ρόλο πού κατείχε στις προηγούμενες δεκαετίες στον χώρο τής μαζικής ψυχαγωγίας· ότι δέν προσέλκυε τις πλατιές μαζες πού είχαν παραδοθεί πλέον στή σαγήνη κινηματογραφικής όθόνης. Εμφανίστηκαν τότε όρισμένοι λόγιοι καλλιτέχνες, πού, απογοητευμένοι από τά άδιέξοδα του αστικού θεάτρου, ανακάλυψαν ένα άγνό «λαϊκό» κοινό και επιδίωξαν τή σύσταση καλλιτεχνικών και καθαρών «λαϊκών» σκηνων πού θά αναλάμβαναν τή θεατρική του ψυχαγωγία. Η σοδειά από αυτή τήν εξόρμηση δέ στάθηκε όμως ούτε πλούσια ούτε άνθεκτική στό πέρασμα του χρόνου. Τό «Λαϊκό Θέατρο» του Βασίλη Ρώτα, παρά τις καλλιτεχνικές του φιλοδοξίες, εξομοιώθηκε σταδιακά με τούς άλλους συννοικιακούς θιάσους και έσθησε στά μέσα τής δεκαετίας του 1930. Άκόμα πιό έντονη ήταν ή πλήρης σχεδόν άπουσία ελληνικού προλεταριακού θεάτρου, τόσο για λόγους πού σχετίζονται με τις τύχες του Κ.Κ.Ε., όσο και για λόγους συγκυριακούς, όπως τό «ιδιώνυμο» τής κυβέρνησης Βενιζέλου.⁵

Η σημαντικότερη όμως αίτια πού απαγόρευε τή σύσταση μιας διώσιμης «λαϊκής» σκηνης ήταν ή κρίση του ντόπιου θεατρικού συστήματος, κρίση πού επιδεινώθηκε όταν άρχισε νά γίνεται αισθητός στή χώρα και

1. Για μία εισαγωγή στό θέμα βλ. David Bradby & John McCormick, *People's Theatre*, Croom Helm / Rowman and Littlefield, London / New Jersey, 1978.

2. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση τής νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Άθήνα, 1988, σελ. 136.

3. Βλ. τό κεφάλαιο «άστισμός και λαϊκότητα» στό Α. Γλυτζουρής, *Η σκηνοθετική τέχνη στήν Ελλάδα. Η άνάδυση και ή έδραίωση τής τέχνης του σκηνοθέτη στό νεοελληνικό θέατρο*, Ελληνικά Γράμματα, Άθήνα, 2001.

4. Μιά ενδιαφέρουσα παρέμβαση π.χ. σημειώθηκε τό 1911 από τόν Ρήγα Γκόλφη μέσα από τις στήλες του *Νουμά*, σέ συνάρτηση τόσο προς τις συζητήσεις πού διεξάγονταν τότε γύρω από τήν ίδρυση Έθνικου Θεάτρου, όσο και προς τήν πρώιμη ιστορία του εγχώριου σοσιαλιστικού κινήματος. Ο Γκόλφης είναι ο συγγραφέας του *Γήταυρου* (1908), ενός από τά πρώτα σοσιαλιστικά δράματα πού γράφτηκαν στήν Ελλάδα. Βλ. Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου 1794-1944*, Τόμος δεύτερος, Μέρους δεύτερο, Καστανιώτης, Άθήνα, 2000, σσ. 18-19.

5. Βλ. Άγγελος Έλεφάντης, *Η άπαγγελία τής άδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και άστισμός στό Μεσοπόλεμο*, Άθήνα, 1979, σσ. 39-40, 54-5, 123, 135-6, Γλυτζουρής, ό.π. σσ. 595-8.

ο αντίκτυπος της διεθνούς ύφεσης. "Όπως συνέβη και σε άλλους τομείς της θεατρικής ζωής, η λύση που είδαν τότε οι περισσότεροι θεατρικοί φορείς ήταν η επέμβαση του κράτους. Έτσι, ο πατερναλιστικός κρατισμός που χαρακτηρίζει το ελληνικό θέατρο της δεκαετίας του 1930 ήταν μοιραίο να χρωματίσει και τις προσπάθειες δημιουργίας ενός θεάτρου για τον «λαό». Το αποτέλεσμα των ζυμώσεων ήταν η ίδρυση του «Α' Αρματος Θεσπίδος», ενός κρατικού μετακινούμενου θεάτρου που λειτούργησε από τον Σεπτέμβριο του 1939 ως τον Γενάρη του 1942. Η κατασκευή φτιάχτηκε έτσι ώστε να είναι συναρμολογούμενη και φορητή πάνω σε σχέδια του Κωνσταντίνου Δοξιάδη, όταν του ζητήθηκε η δημιουργία ενός θεάτρου 1000 περίπου θέσεων «έξ έτοιμων και προτυποποιημένων στοιχείων και λυόμενον εις τόν ελάχιστον δυνατόν χρόνον» διέθετε δικά του λεωφορεία και φορητά για να μεταφέρουν τόν θίασο, τήν πλατεία με τά καθίσματα, τή σκηνή και τά καμαρίνια.⁶

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΙ ΠΡΟΓΟΝΟΙ του "Αρματος Θεσπίδος" διαθέτουν μία ενδιαφέρουσα ιστορία με καταβολές που φτάνουν τουλάχιστον στις αρχές του 20ού αιώνα. Στο Μεσοπόλεμο πλέον τά παραδείγματα είναι αρκετά και ετερόκλητα, όπως οι πλανόδιοι θίασοι πολιτικής προπαγάνδας στη Ρωσία, ή «Μπαρράκα» του Λόρκα στην Ισπανία ή τά περιοδεύοντα θέατρα της φασιστικής Ιταλίας και Γερμανίας.⁷ Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τήν απήχηση που είχαν οι παραπάνω προσπάθειες στην ελληνική κοινωνία. Κάποιες από τίς ξένες πρωτοβουλίες ήταν γνωστές από νωρίς, όπως εκείνη του Ζεμέ με τό Μετακινούμενο Έθνικό Θέατρό του.⁸ Οι ζυμώσεις που προηγήθηκαν τής ίδρυσης του "Αρματος" δεν φαίνεται πάντως να σχετίζονται τόσο με τό γαλλικό πρότυπο. Προτάσεις γύρω από τή σύσταση ενός κρατικού «λαϊκού» θεάτρου είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται από κύκλους του Σωματείου Ήθοποιών στά τέλη τής δεκαετίας του 1920. Στά μέσα τής επόμενης οι εξελίξεις επιταχύνθηκαν εξαιτίας τής κρίσης και τό δημοσιογραφικό όργανο του Σωματείου πρότεινε πλέον τήν ίδρυση ενός κρατικού θιάσου που θά άπασχολούσε άνεργους ήθοποιούς και θά άπευθυνόταν σε «λαϊκό» κοινό.⁹ Όπως φαίνεται, ό Δημήτρης Μπόγρης ήταν εκείνος που εισηγήθηκε τότε τό ιταλικό μοντέλο των «κινητών» Αρμάτων Θεσπίδος («Canti di Tespi») που είχε δημιουργήσει τό 1929 τό φασιστικό καθεστώς τής γειτονικής χώρας¹⁰ στή συνέχεια μάλιστα, πρότεινε στό Σωματείο να έρθει σε έπαφή με τό Έπουργείο Στρατιωτικών με στόχο τή σύσταση θιάσων για τήν έπαρχία, ακολουθώντας τό ιταλικό πρότυπο.¹¹ Έπειτα από τήν παλινόρθωση των Γλύξμπουργκ και τήν ίδρυση τής «Ομάδος Βασιλοφρόνων Ήθοποιών», οι προτάσεις άρχισαν να μπαίνουν σε φάση ύλοποίησης. Τό Φλεβάρη του 1936 μία «έπιτροπή άγώνος» προώθησε

τίς ιδέες του Μπόγρη για δύο κυρίως λόγους: ως όπλο αντιμετώπισης τής σφοδρής άνεργίας που μάστιζε τόν

6. Βλ. Έλένη Φεσσά-Έμμανουήλ, *Η άρχιτεκτονική του νεοελληνικού θεάτρου 1720-1940*, τομ. Β', Αθήνα, 1994, σσ. 65-67. Πληροφορίες για τό "Αρμα Θεσπίδος μπορεί επίσης να βρεθεί κανείς στο άφιέρωμα του περ. *Παρασκήνια* (τχ. 70, 16.9.1939), στην παρουσίαση του Ηλία Ζιώγα, «Τό Α' "Αρμα Θεσπίδος» (*Νέα Έστία*, τχ. 313, 1.1.1940, σσ. 53-54), στο άρθρο του Γιάννη Σιδέρη, «Ο Σαίξπηρ στην Ελλάδα. VIII» (περ. *Θέατρο*, Μάρτ.-Άπρ. 1965, σσ. 25-27) και στο λεύκωμα για τόν Κωστή Μπαστιά που σύνθεσε ό γιός του Γιάννης Κ. Μπαστιάς, *Ο Κωστής Μπαστιάς στά χρόνια του Μεσοπολέμου*, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997, τομ. Α', σσ. 97-8. Σύμφωνα με άπολογισμό τής Διεύθυνσης Γραμμάτων, ό θίασος άπασχολούσε 40 περίπου πρόσωπα, ενώ υπήρχε πρόθεση να δημιουργηθούν στο μέλλον και άλλα «Αρματα» («Ένας άπολογισμός», *Νέα Έστία*, τχ. 301, 1.7.1939, σσ. 930). Τό θέατρο, τελικά, λειτούργησε ως φορητό και λυόμενο τούς καλοκαιρινούς μήνες και ως περιοδεύον τό χειμώνα, όποτε έδινε παραστάσεις σε στεγασμένα έπαρχιακά θέατρα (βλ. Μπαστιάς, 1997Α104 και Β298, 307).

7. Βλ. Bradby & McCormick (1978) ό.π. Για τήν «Μπαρράκα» βλ. τό άφιέρωμα του περ. *Θέατρο*, Ε', 29/30, Σεπτ.-Δεκ. 1966, σσ. 18-28 και 39-40.

8. Για τίς προσπάθειες του Ζεμέ και του «Théâtre National Ambulant», βλ. Denis Gontard, «An Example of "Popular" Itinerant Theatre: Gémier's National Travelling Theatre (1911-1912)», in David Meyer & Kenneth Richards (eds), *Western Popular Theatre*, Methuen, London & New York, 1980 (1977), p. 123-132, David Whitton, *Stage Directors in Modern France*, Manchester University Press, Manchester, 1987, p. 213-220 και τό άφιέρωμα του περιοδικού *Theatre Quarterly* (VI, 23, Autumn 1976). Η παλαιότερη ελληνική μαρτυρία για τό θέατρο του Ζεμέ που έντόπισε ή παρούσα έρευνα άφορά σε μία έκτενή άνεκδοτολογική παρουσίαση του Άντ. Αθηναίου με τίτλο «Η Τέχνη περιπλανωμένη», που δημοσιεύτηκε στο περ. *Έλλάς* (τχ. 349, 28.6.1912, σελ. 4).

9. Βλ. π.χ. Έ. Κολοκυθόπουλος, «Πώς θά μπορούσε να βελτιωθεί στην Ελλάδα ή τάξις των ήθοποιών», περ. *Έλληνικόν Θέατρον*, τχ. 194, Ιούνιος 1935.

10. Για τή θεατρική πολιτική των Ιταλών φασιστών και ιδιαίτερα για τίς προσπάθειές τους να διαμορφώσουν ένα θέατρο για τόν λαό, βλ. Dough Thompson, «The Organisation, Fascistisation and Management of Theatre in Italy, 1925-1943» in Günter Berghaus (ed), *Fascism and Theatre; Comparative Studies on the Aesthetics and Politics of Performance in Europe, 1925-1945*, Oxford, 1996, σσ. 106-9.

11. Για τήν ύποδοχή του φασιστικού μοντέλου βλ. Δ. Μπόγρης, «Από τήν φασιστική Ιταλία. Τά κινητά θέατρα και αι καλλιτεχνικά σχολεί του "Ντόπο λαδόρε"», *Έλληνικόν θέατρον*, τχ. 185, Σεπτ. 1934 και τχ. 187, Νοέμβ. 1934.

12. *Έλληνικόν Θέατρον*, τχ. 200, Δεκέμβριος 1935 και «Περιοδεύοντες θίασοι και στρατός», ό.π. τχ. 199, Νοέμβ. 1935.

Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς καὶ ὁ Κωστῆς Μπασσιᾶς στὰ ἐγκαίνια τοῦ Ἄρματος Θεσπίδος στό Γουδί
(Πηγή περ. Νέα Ἑστία, 340, 15.2.1941, σελ. 154)

κλάδο ἀλλὰ καὶ ὡς μέτρο γιὰ τὴν «ἐκκαθάρισή» του, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεῖται πλέον μόνον ἀπὸ «ὕγιᾶ στοιχειᾶ».¹² Μετὰ τὴν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας Μεταξᾶ, ὁ νέος πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. τοῦ Σωματείου Ἡθοποιῶν Νικόλαος Παρασκευᾶς, χαριετίζοντας τὸ νέο καθεστῶς, ὑποστήριξε ὡς μόνη διέξοδο ἀπὸ τὴν κρίση τὴν πλήρη κρατικοποίηση ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου καὶ τὴ σύσταση «συνεργείων» «Λαϊκοῦ Θεάτρου».¹³

Ἡ ὀριστικὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος συντελέστηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ Κωστῆ Μπασσιᾶ (1901-1972) στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου καὶ Διευθυντῆ Γραμμάτων, Θεάτρου καὶ Καλῶν Τεχνῶν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1937.¹⁴ Πρὶν τὸν διορισμό του, ὁ νεαρός δημοσιογράφος καὶ λογοτέχνης εἶχε ὑποστηρίξει τὴ δημιουργία τοπικῶν κρατικῶν σκηνῶν στὴν ἐπαρχία «ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτεῖαν τοῦ Βασιλ. Θεάτρου», πρόταση ὅμως πού συνάντησε, ὅπως φαίνεται, ἀντιδράσεις ἀπὸ μερίδα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ θεατρικοῦ κόσμου.¹⁵ Ἔτσι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάληψη τῶν νέων του καθηκόντων στράφηκε πρὸς τὸ πρότυπο πού εἶχε ὑποδείξει ὁ Μπόγγρης καὶ κινήθηκε σταδιακά πρὸς τὴν υιοθέτησή του.¹⁶ Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1938 ὁ Μπασσιᾶς καὶ ὁ Παρασκευᾶς ταξίδεψαν στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία, γιὰ νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντά,

12. «Ἀπὸ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ θεάτρου Παλαιῶν-νου», *Ἑλληνικόν Θέατρον*, τχ. 202, Φεβρ. 1936.

13. «Ἐπὶ τῶν νέων κατευθύνσεων τοῦ Ταμείου Ἔργασίας καὶ τοῦ σωματείου μας», ὀ.π. τχ. 208, Σεπτ. 1936 καὶ «Τὰ μεγάλα ζητήματά μας. Τὸ θέατρον ὡς ἔθνικὸς καὶ κοινωνικὸς παράγων», ὀ.π. τχ. 211, Φεβρ. 1937. Ὁ Παρασκευᾶς ἐκλέχθηκε πρόεδρος στὶς ἀρχαιρεσίες τῆς 5.4.1936 καὶ τῆς 29.4.1937.

14. Ὁ Μπασσιᾶς ἀνέλαβε τὰ διευθυντικὰ πόστα τὸν Αὐγουστο καὶ τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 1937. Ἀπὸ τότε καὶ ἕως τὴν εἴσοδο τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων στὴν Ἀθήνα κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσει τεράστια ἐξουσία καὶ μπόρεσε νὰ κρατικοποιήσει καὶ νὰ ἐλέγχει ὀλόκληρη σχεδὸν τὴ θεατρικὴ ζωὴ τῆς χώρας ὡς κύριος ἐκφραστής τῆς δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ στὸν πολιτιστικὸ τομέα. Πλούσιες πληροφορίες γιὰ τὴ δράση του μπορεῖ νὰ ἀντλήσει κανεὶς ἀπὸ τὸ λεύκωμα τοῦ Γ. Μπασσιᾶ (βλ. ἐδῶ σημ. 6). Σχετικὰ μὲ τὸν διορισμό του στὴ διεύθυνση τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου, ἔπειτα ἀπὸ δικό του, νέο «ἀναγκαστικὸ νόμο», βλ. Μπασσιᾶς, ὀ.π. Α65-8, Β162-3.

15. Κωστῆς Μπασσιᾶς, «Τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ ζητήματα. Τὸ θέατρον καὶ αἱ ἐπαρχίαι», *Καθημερινή*, 24.8.1936 καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ συνέντευξη τοῦ Μεταξᾶ στὸν Μπασσιᾶ στὴ *Βραδυνή*, τῆς 15.9.1936. Σύμφωνα μὲ τὸν Ροδά, τὸ Σωματεῖο Ἡθοποιῶν ἀντέδρασε καθὼς φοβήθηκε τὴν παρείσφρηση τοῦ ἐρασιτεχνικοῦ κόσμου στὸ

μεταξύ άλλων, και την οργάνωση των μετακινούμενων κρατικών θεάτρων.¹⁷ Ο διευθυντής αποφάσισε τότε οριστικά να υιοθετηθεί το φασιστικό πρότυπο ως κλιμάκιο του Βασιλικού Θεάτρου, απόφαση που ανακοινώθηκε όμως επίσημα τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς (μαζί με την ίδρυση της Λυρικής Σκηνής και την ημικρατικοποίηση του θιάσου Κοτοπούλη).¹⁸ Η λειτουργία του ξεκίνησε την άνοιξη του 1939, με διευθυντή τον Παρασκευά αρχικά και σκηνοθέτη τον Πέλο Κατσέλη.¹⁹ Ο τελευταίος όμως ήταν εκείνος που, από το Νοέμβριο του 1939, ανέλαβε, τελικά, το ηδάλιο του συγκροτήματος και ως σκηνοθέτης και ως διευθυντής.²⁰

Η επιλογή του Κατσέλη (1903 ή 1907-1981) δεν ήταν τυχαία, καθώς ο νεαρός καλλιτέχνης είχε αναπτύξει έως τότε ορισμένες ενδιαφέρουσες δοσοληψίες με το «λαϊκό θέατρο». Σέ μιá πρώτη φάση, που κράτησε μέχρι το 1937, ή κρίση της εγχώριας επαγγελματικής σκηνής τον είχε αναγκάσει να εργαστεί ως ήθοποιός και θιασάρχης σέ μικρούς πλανόδιους θιάσους στην ελληνική επαρχία και σέ λαϊκές συνοικίες της πρωτεύουσας.²¹ Τήν άνοιξη του 1938 ωστόσο, έπειτα από τίς πρώτες εξαγγελίες για τήν ίδρυση του "Αρματος Θέσπιδος, αποφάσισε να αποχαιρετήσει τό σινάφι των εγχώριων θεατρίνων και ταξίδεψε με δημοσιογραφική ιδιότητα στή Γερμανία για να μελετήσει τό «λαϊκό θέατρο» της χώρας. Έπειτα από τή συνάντησή του με τόν Μπαστιά τό καλοκαίρι του 1938 στό Βερολίνο και παράλληλα με τήν άλληλογραφία πού διατηρούσε με τόν Γενικό Γραμματέα του Βασιλικού Θεάτρου Άγγελο Τερζάκη, ο Κατσέλης φρόντισε να «έξειδικεύσει» κάπως τά θεατρικά του ενδιαφέροντα παρακολουθώντας από κοντά τή δράση των γερμανικών κινητών θεάτρων («Wanderbühnen»).²² Μέ τήν παραπάνω επιλογή ο νεαρός καλλιτέχνης ακολουθούσε, βέβαια, τόσο τήν μικρή παράδοση «μαθητείας» στό γερμανικό θέατρο πού είχαν δημιουργήσει έως τότε οι Έλληνες σκηνοθέτες του Μεσοπολέμου, όσο και τήν μεγάλη, μακρόχρονη παράδοση των ελληνογερμανικών εκπαιδευτικών σχέσεων, παραδόσεις πού συνεχίστηκαν, βέβαια, και στά χρόνια του εθνικοσοσιαλισμού.²³ Έτσι, σέ μιá χώρα, όπως ή Ελλάδα, όπου ο έξαστισμός και ο έξευρωπαϊσμός ήταν έννοιες ταυτόσημες, ή «μαθητεία» αυτή έφοδίασε αυτόματα τόν Κατσέλη με τίς αναγκαίες «περγαμηνές» ώστε να αναλάβει, στή συνέχεια, τή διεύθυνση του "Αρματος.

Επιπλέον, σ' όλη αυτή τήν περίοδο ο νεαρός καλλιτέχνης είχε αναπτύξει και κάποιους προβληματισμούς γύρω από τό ζήτημα του «λαϊκού θεάτρου». Ήδη από τό 1932 δήλωνε ότι δεν έπιθυμούσε να απευθυνθεί στό κοινό των «μορφωμένων» αλλά «στόν απλό λαό»: ο τελευταίος «έχει διατηρήσει φρέσκια τή φαντασία του και ζωηρές τίς ψυχικές του δυνάμεις για να παθαίνεται και να συγκινείται» κι έτσι «τό θέατρο του ικανοποιούσε τόν πιο βαθύτερο ψυχικό του πόθο: να ζει πληθωρικά».²⁴ Υιοθετώντας απόψεις του αντιδιανοητικού κινήματος, οι θεωρητικές καταβολές των οποίων

έγχειρημα (Έλεύθερον Βήμα, 29.8.1936) πρβλ. Μπαστιάς (1997)A383, 385 και B155-156.

16. Αθηναϊκά Νέα, 27.9.1937, πρβλ. Μπαστιάς (1997) A68.

17. Για τό ταξίδι βλ. «Ο Ένας του θεάτρου μας Κωστής Μπαστιάς», Τά Παρασκήνια, τχ. 6, 18.6.1938 και Ν. Παρασκευάς, «Τό Άρμα Θέσπιδος ξεκινά», ό.π. 16.9.1939.

18. Για τίς πληροφορίες του τύπου, βλ. Μπαστιάς (1997)B196-198.

19. Τά σχέδια του Δοξιάδη παρουσιάστηκαν από τόν Μπαστιά και τόν ίδιον τόν αρχιτέκτονα στόν Μεταξά στις 11.2.1939 («Θεατρική ζωή», Καθημερινή, 14.2.1939 πρβλ. Μπαστιάς, ό.π. B239). Τό πρώτο κάλεσμα για προσλήψεις ήθοποιών έγινε τόν Άπριλη και ή πρώτη συγκέντρωση του θιάσου στά τέλη Ιούλη, όποτε και ξεκίνησαν οι πρόδες, ενώ οι παραστάσεις άρχισαν τόν Σεπτέμβριο (Αθηναϊκά Νέα, 17.4.1939 και 28.7.1939, πρβλ. Μπαστιάς, B254, 289).

20. Βλ. «Ημερησία διαταγή» της Γενικής Διευθύνσεως του Βασιλικού Θεάτρου της 20.11.1939 με ύπογραφή Κ. Μπαστιά (άρχειο Κατσέλη, ΕΛΙΑ) και «Πίσω από τήν αυλαία», Ασύρματος, 22.11.1939, πρβλ. Μπαστιάς (1997) B302.

21. Βλ. Γλυτζουρης (2001)617.

22. Η σχετική άλληλογραφία βρίσκεται στό άρχειο Κατσέλη (Ε.Λ.Ι.Α.). Σύμφωνα με άλλο άρχειακό υλικό, ο Κατσέλης παρακολούθησε από τόν Οκτώβριο έως τόν Δεκέμβριο του 1938 τήν καλλιτεχνική, τεχνική και διοικητική οργάνωση των κρατικών περιοδεύόντων θεάτρων της Σαξωνίας-Δρεσδης και του Ρήνου-Μάιν, αποκτώντας σχετικές δεβαιώσεις των διευθυντών τους. Ο Κατσέλης διατηρούσε καλές σχέσεις με τόν Μπαστιά από τήν εποχή πού συνεργάζόταν με τά Έλληνικά Γράμματα και ο Μπαστιάς εκτιμούσε τίς ύποκριτικές επιδόσεις του Κατσέλη όταν ο τελευταίος φοιτούσε στην Έπαγγελματική Σχολή Θεάτρου (βλ. κριτικές στό Έθνος, 25.3.1927 και στα Έλληνικά Γράμματα, 18.5.1929, σ. 42). Και οι δύο τους άλλωστε είχαν γαλουχηθεί στό κλίμα πού είχε δημιουργήσει στή δεκαετία του 1920 ο «γερμανοαναθρεμμένος» Φώτος Πολίτης. Οι δύο καλλιτέχνες ήρθαν σέ ρήξη τό 1943 (βλ. Μπαστιάς, 1997A117-118).

23. Για τό θέμα βλ. Johannes Immscher, «Διεπιστημονικές σχέσεις του Πανεπιστημίου του Βερολίνου με τή φασιστική Ελλάδα», στό Χ. Φλάισερ - Ν. Σβορώνος (έπιμ.), Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση, Μορφωτικό Ίνστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989, σσ. 334-356. Για τό θέατρο στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία βλ. Hilde Haider-Pregler, «Das Dritte Reich und das Theater», Maske und Kothurn, B. 17, 3, 1971, S. 203-214.

24. Ο «λαός» όταν βγαίνει από μιá καλή παράσταση, όπως ύποστήριζε, δέ συζητά «για συμπεράσματα ήθικά ή διανοητικά - για τέτοια σκοτίζεται μόνον ο βλάκας από μόρφωση» αντίθετα, «αισθάνεται να τόν λουει ή ίδια ψυχική εύφροσύνη» πού δοκίμασε κάποτε παιδί (Π. Κατσέλης, Σαίξπηρ Ι. Οθέλλος, Αθήνα, 1932, σσ. 9-10). Μάλιστα, σέ αντίτυπο του παραπάνω βιβλίου πού είχε δωρήσει ο συγγραφέας στόν Μπαστιά ύπάρχει και ιδιόχειρη άφιέρωση: «Στόν έκλεχτό φίλο συγγραφέα κ. Μπαστιά» (Μπαστιάς, 1997, B443).

ἀνάγονται στήν ἀνορθολογική ἀμφισβήτηση τοῦ ἀστικού πολιτισμοῦ, ὁ Κατσέλης ὑποστήριξε ὅτι ὁ θεατῆς ἔπρεπε, μέσω τῆς συγκινησιακῆς ταύτισης μέ τούς ἥρωες τῆς σκηνῆς, νά ἀνακαλύψει τή «χημική συγγένεια» πού ὑπάρχει στήν «ἀρχέγονη ἐνότητα» φύσης καί ἀνθρώπου. Μέσα ἀπό μιά ὄψιμη βαγκνερική ἐπιχειρηματολογία, ὁ νεαρός Ἕλληνας καλλιτέχνης θεωροῦσε ὅτι τό θέατρο (ἀέναο ὡς «ἐνστιχτο» καί «πρωτόγονη ἀνάγκη») θά ἀποκτοῦσε καί πάλι τόν κοινοτικό καί ἐορταστικό χαρακτήρα πού εἶχε στίς διονυσιακές ἐκδηλώσεις, οἱ ὁποῖες δέν γίνονταν «μόνον στήν ἀρχαία Ἑλλάδα μά καί σέ κάθε λαό πού ζεῖ φυσική καί ἀπλή ζωή».²⁵ Σέ μιά ἐπόμενη φάση, οἱ ἀπόψεις αὐτές μπολιάστηκαν ἀπό τή γνωριμία μέ τά ξένα ἐπιτεύγματα καί οἱ βαγκνερικοί ἀπόηχοι ἄρχισαν νά παίρνουν ἐθνικοσοσιαλιστικές ἀποκλίσεις. Σέ ἀνταπόκρισή του ἀπό τή Γερμανία μέ τίτλο «Τά “Ἄρματα τοῦ Θεσπίδος” στή γερμανική ἐπαρχία», δημοσιευμένη στά τέλη τοῦ 1938, ἰσχυρίζοταν ὅτι τό θέατρο ἦταν μιά «κοινωνική γιορτή» πού ἐνώνει τόν ἀπλό λαό «μέ τήν καθολική ζωή τοῦ ἔθνους» καί, ἀναφερόμενος στή γερμανική κρατική θεατρική πολιτική, ὑπογράμμισε τή σημασία τῶν παραστάσεων γιά τίς κωμοπόλεις, τίς «κυψέλες αὐτές πού ἄσκνα πλάθουν τούς συνδετικούς δεσμούς τοῦ ἔθνους καί χαλκεύουν τή δύναμη τοῦ Κράτους». Πρῖν τή σύσταση τῶν μετακινούμενων θεάτρων, σημείωνε ὁ Κατσέλης, οἱ γερμανικές ἐπαρχιακές πόλεις

«μασίζονταν, ὅπως καί στήν Ἑλλάδα μας, ἀπό τά διάφορα θεατρικά “μπουλούκια”, πού κατά καιρούς περνοῦσαν ἀπό κανένα χωριό, εἰσπράττοντες τά μέσα τῆς συντήρησης τῶν μελῶν τους. Ἀλλά θέατρο ἦταν αὐτό; Ἦταν κοινωνική γιορτή, ὅπως λαχταροῦσε ἡ καρδιά τους, πού θά τούς ἔνωσε μέ τήν καθολική ζωή τοῦ ἔθνους; Ὁχι, βέβαια! Κι ὁμως, ὁ ἀπλός αὐτός λαός, ὁ ταπεινός τοῦ μόχθου ἥρωας, εἶχε δικαίωμα πάνω στους καρπούς τοῦ πνεύματος καί τῆς ὁμορφιάς πού χαιρόνταν οἱ μεγαλοπόλεις».²⁶

Οἱ παραπάνω προβληματισμοί συνέχιζαν, βέβαια, τήν παλιά ἐγγύρια ἰδεαλιστική παράδοση θανμασμοῦ τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμοῦ, παράδοση στή διαμόρφωση τῆς ὁποίας εἶχε συμβάλει ἀποφασιστικά καί ὁ «δάσκαλος» τοῦ Κατσέλη, Φῶτος Πολίτης. Οἱ προβληματισμοί αὐτοί ὡστόσο εἶχαν βρεῖ πλέον στέγη σ' ἓνα ἔτοιμο καί δοκιμασμένο μοντέλο «λαϊκοῦ» θεάτρου, σέ μιά ἱστορική στιγμή μάλιστα πού τό ἰδεολογικό κλίμα φάνταζε ιδιαίτερα εὐνοϊκό γιά τή μεταφύτευσή του στά ἑλληνικά ἐδάφη. Ἡ εἰσαγωγή βρισκόταν συντονισμένη τόσο μέ τήν εὐρύτερη προσπάθεια τῆς «4ης Ἀυγούστου» νά υἱοθετεῖ συμπεριφορές τῶν φασιστικῶν εὐρωπαϊκῶν καθεστώτων ὅσο καί μέ τίς ἐπιδιώξεις τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς προπαγάνδας στά Βαλκάνια.²⁷ Ἐπιπλέον, οἱ ἀπόψεις τοῦ μελλοντικοῦ διευθυντῆ καί τῶν ἐμπνευστῶν τοῦ Ἄρματος ἦταν εὐθυγραμμισμένες μέ τούς κεντρικούς ἰδεολογικούς ἄξονες πού δημιουρ-

γοῦσε ἡ μεταξική δικτατορία στόν πολιτιστικό τομέα: τήν ἐπίθεση στόν ἀστικό ἀτομικισμό καί τόν φιλελευθερισμό ἀλλά καί τήν ὑπεράσπιση ἐνός «Ἐθνικοῦ Κράτους», θεμελιωμένου σέ μιά «ἀμεσον ἐθνικήν λαοκρατίαν».²⁸ Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ «λαοῦ» ἀπό τόν Κατσέλη δέν διέφερε ἀπό ἐκεῖνες πού ἐξέφραζαν τότε οἱ ἐπίσημοι ἐκφραστῆς τοῦ καθεστώτος: τή συγκινησιοκρατική καί εὐρύτερα ἰερασιαλιστική προσέγγιση τοῦ «λαοῦ» ἀλλά καί τήν ἐνταξή του ὑπό τήν ἐποπτεία ἐνός δυναμικοῦ Κράτους.²⁹ Στήν πραγματικότητα, τό

25. Ὁ συγγραφέας παρέπεμπε στή *Γέννηση τῆς τραγωδίας*, στή μετάφραση τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Ἐπίσης ἰσχυρίζοταν ὅτι μέσω ἀπό τήν ἐπαφή μέ τόν «λαό» ἔπρεπε νά πληριάσει κανεῖς καί τήν ἀνάγνωση τοῦ Σαίξπηρ: «Μιά ἀληθινή κουβέντα, θγαλμένη μέσα ἀπό τά σωθικά μᾶς γηρούλας, ἔχει νά μᾶς πεί πολλά περισσότερο, καθώς κάθεταί μέ τό χιονιά στή φωτιά, κοντά στό παραγῶνι καί γνέθει, συμπόντας τή θράκα, παρά ὅλες οἱ φιλοσοφίες καί οἱ ψυχαναλυτικές θεωρίες τοῦ Φρόντ, καμωμένες θεατρικός διάλογος [...] Οἱ ἰδέες ἀλλάζουν, ὁ ἄνθρωπος ὁμως μένει» (δ.π. σελ. 13).

26. *Τά Παρασκήνια*, τχ. 33, 31.12.1938, σ. 7. Τό ἄρθρο ἀποτελοῦσε κατά κάποιο τρόπο συνέχεια μᾶς ἄλλης ἀνταπόκρισης, πού ἐπαινοῦσε τή θεατρική ἀποκέντρωση τῆς Γερμανίας (δ.π. τχ. 30, 10.12.1938). Ἐξέταξε κυρίως τή προϊστορία τῶν περιοδεύοντων λαϊκῶν θεάτρων τῆς καί ἐπαινοῦσε τά ἐπιτεύγματά τους, πού, μετά τό 1936, τά ἀξιοποίησαν οἱ ἐθνικοσοσιαλιστές. Στή συνέχεια, σέ ἄλλη ἀνταπόκριση, παρουσίαζε τήν ἐργασία τοῦ μετακινούμενου θεάτρου τῆς Δρέσδης («Πῶς λειτουργοῦν στή Σαξονία τά ἄρματα τοῦ Θεσπίδος», *Παρασκήνια*, 28.1.1939).

27. Jerzy W. Boreijsza, «Ἡ Ἑλλάδα καί ἡ βαλκανική πολιτική τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας, 1936-1940» καί Renate Meissner, «Ἡ ἐθνικοσοσιαλιστική Γερμανία καί ἡ Ἑλλάδα κατά τή διάρκεια τῆς μεταξικῆς δικτατορίας», στό Φλάισερ-Σβορῶνος (1989)16-7 καί 50-8. Στό πλαίσιο ἐντάσσονται καί οἱ θερμές σχέσεις πού ἀναπτύχθηκαν ἀνάμεσα στήν ἑλληνική κρατική σκηνή καί τό θέατρο τῆς Φραγκφούρτης ὅπως, γιά παράδειγμα, ἡ «μαθητεία» τοῦ Κατσέλη στό περιοδεῖον θέατρο Ρήνου-Μάιν ἀλλά καί ἐπίσκεψη τῆς ὄπερας τῆς γερμανικῆς πόλης στήν Ἀθήνα τό Νοέμβρη τοῦ 1939. Γιά τό θέμα βλ. Μπασιτιάς (1997)A82, Π. Κατσέλης, «Γράμματα ἀπό τήν Γερμανία. Ἡ ἐπιστροφή τῆς ὄπερας τῆς Φραγκφούρτης ἀπό τήν περιοδείαν τῆς ἀνά τά Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 18.12.1938 καθώς καί Bettina Schültke, «The Municipal Theatre in Frankfurt-on-the-Main; A Provincial Theatre under National Socialism», in Berghaus (1996)158-171 καί Karl Holl, «Zwischen Politik und Kunst», in *Frankfurt und sein Theater*, Verlag Waldemar Kramer, Frankfurt, 1963, S. 59-60.

28. Π. Νοῦτσος, «Συνιστώσες τῆς ἰδεολογίας τοῦ καθεστώτος τῆς 4ης Ἀυγούστου», δ.π. σσ. 63-5.

29. «Χωρίς καμιά ὑπερβολή», σημείωνε ὁ Κατσέλης στήν ἀνταπόκρισή του, «τό θέατρο στή Γερμανία εἶναι: ἐκκλησιά καί τοῦτο γιατί – ὅπως πετυχημένα τό εἶπε ὁ ὑπουργός Γκαϊμπελς – “τό θέατρο στή Γερμανία εἶναι ὑ-

ίδιο τό εγχείρημα βρισκόταν στην έμπροσθοφυλακή της θεατρικής πολιτικής της «4ης Αυγούστου». Όπως σημείωνε σέ άπολογισμό του ό Μπαστιάς, δημιουργός αυτής της πολιτικής, ή τελευταία στηριζόταν σέ μία βασική διαπίστωση και σέ «μία βασική θεωρία»: α) πώς «τό άστικό λεγόμενο θέατρο τών σαράντα τελευταίων χρόνων έσβυσε [...] τό τάραξε ή κρίση και τό κλεισε» και β) «πώς ή τέχνη είναι οργανική ανάγκη του λαού» και «πώς όλες οι μεγάλες έποχές του Θεάτρου μίλησαν στην πλατειά λαϊκή μάζα».³⁰

ΟΠΩΣ ΚΑΤΑΛΑΒΑΙΝΕΙ ΚΑΝΕΙΣ, τό επόμενο βήμα ήταν ή εισαγωγή του ξένου προτύπου στην Ελλάδα. Η προσπάθεια ωστόσο δέν ευδοκίμησε. Ο σημαντικότερος ίσως λόγος της άποτυχίας σχετίζεται με την άρνητική ιστορική συγκυρία. Ένα μόλις χρόνο μετά τή λειτουργία του Άρματος, ή Ελλάδα έμπαινε στη δίνη του Πολέμου και οι άνακατατάξεις πού άκολούθησαν ήταν κοσμογονικές για τή χώρα, τό θέατρο και τους πολιτικούς της.³¹ Όπως φαίνεται, ελάχιστοι άνθρωποι στην Ελλάδα είχαν τότε τή δυνατότητα και τή διορατικότητα νά βλέπουν τό μέγεθος τών χρυσελεφάντινων πυργών μέσα στό όποιο ζούσε ή διάνοηση του τόπου και ό Τρίτος Έλληνικός Πολιτισμός της.³² Έπειτα, από τήν επίταξη τών αυτοκινήτων του Άρματος κατά τή διάρκεια του πολέμου, τό φιλόδοξο εκσυγχρονιστικό όραμα μετατρεπόταν σέ περιοδευόντα θίασο και τά πράγματα επέστρεφαν στό προηγούμενο καθεστώς πού χαρακτήριζε τή θεατρική ζωή της ελληνικής επαρχίας: εκείνη τών πλανόδιων θεατρίνων.³³ Τό όλο εγχείρημα φάνταζε ακόμα πιό μετέωρο μετά τήν κατάρρευση του «Τρίτου Έλληνικού Πολιτισμού». Άμέσως μετά τήν είσοδο τών γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα και τήν επιβολή από τόν κατακτητή της κυβέρνησης Τσολάκογλου, ό νέος διευθυντής του Έθνικού (πλέον) Θεάτρου Νίκος Γιοκαρίνης διόρισε τόν Νικόλαο Παπαγεωργίου και τόν Δημήτρη Ματσούκη διευθυντή και σκηνοθέτη του θιάσου.³⁴ Οι άλλαγές δέν είχαν πάντως καμιά σημασία πλέον μία και τό θέατρο διαλύθηκε, τελικά, λίγο άργότερα, τόν Γενάρη του 1942.³⁵

Δέν είναι στους στόχους αυτής της εργασίας νά παρουσιάσει τήν ιστορία του Άρματος Θεσπίδος. Άλλωστε, μόνον έπειτα από μία εξαντλητική αποδελτίωση του αρχειακού υλικού και του επαρχιακού τύπου, σέ συνδυασμό με τήν ευρύτερη μελέτη της επαρχιακής ζωής στη μεσοπολεμική Ελλάδα, μπορεί νά έντοπίσει κανείς τό ιστορικό στίγμα και τή συμβολή του εγχειρήματος. Στο βαθμό όμως πού ή δράση του άπτεται του ζητήματος «λαϊκό θέατρο», ό μελετητής όφείλει νά σχολιάσει κάποια σημεία ξεκαθαρίζοντας, βέβαια, ότι οι έρμηνευτικές προτάσεις του δέν έχουν τόν χαρακτήρα επιστημονικών συμπερασμάτων αλλά «υποθέσεων εργασίας», ότι άποτελούν μάλλον σημεία εκκίνη-

πόθεση της καρδιάς». Και για τήν υπόθεση αυτή πρόθυμα τό Κράτος ξεοδεύει 12-15 εκατομμύρια Μάρκων τό χρόνο» (Τά Παρασκήνια, 31.12.1938). «Τό λαϊκόν πνεύμα», έγραφε ό Γεώργιος Έ. Κυριάκης στό Νέον Κράτος, «δέν δύναται νά νοηθή διά του λογικού, αλλά δι' έσωτερικής θεωρίας, διά διαισθητικής έκφράσεως». Ένώ ό λαός, «έμφανιζόμενος εις τήν ιστορία ως δύναμις υπό τήν εθνικήν ιδέαν, έκπληροϊ τά πεπρωμένα του, ως πολιτική ένωση, ως Κράτος. Δι' αυτού εξασφαλίζει τήν ύπαρξίν του [...] Τό Κράτος μορφώνει χαρακτήρας, αναπτύσσει τό πνεύμα κοινότητος, ήρωϊσμού, αυτοθυσίας» («Λαός και πολιτισμός», τχ. 23, Ιούλιος 1939, σσ. 441-4).

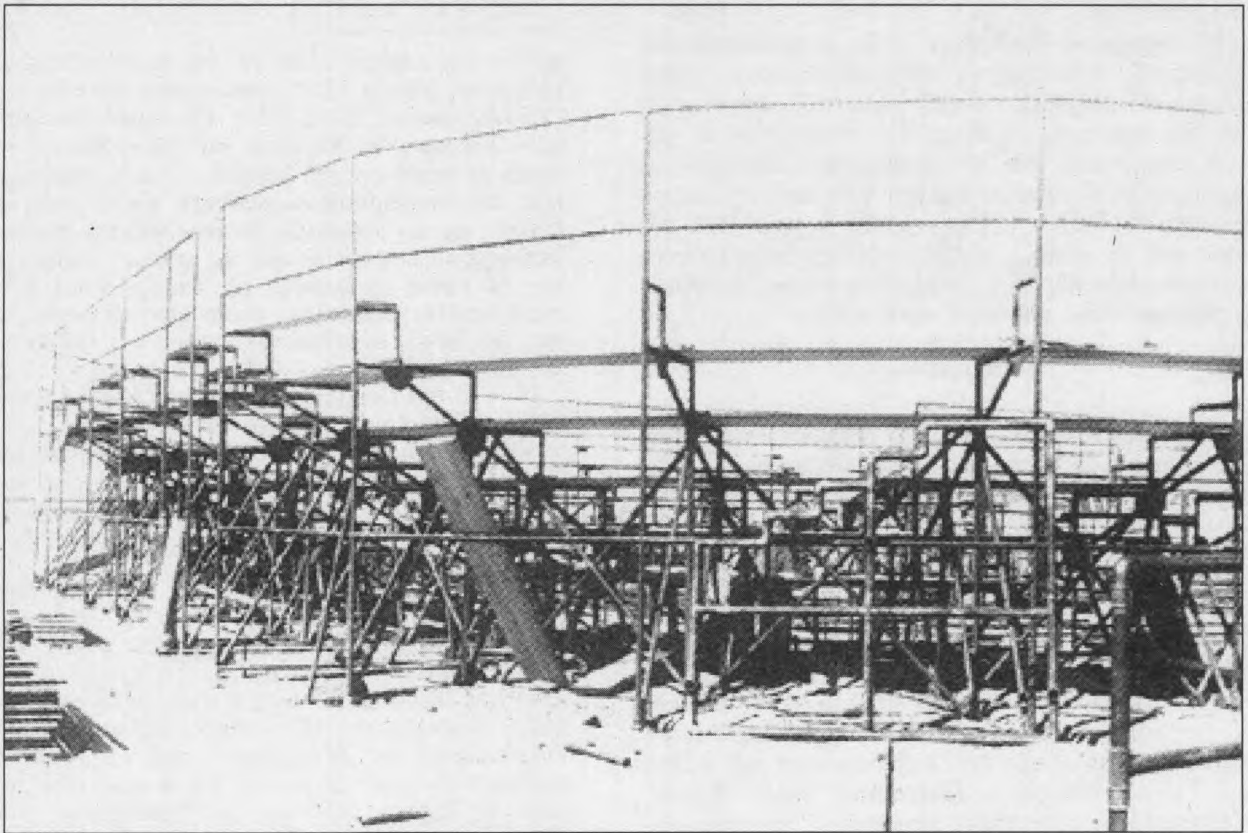
30. «Τό αρχαίο Έλληνικό Θεάτρο», συνέχιζε, «είναι θέατρο καθαρά λαϊκό, τό ίδιο και τό Ρωμαϊκό, τό ίδιο και τό Θεάτρο του Σαίξπηρ και της Έλισαβετιανής έποχής, τό ίδιο τό θέατρο του Μολιέρου και της μεγάλης ισπανικής δραματογραφίας ή τών Ιταλών κωμωδιογράφων» («Τά Γράμματα και οι Τέχνες. Α΄», Τό Νέον Κράτος, τχ. 24, Αυγούστος 1939, σελ. 552).

31. Η λειτουργία του Άρματος Θεσπίδος άρχισε τις ίδιες ακριβώς μέρες πού ξεσπούσε ό Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με μία πανηγυρική εκδήλωση στό Γουδί (7.9.1939), όπου παραστάθηκαν δύο πράξεις (IV, V) από τόν Έπιθεωρητή του Γκόγκολ. Η επίσημη πρεμιέρα δόθηκε με τόν Οθέλλο στην Κόρινθο (17.9.1939), παρουσία του Μεταξά και ύπουργών του. Η δημιουργία του θεάτρου μάλιστα άποφασίστηκε παρά τό γεγονός ότι οι έμπνευστές του γνώριζαν τις αντίξοες συνθήκες πού δημιουργούσε ό πόλεμος (βλ. Ζιώγας, 1940, σελ. 53). Άκόμα κι όταν ή χώρα δοκίμαζε για τά καλά τις σκληρές επιπτώσεις του πολέμου, ό Κατσέλης δικαιώνει τήν άπόφαση του Μεταξά πού «σαν γνήσιος άρχηγός, γαλήνιος και σοφός» έμεινε πιστός στό όραμά του (Π. Κατσέλης, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και τό “Άρμα Θεσπίδος”», Νέα Έστία, τχ. 340, 15.2.1941, σσ. 155-156).

32. Είναι χαρακτηριστικό τό επιγραμματικό σχόλιο του Γιώργου Σεφέρη για τήν έξωτερική πολιτική του καθεστώτος: «Κουτοπονηριές πού έχουνε πέραση ώπου νά φθάση τό λεπίδι στον αύχένα» (Πολιτικό Ημερολόγιο, Α΄, Ίκαρος, Αθήνα, 1979, σ. 17). Τήν ίδια μέρα πού ό Κατσέλης έγραφε τήν επιστολή του από τήν Καβάλα, ό ποιητής σημείωνε στό ημερολόγιό του για τήν κρισιμότητα της κατάστασης: «δέν ξέρω καλά καλά τί θά 'χουμε σέ μία έβδομάδα» (Μέρες Γ΄, Ίκαρος, Αθήνα, 1977, σ. 235). Δύο χρόνια νωρίτερα έγραφε: «Η Εύρώπη, αυτό πού έμεις, έτσι πού ανατραφήκαμε λέγαμε Εύρώπη, άν δέν ξεψύχησε, είναι έτοιμη νά ξεψυχήσει. Μαζί μ' αυτό ένα μεγάλο μέρος της ζωής μας τελειώνει. Είμαι 38 χρονώ. Από δω και μπρός πρέπει νά κοιτάξουμε τί μας μένει και τί μπορούμε νά κάνουμε μ' αυτό πού μās μένει» (ό.π. σελ. 105 και σσ. 130-1).

33. Ο Μπαστιάς είχε διατάξει τήν επίταξη δεκατριών φορητών και ενός λεωφορείου του Άρματος Θεσπίδος (από τά 15 και 2 πού διέθετε αντίστοιχα στην αρχή). Η άπόφαση του άνακοινώθηκε στό Δ. Σ. του Βασιλικού Θεάτρου στην 210η συνεδρία της 3.12.1940 (πρβλ. Μπαστιάς, Β451-2).

34. Έπειτα από Νομοθετικό Διάταγμα, τό θέατρο μετονομάστηκε ξανά σέ Έθνικό τήν άνοιξη του 1941, ό Γιοκαρίνης απέλυσε τόν Μπαστιά στις 27.4.1941 και διορί-

Ἐποψη τοῦ συναρμολογούμενου θεάτρου μέ τή σκηνή καί τόν μεταλλικό σκελετό τῶν κερκίδων
(Πηγή Ἐλ. Φεσσά-Εμμανουήλ, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου 1720-1940, τόμ. Β', Ἀθήνα 1994, σελ. 66)

σης γιά μελλοντική ἔρευνα. Ὅπως εἶπαμε, ἡ προσπάθεια ἦταν ἐνταγμένη στή θεατρική πολιτική τοῦ καθεστώτος: ἕνας θεσμός «καθαρά λαϊκός» πού, σύμφωνα μέ τό Γενικό Γραμματέα του Ἡλία Ζιώγα, θά φρόντιζε γιά τήν «πνευματική ἀφύπνιση τοῦ λαοῦ τῶν ἐπαρχιῶν», καθιστώντας τον «θεατρόφιλο» καί προσφέροντάς του «ἀνώτερη πνευματική ψυχαγωγία» μέ φτηνά εἰσιτήρια: ἦταν ἕνα «Θέατρο Τέχνης», πού θά ἀφύπνιζε τίς «ὑπνώτουςες ἢ λανθάνουσες καλαισθητικές ιδιότητες τοῦ λαοῦ τῶν ἐπαρχιῶν» καί θά ἐξασφάλιζε τήν «ποιότητα τῆς πνευματικῆς τροφῆς» μέ κλασικά καί σύγχρονα ἀστικά δράματα ξένων (Σαίξπηρ, Γκόγκολ, Ὁ Νήλ, Χάουπμαν, Τσέχωφ, Σιέρρα κ.ἄ.) καί ντόπιων συγγραφέων (Τερζάκης, Χόρν, Ξενοπούλος, Μελάς, Μωραϊτίνης, Λάσκαρης, Μπόγρης, Συναδινός, Ἡλιάδης κ.ἄ.).³⁶ Ἡ προσπάθεια συμβάδιζε, βέβαια, καί μέ τό ἄλλο ἰδεολόγημα τῆς ἐποχῆς, τήν «ἐλληνικότητα». Δίπλα στά ἐνδιαφέροντά του γιά τό λαϊκό κοινό ὁ Κατσέλης ἔδειξε εὐαισθησία καί ὡς πρὸς τό ζήτημα μιᾶς «γνήσιας» ἐλληνικῆς ἐκφρασης.³⁷ Ὁ ἴδιος ὁ θεσμός ἄλλωστε, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ζιώγας, ὄχι μόνον δέν ἦταν ξενόφερτος ἀλλά ἦταν «ἀπό τοὺς γνησιώτε-
ρα ἐλληνικούς» καί ἐπρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς μιά

στῆκε Κυβερνητικός Ἐπίτροπος μέ χρέη διευθυντῆ («Εἰδήσεις», *Νέα Ἐστία*, 345/6, 1-15.5.1941, σελ. 436). Γιά τό θέμα βλ. καί τά σχετικά ἔγγραφα τῆς Διεύθυνσης τοῦ Θεάτρου πρὸς τόν Κατσέλη (Ε.Λ.Ι.Α.).

35. Μιά ἀπό τίς τελευταῖες παραστάσεις ἦταν ἐκείνη τοῦ ἔργου τοῦ Β. Ἡλιάδη *Χαλάζι* πού δόθηκε στό ἀθηναϊκό θέατρο «Ὀλύμπια» στίς 9.12.1941 (βλ. τήν κριτική τοῦ Ἄλκη Θρύλου, *Νέα Ἐστία*, τχ. 356, 1.1.1942, σσ. 54-57). Ὁ Σιδέρης [(1965) 25-27] ἀναφέρει ὅτι ἡ τελευταία ἐμφάνισή του ἦταν τό 1941 στό οἰκόπεδο τῆς κατεδαφισμένης ἀγγλικῆς Πρεσβείας (κῆπος Κλαυθμῶνος). Σύμφωνα μέ τά Πρακτικά τοῦ Δ.Σ. τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου πού παραθέτει ὁ ἱστορικός, ἡ ἀπόφαση γιά τήν ἀναστολή τῶν ἐργασιῶν τοῦ κλιμακίου πάρθηκε στίς 13.1.1942. Τό Ἐθνικό Θέατρο εἶχε ἀποκτήσει νέα διεύθυνση τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1941 («Εἰδήσεις», *Νέα Ἐστία*, 352, 1.10.1941, σελ. 772).

36. Ζιώγας (1940)53-54, Π. Μοσχοβίτης, «Τά ἐγκαίνια ἐνός μεγάλου θεάτρου. Τό ἌΨαγμα τοῦ Θεόπιδος στήν Κόρινθο. Ὁ Ὀθέλλος», *Τά Παρασκήνια*, τχ. 71, 23.9.1939, «Εἰδήσεις», *Νέα Ἐστία*, τχ. 347, 1.6.1941, σελ. 476 καί Ἄρετή Βασιλείου, *Τό δραματολόγιο τῶν ἀθηναϊκῶν θιάσων πρὸς τὸ Μεσοπολέμου, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2002, τόμ. Β'. σσ. 170 κ.ἑξ. Ὡς πρὸς τήν πολιτική ρεπερτορίου πάντως ἀκούστηκαν*

«απλή αναβίωση» της προσπάθειας του Θέοπη κατά τον 6ο αιώνα π.Χ.³⁸

Ως προς την επίτευξη των καλλιτεχνικών στόχων του θεάτρου, μιά πρώτη διαπίστωση άφορᾶ στην άπογοήτευση του ίδιου του διευθυντή. Σέ άπολογισμό του έπειτα από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του, ο Κατσέλης ανέφερε στον Μπαστιᾶ: «άπέτυχα παταγωδῶς», ὡς προς τή δημιουργία ενός καλλιτεχνικού συνόλου πειθαρχημένων ἠθοποιῶν αλλά «έπέτυχα ὡς θηριοδαμαστής». Κατ' αναλογία, συνέχιζε, καί τό "Άρμα Θέσπιδος «έπέτυχεν έξωτερικῶς» αναφορικά μέ τούς χιλιάδες θεατές πού είδαν τίς παραστάσεις του, αλλά δέν έγινε ἕνα «Θέατρο Τέχνης»³⁹ καμιά παράσταση, σύμφωνα πάντα μέ τόν άπολογισμό του διευθυντή, δέν είχε τή σφραγίδα τής τέχνης, άφοῦ ακόμα καί ἡ πειθαρχία, ὅποτε έπιτεύχθηκε, δέν ήταν ὀργανική καί ὁ θίασος ήταν ἕνα «κατ' έπίφασιν πειθαρχημένον ἢ μάλλον δουλικά ὑποταγμένον σύνολον».⁴⁰ Μιά από τίς αιτίες τής άποτυχίας ήταν οί συνεχεῖς περιοδεῖες του θεάτρου, πού δέν άφηναν περιθώρια γιά καλλιτεχνικούς πειραματισμούς γύρω από τό λαϊκό κοινό.⁴¹ Ένδεχομένως, άρνητικό ρόλο έπαιξαν καί τά τεχνικά προβλήματα πού προέκυψαν από τήν κατασκευή του λυόμενου θεάτρου.⁴² Ὁ σημαντικότερος ὅμως λόγος τής καλλιτεχνικής άποτυχίας ήταν τά προβλήματα πειθαρχίας πού έφανίστηκαν από χωρίς μέ τά παλαιότερα, κυρίως, μέλη του θιάσου. Ὁ Κατσέλης ἦρθε σέ ρήξη μέ ἠθοποιούς ὅπως ὁ Χριστόφορος Νέξερ καί σέ δύο τουλάχιστον περιπτώσεις συστήθηκε πειθαρχικό συμβούλιο γιά νά αντιμετώπισει τήν κρίση.⁴³ Ὁ σκηνοθέτης καθιστοῦσε κύριους υπεύθυνους τής άποτυχίας τούς ἠθοποιούς, ιδιαίτερα τούς παλαιούς (πού τούς ὀνόμαζε ὑποτιμητικά «μπουλουκτζήδες») καί ζητοῦσε μάταια από τόν Μπαστιᾶ νά προβεί σέ άπολύσεις, προσλαμβάνοντας νέα ταλέντα πού νά διέπονται από καλλιτεχνικές άρχές.⁴⁴

Πάντως, ἂν καί, ὅπως φαίνεται, τό "Άρμα Θέσπιδος δέν πρόλαβε νά διαμορφώσει μιά συγκεκριμένη καλλιτεχνική ταυτότητα, είχε πετύχει ὡς προς ἕναν ἄλλο στόχο. Μέ τό κύρος ενός κρατικού ιδρύματος έπεδίωξε «τήν ενίσχυση, ἠθική καί ὑλική τῶν ανθρώπων του θεάτρου» καί, μέχρις ενός σημείου κατόρθωσε νά προασπίσει τήν επαγγελματική καί ἠθική ταυτότητα τῶν ἠθοποιῶν του ἢ ὅπως τό έθετε ὁ διευθυντής, έπιτυχία ὑπῆρχε μόνον

«ὄσον άφορᾶ κυρίως τήν κοινωνικήν παράστασιν του συνόλου τῶν καλλιτεχνῶν μας καί τής έγχαράξεως βαθύτατα εἰς τήν αντίληψιν ενός έκάστου τῶν θεατῶν καί κριτῶν μας ὅτι καί ὡς σύνολον, καί ὡς άτομα, οἱ εἰς τό "Άρμα Θέσπιδος ἀνήκοντες ἠθοποιοί δέν ἔχουν οὔδεμίαν σχέσηιν μέ τούς περιφρονημένους ἕως χθές μπουλουκτζήδες, άπατεῶνας καί ἀλήτας, τούς φωνασκούντας καί δερομένους ἐπί Σκηνης καί ἐν ὁδῶ».⁴⁵

Τό άπόσπασμα μᾶς μεταφέρει από τίς καλλιτεχνικές στίς ιδεολογικές πτυχές του έγχειρήματος καί άποκα-

καί αντίρρησης. Ὁ Μ. Ροδάς ὑποστήριζε ὅτι τό θέατρο έπρεπε νά παρουσιάζει άστικές ἠθογραφίες ὅπως ὁ *Άγαπητικός τής Βοσκοπούλας* καί ἡ *Τύχη τής Μαρούλας*. Καθώς ὁ κριτικός θεωροῦσε αὐτά τά έργα «λαϊκά», πίστευε ὅτι ἡ ένταξή τους στό δραματολόγιο του "Άρματος θά προσέδιδε στίς παραστάσεις του ἕναν ελληνικό καί πανηγυρικό χαρακτήρα («Άρματα Θέσπιδος», *Έλεύθερον Βήμα*, 24.7.1939).

37. Τό θέμα άποτελεῖ, βέβαια, αντικείμενο ἄλλης μελέτης. Θά πρέπει ὡστόσο νά σημειώσουμε στό περιθώριο, ὅτι, μέ έπιστολή του στον Μπαστιᾶ, ὁ Κατσέλης δήλωνε ὅτι δέν ένέκρινε νά συμπεριληφθεῖ τό έργο του Άλέκου Λιδωρίκη *Ὁ Άτίλλας* στό δραματολόγιο του "Άρματος. Ὁ Κατσέλης συμφωνοῦσε μέ τήν πολιτική προώθησης του ελληνικού ρεπερτορίου από τήν κρατική σκηνή αλλά «ἡ άρχή αὐτή θά έπρεπε νά ισχύσει δια τά γνήσια ελληνικά έργα, τά εκφράζοντα τήν ελληνικήν ζωήν, τά ελληνικά ἠθική καί έθιμα καί ὄχι τά συγγραφόμενα άπλῶς από ἔλληνες συγγραφείς» («Έμπιστ. 6, Έπιστολή του Δ/ντῆ "Άρματος Θέσπιδος πρὸς Γεν. Δ/νη Βασιλικῶν Θεάτρων», 11.4.1940 άρχεῖο ΕΛΙΑ). Τίς μέρες εκείνες οἱ δύο διευθυντές συνεργάζονταν στενά γιά τό νέο ρεπερτόριο του θιάσου (*Άσύρματος*, 4.4.1940 καί 16.4.1940, πρβλ. Μπαστιᾶς, Β314, 136).

38. Ζιώγας ὁ.π. σελ. 53. Στά ἴδια συμπεράσματα ὡδηγοῦνταν ἀνακουφισμένοι καί ὁ Β. Βεκιαρέλλης: «Τά ελληνικά "Άρματα του Θέσπιδος" δέν εἶνε ἀντιγραφή ξένου συστήματος. Έλληνες καί ξένοι έξακολουθοῦν νά εφαρμόζονται τά παλαιά ελληνικά πρότυπα» (*Έθνος*, 12.12.1938, πρβλ. Μπαστιᾶς, Β225-6).

39. Τήν έπιτυχία του "Άρματος ὡς πρὸς τόν «συναγερομό» πού προκάλεσαν οἱ παραστάσεις του στην ελληνική επαρχία ἀναφέρουν τόσο ὁ Ζιώγας σέ άπολογισμό πού δημοσιεύτηκε στην *Βραδυνή* (5.11.1939), ὅσο καί ὁ ἴδιος ὁ Κατσέλης στην ὑμνητική νεκρολογία του γιά τόν «Έθνικό Ὁδηγό» (*Νέα Έστία*, 340, 15.2.1941, σσ. 155-6). Παραμένει βέβαια πρὸς διερεύνηση τό κατά πόσο οἱ άπόψεις τής Διεύθυνσης ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

40. Ἀντίγραφο δακτυλογραφημένης έπιστολῆς του Κατσέλη πρὸς τόν Μπαστιᾶ από τήν Καβάλα μέ ἡμερομηνία 3.9.1940. (ΕΛΙΑ).

41. Ὁ θίασος ξεκίνησε μέ περιοδεία στην Πελοπόννησο (Κόρινθος, Τρίπολη, Καλαμάτα, Πάτρα, βλ. Ζιώγας, *Βραδυνή*, 5.11.1939) καί, σύμφωνα μέ τόν Σιδέρη, στή συνέχεια, ταξίδεψε στό Έπτάνησα, τή Σύρο, τή Δυτική Μακεδονία, τήν Ἡπειρο, τή Θεσσαλία, τήν Ἀνατολική Μακεδονία, τή Λαμία, κ.ά.

42. Σύμφωνα μέ τόν Σιδέρη, τό θέατρο χρειαζόταν μεγάλη έκταση γιά νά στηθεῖ (τόν Ιούλη του 1940 στή Φλώρινα δέν μπόρεσε νά δώσει παραστάσεις λόγω μικρῆς έκτασης), ένῶ, σύμφωνα μέ μαρτυρία του ίδιου του Κατσέλη στή Φεσσᾶ, ἡ κατασκευή ήταν δύσχερηστη. Βλ. Φεσσᾶ (1994)67.

43. Ὁ σκηνοθέτης ἦρθε σέ ρήξη μέ τόν Ἀντρέα Παντόπουλο καί ἄλλους παλαιούς ἠθοποιούς πρὶν καν αρχίσουν οἱ παραστάσεις. Τό Πειθαρχικό Συμβούλιο πού συστήθηκε γιά νά βρεῖ μιά λύση στό πρόβλημα επέπληξε τόν ἠθοποιό αλλά ἔκανε καί συστάσεις στον σκηνοθέτη γιά τήν άκομψη συμπεριφορά του (Πρακτικά τής 28.8.1939, ΕΛΙΑ). Ἀκό-

λύπτει μιά κεντρική αντίφαση γύρω από τή διαχείριση του «λαϊκού» στοιχείου: τό γεγονός δηλαδή ότι ενώ ή διεύθυνση αντιμετώπιζε τόν ελληνικό επαρχιακό «λαό» ως ιδεώδες κοινό, ταυτόχρονα, έπεδίωκε τόν εξαστισμό του μέ παραστάσεις συνόλου πάνω σέ εισαγόμενα ευρωπαϊκά πρότυπα. Αυτή ή αντίφαση δημιουργούσε μιά παλινδρόμηση ανάμεσα στήν ανάγκη εξιδανίκευσης και στήν ανάγκη χειραγώγησης του «λαϊκού» στοιχείου, χωρίς νά υπάρχει ή δυνατότητα υπέρβασης αυτού του μετωρισμού. Τό πιό ένδιαφέρον ίσως σημείο τής αντίφασης ήταν ότι ή προσπάθεια καλλιτεχνικής συμμόρφωσης και εξευρωπαϊσμού τής ελληνικής υπαίθρου γινόταν μέ καλλιτέχνες πού εργαζόνταν σέ μιά, ζωντανή έως τότε, παράδοση «λαϊκού» θεάτρου στήν Ελλάδα, όπως ήταν τά «μπουλούκια», παράδοση τήν όποία ό διευθυντής του συγκροτήματος, πού επιθυμούσε τήν ίδρυση ενός «λαϊκού θεάτρου», απέριπτε μέ περιφρόνηση, άπηχώντας τς απόψεις του Φώτου Πολίτη.⁴⁶

Η ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΣΥΓΧΥΣΗ καθιστούσε τό έγχειρημα έωλο, δέν λειτουργούσε όμως σέ κενό άέρος· αντίθετα, έξυπηρετούσε πολύ συγκεκριμένα συμφέροντα. Δέν πρέπει δηλαδή νά ξεχνάμε ότι τό θέατρο δημιουργήθηκε πρώτιστα για νά ανταποκριθεί στίς τρέχουσες, συγκυριακές ανάγκες του θεατρικού κόσμου τής χώρας πού, μέ τή συνδρομή του κράτους, προσπαθούσε νά αντιμετωπίσει συνθήκες επαγγελματικής κρίσης. Δέν πρέπει επίσης νά ξεχνάμε ότι μέχρι τότε, τό ελληνικό θέατρο δέν είχε κατορθώσει νά χτίσει κάποια παράδοση σύγχρονου «λαϊκού» θεάτρου, καθώς οι ιστορικά αναγκαίες, μακρόχρονες και σύνθετες διεργασίες για τή δημιουργία της ήταν άπουσες στήν ελληνική κοινωνία. Για τόν νεαρό καλλιτέχνη πού ήταν θιασάρχης καλλιτεχνικού «μπουλουκιού» τό 1937, ή γνωριμία μέ τό γερμανικό πρότυπο, δέν έπαρκούσε για νά κάνει ένα μεγάλο ιστορικό άλμα και νά βρεθεί επικεφαλής μιας κρατικής πολιτικής αποκέντρωσης δύο χρόνια άργότερα! Όπως φαίνεται δηλαδή, ό βασικός υπεύθυνος για τς ιδεολογικές αντιφάσεις γύρω από τό «λαϊκό» στοιχείο ήταν ό ανεπαρκής εξαστισμός τής χώρας. Ό τελευταίος δέν είχε επιτρέψει τήν «άνωθεν» διαμόρφωση μιας σύγχρονης «λαϊκής σκηνης» πού νά στοχεύει στήν καλλιτεχνική συμμόρφωση του «λαού» σύμφωνα μέ τά δικά της γούστα, παρά μόνον συγκυριακά. Η διαπίστωση αυτή ίσχυε πολύ περισσότερο για τήν περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν ή κρίση αστικής ταυτότητας των εγχώριων λογίων τούς οδηγούσε πλέον σέ αναζήτηση ιδεολογικών προτύπων και καλλιτεχνικών συμπεριφορών στον «λαό», ανακηρύσσοντάς τον στή μεταφυσική οντότητα πού αναφέραμε στήν αρχή αυτού του άρθρου. Άπ' τήν άλλη όμως, ή αστικοποίηση τής χώρας δέν είχε προχωρήσει σέ τέτοιο βαθμό ώστε τό θέατρο των «μπουλουξήδων» νά αναχθεί σέ καλλιτεχνικό πρότυπο (κάτι πού συνέβη, τελί-

κά, σέ ένα περισσότερο προχωρημένο στάδιο αστικού εκσυγχρονισμού του τόπου και μέσα από μιά νέα επανεντίμηση του λαϊκού πολιτισμού κατά τή διάρκεια τής Μεταπολίτευσης). Έτσι, ήταν ιστορικά αναπόφευκτο για τούς Έλληνες λογίους του Μεσοπολέμου νά συμπεριφέρονται περισσότερο ως μιά ηγετική έλίτ πού, όσο κι αν επιθυμούσε νά διαχειριστεί τό ζήτημα μιμούμενη επίδερμικά τά ευρωπαϊκά πρότυπα, στήν πράξη ήταν μοιραίο νά πέφτει σέ αντιφάσεις πού ήταν άνήμπορη νά συνθέσει. Άδυνατούσε, επειδή, μεταξύ άλλων, δέν μπορούσε νά ξεπεράσει τήν προβληματική της σχέση μ' αυτήν τή υπερβατική «λαϊκή» οντότητα πού ή ίδια είχε κατασκευάσει στο έπιπεδο τής ιδέας αλλά δέν μπορούσε νά διαχειριστεί στήν πράξη. Γι' αυτό τό λόγο άλλωστε, αν και τό Άρμα Θέσπιδος προσπάθησε νά μιμηθεί τό ιταλικό κυρίως πρότυπο, δέν άποτελεί τήν ελληνική έκδοχή ενός φασιστικού θεάτρου⁴⁷ επιπλέον, άπουσίαζε μιά εγχώρια παράδοση

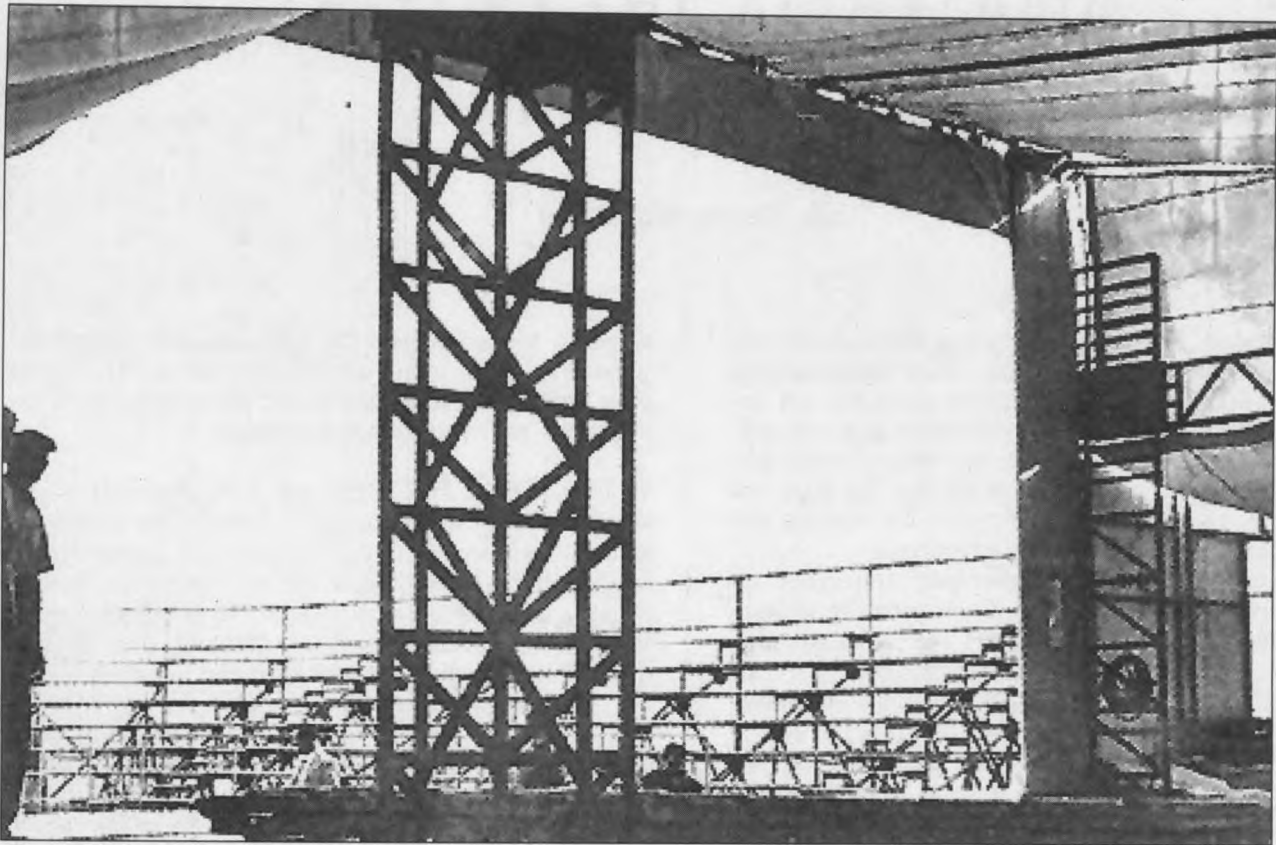
μα πιό έντονη ήταν ή σύγκρουση του σκηνοθέτη μέ τό Νέξερ (στον θίασο του όποιου είχε εργαστεί ως ήθοποιός ό Κατσέλης λίγα χρόνια πριν), επειδή ό ήθοποιός συνήθιζε τήν «κολάσιμον» πράξη νά παρεμβάλλει «αύθαιρέτως εις τό κείμενον του έκτελομένου από σκηνης έργου φράσιν ιδιικής του έπινοήσεως». Και στήν περίπτωση αυτή τό πειθαρχικό συμβούλιο επέβαλε μέν πρόστιμο στο Νέξερ αλλά προχώρησε και σέ άυστηρή επίπληξη του σκηνοθέτη για τήν άνάρμοστη συμπεριφορά του άπέναντι στον παλαίμαχο ήθοποιό (Πρακτικό τής 25.2.1940, ΕΛΙΑ). Ίσως αξίζει νά σημειωθεί ότι ό Νέξερ είχε επαναπροσληφθεί στο Βασιλικό Θέατρο τό 1937 έπειτα από διαταγή του Μπαστιά (βλ. Μπαστιάς, 1997Α67).

44. Έπιστολή Κατσέλη προς Μπαστιά, βλ. σημ. 39.

45. Κατσέλης ό.π. και Ζιώγας (1940) 53.

46. Σέ έπιστολή του προς τό ζεύγος Πέλου και Μαίρης Κατσέλη (6.11.1929), ό Πολίτης συμβούλευε τούς παλιούς μαθητές του νά άποφύγουν τς κατοκοπιές του έμπορικού θεάτρου: «Φρίκη θά είναι ό μπουλουξισμός. Φυλάξτε σά θραυρό τήν άγνότητά σας παιδιά μου» (ΕΛΙΑ και περ. Έκκύκλημα, τχ. 14, Μάιος-Ιούνιος 1987).

47. Ό Μπαστιάς, όπως είδαμε, μελέτησε τό ιταλικό και τό γερμανικό παράδειγμα, αλλά, όπως δήλωνε σέ συνέντευξή του, είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τό πρώτο ταίριαζε καλύτερα στίς δικές του επιδιώξεις (Τά Παρασκήνια, 18.6.1938). Τό γεγονός δέν είναι τυχαίο καθώς γενικότερα ή ιταλική θεατρική οργάνωση ήταν πλησιέστερη προς τήν ελληνική σκηνή άπ' ό,τι ή γερμανική και λόγω τής επαγγελματικής θεατρικής παράδοσης αλλά και εξαιτίας του χαρακτήρα τής θεατρικής πολιτικής των Φασιστών (θεατρική κρίση, άνεργία, πατερναλισμός, «ιταλικότητα»). Ύπήρχαν όμως σοβαρές διαφορές, κυρίως ως προς τήν ανάπτυξη μηχανισμών φασιστοποίησης τής μάζας μέσω του φασιστικού κόμματος, ανάπτυξη πού βρισκόταν, θέβαια, σέ άντιστοιχία μέ τήν εκδομηχάνιση του ιταλικού θεάτρου από τά τέλη του 19ου αιώνα (Thompson ό.π. σσ. 94-112).

Αποψη του συναρμολογούμενου θεάτρου, ό.π.

«λαϊκής σκηνής», παράδοση πού αξιοποίησαν τά ευρωπαϊκά φασιστικά καθεστώτα.⁴⁸ Κοντολογίς, τό θέατρο δέν ήταν φασιστικό γιά τούς ίδιους περίπου λόγους πού δέν πρέπει κανείς νά συγχέει τόν αντιδημοκρατικό λόγο ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος (της ιδιότυπης βασιλικής δικτατορίας τής «4ης Αυγούστου») μέ τόν «αντιδραστικό μοντερνισμό» τής φασιστικής ιδεολογίας.⁴⁹ Ωστόσο, ή ιστορική σημασία τής διαμόρφωσης αὐτῆς τής συμπεριφοράς ἀπέναντι στό «λαϊκό στοιχείο», πιθανόν νά υπερβαίνει καί τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου ἀλλά καί τό πλαίσιο τῶν «συντηρητικῶν» καθεστώτων, ἄν, γιά παράδειγμα, φέρει κανείς στό νοῦ τήν παρουσία τής ιδεολογίας «του ἀγροδιαίτου λαϊκισμού» στή λογοτεχνία τής Ἀντίστασης.⁵⁰ Τό γεγονός ὅμως ὅτι ἀκόμα καί σήμερα ἀδυνατοῦμε νά προχωρήσουμε πέρα ἀπό «ὑποθέσεις ἐργασίας», ὅπως τό ἐρμηνευτικό σχῆμα πού πρότεινε αὐτή ή μελέτη, συμβαίνει ἐπειδή ἀκριβῶς ή ιστοριογραφία τοῦ θεάτρου μας δέ διαθέτει ἀκόμα ἐκείνες τίς ἐπιστημονικές μελέτες πού θά μᾶς παρείχαν μιά νηφαλιότερη καί ἀκριβέστερη εἰκόνα τόσο γιά τήν ταξική

διαστρωμάτωση τοῦ μεσοπολεμικοῦ «λαϊκοῦ» κοινοῦ τῆς χώρας, ὅσο καί γιά τήν ταξική προέλευση τῶν λογίων της.

48. Reinhardt Kühl, «The Cultural Politics of Fascist Governments», in *Fascism and Theatre*, σσ. 30-38. Ἀπ' τήν ἄλλη, δέν πρέπει, βέβαια, νά ξεχνᾶμε ὅτι ἀκόμα καί στά σκληροπυρηνικά φασιστικά κράτη ή συντριπτική πλειοψηφία τῶν παραστάσεων πού δόθηκαν δέν ήταν «φασιστικές» ὡς πρὸς τό καλλιτεχνικό καί ιδεολογικό τους περιεχόμενο (βλ. Günter Berghaus, «The Ritual Core of Fascist Theatre; An Anthropological Perspective», ὅ.π. σσ. 65-66).

49. Βλ. Jeffrey Herf, *Ἀντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα καί πολιτική στή Βαϊμάρη καί τό Γ' Ράιχ*, μετ. Π. Ματάλας, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο, 1996 καί Eric Hobsbawm, *Ἡ ἐποχή τῶν ἄκρων. Ὁ σύντομος εἰκοστός αἰώνας 1914-1991*, μετ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Ἀθήνα, 1995, σσ. 150-151.

50. Γ. Βελουδῆς, «Ἡ ἐλληνική λογοτεχνία στήν ἀντίσταση (1940-1944)», στό Φλάισερ-Σβορώνος (1989) 522-523.

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

τῆς Ἑλένης Χοντολίδου

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΚΑΝΕΙΣ γιά τό ζεύγος «διδασκαλία τῆς γλώσσας καί λογοτεχνία», εἶναι ὑποχρεωμένοι νά μιλήσει καί γιά τά ζεύγη «γλώσσα καί λογοτεχνία» καθώς καί γιά τίς ἐπιστήμες (ὄχι ἀναγκαστικά μόνο μιά πίσω ἀπό κάθε ἀντικείμενο) τοῦ ζεύγους αὐτοῦ. Στή συνέχεια, ἀναπόφευκτα θά θίξει καί θά ἐξετάσει τό ζεύγος τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀγωγῆς πού θεραπεύουν τή γλώσσα καί τή λογοτεχνία.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τίς ἐπιστήμες πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τή γλώσσα καί τή λογοτεχνία. Ἡ γλώσσα εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης τῆς γλωσσολογίας, ἐπιστήμης μέ ἰσχυρή *ταξινόμηση*¹ στό χῶρο τῶν ἐπιστημῶν γενικότερα, ἀλλά εἰδικότερα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Μέ ἄλλα λόγια ἀπό τήν ἐποχή πού ὁ Σωσύρ ἐδραίωσε τήν ἐπιστήμη τῆς γλωσσολογίας δέν εἶναι εὐκόλο νά ἀμφισβητηθεῖ τί εἶναι ἡ γλωσσολογία καί δέν ὑπάρχει ἀμυχανία τουλάχιστον σχετικά μέ τό τί δέν εἶναι γλωσσολογία (ταξινόμηση). Τό κύρος τῆς ἐπιστήμης τῆς γλωσσολογίας εἶναι ὑψηλό, τόσο στό ἐξωτερικό ὅσο καί στήν Ἑλλάδα καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν ὑπαρξη ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν καί παγκόσμιων συνεδρίων μέ διεθνή ἀπήχηση.

Παρ' ὅλο πού στή χώρα μας ἡ σύγχρονη γλωσσολογία ἄργησε νά ἀναπτυχθεῖ, ἄρχισε ὡστόσο νά διδάσκεται συστηματικά ἀπό τήν περιφέρεια (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) καί συμπαρέσυρε τό κέντρο (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν) πολύ ἀργότερα (Σετάτος 2000).

Ἡ ἐπιστήμη τῆς νεότερης ἑλληνικῆς φιλολογίας, ὁ κατά τεκμήριο ἐπιστημονικός χῶρος τῆς λογοτεχνίας, στή χώρα μας ἄργησε πολύ νά αὐτονομηθεῖ ἀπό τήν κλασική φιλολογία καί νά ἀποκτήσει τή δική της ὑπόσταση. Ἡ αὐτονόμηση αὐτή ἐγινε καθώς ἀνέπτυξε τά δικά της μεθοδολογικά ἐργαλεῖα, κυρίως μέσω τῶν θεωριῶν τῆς λογοτεχνίας (ρωσικός φορμαλισμός, στρουκτουραλισμός, κ.ο.κ.) καί τῆς ἀφηγηματολογίας τά πολύ τελευταῖα χρόνια.² Συνεπῶς, ἡ νεότερη ἑλληνική φιλολογία εἶναι μιά ἐπιστήμη μέ ἀσθενέστερη ταξινόμηση ἀπό αὐτήν τῆς γλωσσολογίας (πολύ συχνά δέν εἶναι σαφές τί δέν εἶναι φιλολογική μελέτη καί τί συνιστᾷ αὐστηρά φιλολογική μελέτη) καί λιγότερο κύρος ἀπό τήν κλασική φιλολογία, λ.χ. στό χῶρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ὅπου ἀκόμη ἡ σκιά τῶν κλασικῶν γραμμάτων εἶναι βαριά. Στό διεθνή χῶρο, βεβαίως, τά πράγματα δέν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι γιατί οἱ ἔδρες ἢ τά

τμήματα τῆς φιλολογίας (ἢ ὀρθότερα τῶν σύγχρονων γλωσσῶν) εἶναι πολύ ἰσχυρότερα καί ἡ λογοτεχνία εἶναι ἰσάξια – καί πολλές φορές ἰσχυρότερη ὡς ἀντικείμενο – μέ τήν κλασική φιλολογία.

ΤΙ ΕἶΝΑΙ ΟΜΩΣ Ἡ ΓΛΩΣΣΑ καί τί ἡ λογοτεχνία; Στό κείμενο αὐτό δέν εἶναι, φυσικά, δυνατόν νά διατρέξουμε (πόσο μάλλον νά ἐξαντλήσουμε) τοὺς ὀρισμούς πού ἔχουν δοθεῖ γιά τή γλώσσα καί τή λογοτεχνία. Θά δεχθοῦμε, ὅσον ἀφορᾷ στή γλώσσα, τή βασική διάκριση τοῦ Σωσύρ μεταξύ *γλώσσας* (langue) καί *ὁμιλίας* (parole) καί τή διάκριση τοῦ Τσόμοσκυ μεταξύ *γλωσσικῆς ἱκανότητας* (competence) καί *ἐπιτέλεσης* (performance), μέ τήν ἔννοια τῆς ἐνδιάθετης ἱκανότητας τοῦ ἀνθρώπου νά μιλήσει καί τῆς πραγματοποιήσεως ἐντέλει αὐτῆς τῆς δυνατότητας. Γιά τή λογοτεχνία ἡ υἱοθέτηση κάποιου ὀρισμοῦ γενικά δέν εἶναι τό ἴδιο εὐκόλο ὑπόθεση καθώς ἡ λογοτεχνία ὡς φαινόμενο δέν ἔχει ὀρισθεῖ μέ ἐπάρκεια (Fish 1980,³ Χατζησαββίδης 1999). Θά ἀρκεστοῦμε στήν παράθεση τριῶν ὀρισμῶν. Λογοτεχνία εἶναι: α) ἡ λογοτεχνική παραγωγή, β) τό σύνολο τῶν κειμένων μιᾶς χώρας ἢ μιᾶς περιόδου καί γ) κείμενα πού ἡ ἀξία τους ἐγκτεῖται στήν ὁμορφιά τῆς μορφῆς τους ἢ στή συγκινησιακή τους δύναμη (Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο 1985:13).

Δέν εἶναι ἴσως τυχαῖο πῶς ὅταν περνοῦμε στίς ἐπιστήμες τῆς ἀγωγῆς, οἱ ὁποῖες «παιδαγωγικοποιοῦν»⁴

1. Δανειζόμαστε τόν ὄρο ταξινόμηση ἀπο τό γλωσσολόγο καί κοινωνιολόγο τῆς ἐκπαίδευσης Basil Bernstein (Bernstein 1990 καί στά ἑλληνικά 1989). Ἡ ταξινόμηση ἀναφέρεται στό βαθμό τῆς διαφύλαξης συνόρων μεταξύ περιεχομένων, ἐν προκειμένῳ τῆς ἐπιστήμης τῆς γλωσσολογίας καί τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

2. Εἶναι γνωστό πῶς ὅσοι φιλόλογοι διδάσκουν νεολληνική λογοτεχνία στό σχολεῖο δέν τήν ἔχουν ἀναγκαστικά σπουδάσει – τουλάχιστον μέ ἐπάρκεια – στό πανεπιστήμιο.

3. Κατά τόν Stanley Fish, «ἡ διαφορά τῆς λογοτεχνίας δέν βρίσκεται στή γλώσσα ἀλλά μέσα μας» (Fish 1980).

4. Ἡ κατά τόν Bernstein «ἀναπλασιάζουσα» τό πρωτογενές πεδίο παραγωγῆς τους σέ ἓνα δευτερεύον πεδίο (Bernstein 1990). Ἀπό τήν ἐπιστημονική κοινότητα μεταφέρονται οἱ γνώσεις τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν στό χῶρο ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νά κάνει τήν ἐπιστημονική κοινότητα νά

αντίστοιχα τούς χώρους της γλωσσολογίας και της φιλολογίας (νεότερης ελληνικής για την Ελλάδα), τα πράγματα έχουν την ίδια ακριβώς δυναμική. Ο χώρος της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας (educational linguistics) είναι ένας χώρος ο οποίος έχει ισχυρή ταξινόμηση στο χώρο των επιστημών της αγωγής. Από πολύ νωρίς (στή σύντομη έννοείται ιστορία αυτών των επιστημών, δηλαδή από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα) τόν κλάδο αυτόν έχουν υπηρετήσει και έχουν γονιμοποιήσει με μία πολύ ενδιαφέρουσα προβληματική ονόματα του κύρους του Bernstein, του Widdowson, του Stubbs, του Martinet, του Britton. Έχουν αναπτυχθεί μοντέλα γλωσσικής διδασκαλίας, έχουν πραγματοποιηθεί πολύ σημαντικές έρευνες σε διάφορους τομείς της διδασκαλίας της γλώσσας και υπάρχει ένας συνεχής διάλογος στην επιστημονική κοινότητα, ή οποία άλλοτε ευκολότερα και άλλοτε δυσκολότερα έχει αποδεχτεί την εκπαιδευτική γλωσσολογία και αυτούς που την υπηρετούν στους κόλπους της.

Αντίθετα, στο χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας τα πράγματα είναι διαφορετικά από ό,τι στο χώρο της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας και έχουμε ένα πεδίο με σαφέστερα άσθενη ταξινόμηση. Έδώ είναι χαρακτηριστικό πώς δεν υπάρχει καν διακεκριμένο όνομα για τόν κλάδο, ούτε φυσικά και επιστήμη που να θεραπεύει με επιστημονική αυστηρότητα – αντίστοιχη με αυτήν της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας – τη διδασκαλία της λογοτεχνίας. Η έλλειψη αυτή καθόλου δεν σημαίνει πώς δεν εκπονούνται ενδιαφέροντα προγράμματα διδασκαλίας, δεν συγγράφονται ενδιαφέρουσες μελέτες και δεν υπάρχει μία έντονη συζήτηση στή σχετική – άνοριοθέτητη έστω – επιστημονική κοινότητα. Η συζήτηση όμως μοιάζει να είναι μονόδρομοι, μονόλογοι, τό αντικείμενο παρουσιάζεται χαλαρά (έως και καθόλου) οριοθετημένο, οι επιστήμονες που ασχολούνται με τό χώρο αυτόν τό κάνουν ως πάρεργο στο κύριο έργο τους, δεν υπάρχει επιστημονικό περιοδικό που να καλύπτει τό χώρο με τρόπο αντίστοιχο του χώρου της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας και, συνεπώς, ούτε διεθνή συνέδρια με τό αντίστοιχο κύρος. Τέλος, δεν υπάρχουν στο χώρο αυτόν ανεπτυγμένες σπουδές διακριτές από άλλα συναφή αντικείμενα: ή διδασκαλία της λογοτεχνίας είναι ένα από τά διδασκόμενα αντικείμενα σε προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών, αλλά δεν οδηγεί σε αυτόνομες σπουδές, όπως λ.χ. ή εκπαιδευτική γλωσσολογία.

Στήν πλειοψηφία των περιπτώσεων, τό χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας υπηρετούν περισσότερο έν ενεργεία εκπαιδευτικοί, και λιγότερο επιστήμονες και έρευνητές των σύγχρονων γλωσσών, με αποτέλεσμα τό κύρος του κλάδου να είναι χαμηλότερο από αυτό της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας. Τά περιοδικά, για παράδειγμα, που φιλοξενούν άρθρα στο χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας αλλά και τά συνέδρια των εκπαιδευτικών με τό αντίστοιχο θέμα, καλούν ως επίτιμους όμιλητές ή άρθρογράφους έγκυρους πανεπιστημιακούς

έρευνητές που ως πάρεργο, και στή σχολή τους, έντροφούν στο χώρο που συνδέει την επιστήμη τους με τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στο σχολείο.⁵

Ο χώρος που υπηρετεί τη διδασκαλία της λογοτεχνίας ονομάζεται με περισσή άμηχανία *διδασκαλία της λογοτεχνίας* ή *διδασκαλία της λογοτεχνίας* ή *ακόμη χειρότερα* (στο παρελθόν κυρίως) *είδική διδακτική για τό μάθημα της λογοτεχνίας*. Η διάκριση που επικρατούσε παλαιότερα, αυτή της γενικής διδακτικής και της ειδικής διδακτικής είναι ξεπερασμένη και πίσω από αυτήν λανθάνει ή αντίληψη ότι ή διδακτική μεθοδολογία ενός γνωστικού αντικειμένου δεν πηγάζει από τή φύση του επιστημονικού αντικειμένου και τήν επιστημονική του μέθοδο αλλά από τή διδακτική μεθοδολογία (τή γενική διδακτική) γενικώς. Σήμερα μιλούμε για διδακτική μεθοδολογία του κάθε γνωστικού αντικειμένου και, φυσικά, ή μεθοδολογία αυτή είναι σύμφυτη με τήν επιστημονική φύση και τήν επιστημονική μέθοδο του κάθε χώρου του επιστητού. Λ.χ. επιλέγουμε να διδάσκειται ή γλώσσα με αυτόν και όχι με τόν άλλο τρόπο, γιατί αυτό προκύπτει από τή φύση του αντικειμένου (γλώσσα και πώς αυτή ορίζεται από τή σύγχρονη γλωσσολογία) και από τή μέθοδό του, δηλαδή από τή συγχρονία (έξ ου και ή προτεραιότητα του προφορικού λόγου, κ.ο.κ.).

Όλοι αυτοί οι όροι με τούς οποίους έπιχειρούμε να αποδώσουμε τό χώρο της διδασκαλίας της λογοτεχνίας είναι προβληματικοί, καθώς δεν οριοθετούν και δεν συγκροτούν ένα επιστημονικό πεδίο στίς επιστήμες της αγωγής, παρά περιγράφουν με τρόπο χαλαρό και μη συστηματικό μία σειρά πρακτικών, όπως: «υποδειγματικές» (sic!) διδασκαλίες, συνταγές, άφόρητα πληκτικούς καταλόγους οδηγίων για τή διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων από ειδικούς του κλάδου.⁶

Από παράδοση οι νεοελληνιστές μας δεν άσχολήθηκαν με τήν «παιδαγωγικοποίηση» της επιστήμης τους

συνομιλήσει με τό σχολείο, δηλαδή τίς επιστήμες εκείνες της αγωγής που ασχολούνται με τή γλώσσα και τή λογοτεχνία.

5. Οι λόγοι για τούς οποίους συμβαίνει αυτό δεν είναι του παρόντος να έξηγηθούν και πάντως ή κατάσταση αυτή ανταποκρίνεται πλήρως και στήν ελληνική πραγματικότητα.

6. Οι διδασκαλίες αυτές σήμερα ονομάζονται *παραδειγματικές* ή στή χειρότερη περίπτωση *δειγματικές*, άναγνωρίζοντας πώς δεν μπορεί να λειτουργήσουν ως *υπόδειγμα* για άλλους εκπαιδευτικούς σε διαφορετικές συνθήκες και με άλλους μαθητές από αυτούς της παραδειγματικής διδασκαλίας.

7. Για τή διαδεδομένη αυτή πρακτική κατά τήν οποία έν ενεργεία φιλόλογοι ή πανεπιστημιακοί δημοσιεύουν στα περιοδικά που άπευθύνονται στους φιλόλογους ένα μεγάλο άριθμό άρθρων λογοτεχνικής κριτικής-διδασκαλικής μεθοδολογίας για τά λογοτεχνικά κείμενα που διδάσκονται στήν δευτεροβάθμια εκπαίδευση, βλ. Χοντολίδου 1996.

καί δέν ενδιαφέρθηκαν νά τή συγκροτήσουν σέ έναν ανεξάρτητο επιστημονικό κλάδο, όπως οι συναδέλφοί τους γλωσσολόγοι. Περιφρονοῦν τή σύνδεση ἐπιστήμης καί σχολείου καθώς τή θεωροῦν ἀποκλειστικό καθήκον τῆς ἐμπνευσης τοῦ κάθε ἐκπαιδευτικοῦ καί ὄχι συστηματική μαθητεία πού ὀφείλουν νά παρέχουν οἱ ἴδιοι στό χώρο πού τέμνει τήν ἐπιστήμη τους καί τίς ἐπιστήμες τῆς ἀγωγῆς. Ἀκόμη καί τίς λίγες φορές πού ἀποπειράθηκαν τή σύνδεση αὐτή (νεότερης ἐλληνικῆς φιλολογίας καί σχολείου) τό ἔκαναν μέ σχολαστικότητα πού ἀπομάκρυνε τοὺς ἐν ἐνεργεία ἐκπαιδευτικούς. Οὕτως ἢ ἄλλως στό ἐλληνικό πανεπιστήμιο ὑπάρχει μιά ἀνομολόγητη ἀπαξίωση τοῦ χώρου τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀγωγῆς (*τῶν Παιδαγωγικῶν!* ὅπως λανθασμένα ἀποκαλεῖται ἡ Παιδαγωγική) πού ἐν μέρει ὀφείλεται στό προφίλ κάποιων ἀπό τοὺς ἀνθρώπους πού ὑπῆρξαν στό χώρο αὐτό στό παρελθόν, στό κρίσιμα ἔκτεινα χρόνια πού διαμορφώνεται ἡ φυσιογνωμία καί τίθενται οἱ βάσεις ἐνός ἐπιστημονικοῦ κλάδου. Συνήθως, οἱ ἀνθρωποὶ πού κατελάμβαναν τίς πανεπιστημιακές ἑδρες τῆς Παιδαγωγικῆς δέν διέθεταν εἰδικές παιδαγωγικές σπουδές (ἦταν λ.χ. φιλόσοφοι) καί, ἄλλες φορές, τό πρῶτο τους πτυχίο ἦταν ἀπό τό χώρο τῶν παιδαγωγικῶν ἀκαδημιῶν, μέ τίς ἐπιπτώσεις πού μπορεῖ νά ἔχει αὐτό στήν ἐπαρχιώτικη νοοτροπία ἐλληνική κοινωνία. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀπαξίωση αὐτή εἶναι δυνατό νά ὀφείλεται καί στή χαμηλή ποιότητα τοῦ παραγόμενου ἔργου ἀπό τοὺς παλιούς παιδαγωγούς, ἔργου πού συνήθως ἐξαντλοῦνταν στή μηχανιστική καί ἀκριτῆ μεταφορά θεωριῶν ἀπό τό ἐξωτερικό στή χώρα μας.⁸

Τά ἐλάχιστα μαθήματα πού προσφέρουν τά τμήματα νεοελληνικῶν σπουδῶν πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς σύνδεσης τῆς ἐπιστήμης τῆς νεότερης ἐλληνικῆς φιλολογίας καί τῆς διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας στό σχολεῖο δέν προκύπτουν ὡς ἀποτέλεσμα προγραμματισμοῦ τῶν τμημάτων ἀλλά ὡς δευτέρη καί περιφερειακή ἀπασχόληση τῶν διδασκόντων. Δέν εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω, ἀλλά δέν θά ἐκπληροσώμουν ἐάν τά μαθήματα αὐτά – πού σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις συνοδεύονται καί ἀπό ἀντίστοιχα δημοσιεύματα – δέν θεωροῦνται ὡς κύριο ἐπιστημονικό ἔργο τοῦ διδάσκοντος ἀλλά ἐκλαμβάνονται ὡς πάρεργο. Δέν εἶναι τυχαῖο, ἐξάλλου, πῶς δέν ὑπάρχουν θέσεις διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας στίς φιλοσοφικές σχολές. Ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν παραπλήσιες θέσεις εἶναι τά παιδαγωγικά τμήματα δασκάλων καί νηπιαγωγῶν (ὅπου ὑπάρχουν καί θέσεις *παιδικῆς λογοτεχνίας*), ἀλλά αὐτό εἶναι ἤδη ἓνα ζήτημα πού ὑπογραμμίζει ἀκόμη περισσότερο τήν ἀσθενή ταξινόμηση τοῦ κλάδου, καθώς τά νέα σχετικά παιδαγωγικά τμήματα παλεύουν ἀκόμη νά ἰσχυροποιήσουν τήν πολυεπιστημονική τους φυσιογνωμία καί νά κατοχυρώσουν τή θέση τους στήν ἐλληνική ἀκαδημαϊκή κοινότητα.

Κατά τήν ἀποψή μου, ὁ ἐπιστημονικός χώρος τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ὄχι μόνο δέν προσφέρεται γιά ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου πού συζητοῦμε (τῆς διδασκαλίας

τῆς λογοτεχνίας), ἀλλά ἀκόμη περισσότερο, βλάπτει τό πεδίο τῆς διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας καθώς – ἐμμέσως πλὴν σαφῶς – προκρίνει μιά ἀποψη γιά τή λογοτεχνία ἐντελῶς γνωσιοκεντρική καί προσκολλημένη στό *λογοτεχνικό κανόνα* (τά «ὑψηλά» κείμενα πού πρέπει νά διδαχθοῦν οἱ μαθητές), μακριά ἀπό κάθε παιδοκεντρική ἀντίληψη περὶ διδασκαλίας καί ἀπό τά πραγματικά ἐνδιαφέροντα τῶν μαθητῶν.

Ὅταν τά τμήματα νεοελληνικῶν σπουδῶν καί οἱ διδάσκοντές τους ἄρχισαν νά φέρνουν στόν ἐλληνικό χώρο τίς σύγχρονες θεωρίες τῆς λογοτεχνίας καί συγκεκριμένα τίς στρουκτουραλιστικές θεωρίες, κατ' ἀρχὴν φάνηκε ὅτι ἡ συνάντηση αὐτῶν τῶν θεωριῶν μέ τή διδασκαλία τῆς λογοτεχνίας στό σχολεῖο θά ἦταν μιά συνάντηση εὐτυχῆς. Θά περιοριστώ σέ ὅ,τι συνέβη στή χώρα μας γιατί εἶναι σαφές ὅτι ἡ πορεία αὐτή εἶναι ἀδύνατο νά καταγραφῆ μέ πιστότητα καί γιά ἄλλες χώρες. Πολύ γρήγορα οἱ θεωρίες αὐτές «παιδαγωγικοποιήθηκαν» καί ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦνται ἀπό τό χώρο τῶν ἀρθογράφων στό περιοδικά γιά φιλολόγους, ὑπομνηματίζοντας, ἀναλύοντας καί ἐρμηνεύοντας τά λογοτεχνικά κείμενα πού διδάσκονται στό σχολεῖο. Μέ ἐξαιρέσεις λιγοστές, ὅπως λ.χ. αὐτή τοῦ Ροντάρι στό περίφημο καί χρησιμότατο βιβλίο του *Ἡ γραμματική τῆς φαντασίας*, ἢ τῆς Κάριν Boklund-Λαγοπούλου (1982, 1986) ὅπου ἡ παιδαγωγικοποίηση τῶν θεωριῶν (τῆς ἀνάλυσης τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν τοῦ Vladimir Propp καί τῆς προσέγγισης τοῦ Greimas ἀντίστοιχα) γίνεται μέ τρόπο σοδαρό χωρὶς νά ὑποτιμᾶ τοὺς ἐκπαιδευτικούς καί συγχρόνως μέ σεβασμό στή θεωρία ἀλλά καί τοὺς μαθητές, οἱ ἄλλες περιπτώσεις στήν πλειοψηφία τους συνιστοῦν ὑπεραπλοῦστευση τῆς θεωρίας καί κακό συνταγολόγιο (λ.χ. ὁ σχολικός στρουκτουραλισμός!). Ἔτσι, ὁ παλιός θολός «φιλολογισμός» πού ἀφήνει τά πράγματα στό ταλέντο καί τή διαίσθηση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό σύγχρονο, στεῖρο καί ἀνούσιο «παιδαγωγισμό».

Οἱ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ καί εἰδικότερα ἡ θεωρία τῆς *πρόσληψης* (Jauss 1995, Τζιόβας 1983, 1987), μέ τήν ἔμφαση πού δίνουν στόν ἀναγνώστη καί τόν τρόπο πρόσληψης τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου θά μπορούσαν νά γονιμοποιήσουν τό χώρο τῆς διδακτικῆς τῆς λογοτεχνίας ἐάν καί ἐφόσον οἱ ἐνδιαφερόμενοι τό ἐπιθυμοῦσαν καί τό ἐπιχειροῦσαν.¹⁰ Ἡ ἔμφαση πού δίνει ἡ θεωρία τῆς πρόσληψης στόν ἀνα-

8. Φυσικά δέν ἀναφερόμαστε σέ ὅλους τοὺς παιδαγωγούς καί ὑπάρχουν οἱ λαμπρές ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα, λ.χ. ὁ Δελμούζος.

9. Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον νά διαπιστώσει κανεὶς πῶς ὁ ἐπιστημονικός χώρος τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας τόσο στό ἐξωτερικό ὅσο καί στή χώρα μας εἶναι σαφῶς ὀριοθετημένος, ὁδηγεῖ σέ ἐξειδικευμένες σπουδές, διαθέτει τά δικά του περιοδικά καί ὀργανώνει συνέδρια ἀποκλειστικά παιδικῆς λογοτεχνίας.

γνώστη ανοίγει ένα ευρύτατο πεδίο για τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές του. Πράγματι, η λογοτεχνία και η διδασκαλία της είναι ένα παιχνίδι με τρεις συμμετόχους: τον συγγραφέα, το κείμενο και τον αναγνώστη. Έως την εμφάνιση της θεωρίας της πρόσληψης, κατ' αρχήν ο συγγραφέας (με την έρμηνεία) και στη συνέχεια το κείμενο (με τις στρουκτουραλιστικές θεωρίες) είχαν τό σαφές προβάδισμα στην προσέγγιση του λογοτεχνικού φαινομένου. Ο αναγνώστης ήταν σε δεύτερη μοίρα – πόσο μάλλον ο αναγνώστης-μαθητής. Μέσω της θεωρίας της πρόσληψης αναδεικνύεται μία σειρά παιδαγωγικών ζητημάτων της διδασκαλίας της λογοτεχνίας, όπως λ.χ. ότι η παραγωγή λόγου για τὰ λογοτεχνικά κείμενα δε θά έπρεπε νά είναι αποκλειστικό προνόμιο του συγγραφέα και των κριτικών του, ούτε καν μόνο του εκπαιδευτικού. Μπορεί και όφείλει νά είναι – εάν θεβαίως έχουμε τέτοιου είδους προσανατολισμό στη διδασκαλία του μαθήματός μας – προνόμιο και δικαίωμα των μαθητών εξίσου. Οί μαθητές είναι και αυτοί αναγνώστες των λογοτεχνικών κειμένων τή συγκεκριμένη στιγμή του μαθήματος και νοηματοδοτούν τὰ κείμενα με διαφορετικούς τρόπους από αυτούς των κριτικών. Η έννοια του «αναγνώστη» δέν είναι δυνατό νά περιορίζεται μόνον στον κριτικό της λογοτεχνίας. Όφείλει νά διευρυνθεί και στον εκπαιδευτικό και τό μαθητή, στην «αναγνωστική κοινότητα της τάξης» (Αποστολίδου 1999). Έτσι, η έννοια του «κειμένου», διευρύνεται και αυτή καθώς συμπεριλαμβάνει εκτός του λογοτεχνικού κειμένου, τὰ άρθρα (λογοτεχνικής κριτικής), τό «κείμενο» της διδασκαλίας και, τέλος, τό κείμενο πού παράγει ό μαθητής στην εργασία του (προφορική ή γραπτή).

Άλλά τί είναι η κοινότητα των αναγνωστών;

«...Γιά νά οργανώσουμε καλύτερα τήν παρέμβασή μας προσπαθούμε νά συγκροτήσουμε μία κοινότητα αναγνωστών. Η έννοια αυτή έλκει τήν καταγωγή της από τήν έρμηνευτική κοινότητα (interpretive community) του Stanley Fish (1980: 303-371). Ο Fish είχε σκοπό ακριβώς νά όριοθετήσει τή διαδικασία της έρμηνείας και νά δείξει τίς πολιτισμικές της παραμέτρους. Η κοινότητα έρμηνευτών είναι μία κοινότητα ανθρώπων αλλά κυρίως αρχών, μεθόδων, κριτηρίων πού όριοθετούν τίς δυνατότητες έρμηνείας του κειμένου. Τέτοιες κοινότητες στην ευρύτερη κοινωνία υπήρχαν πάντοτε. Η επικοινωνία είναι δυνατή μόνο μέσα σ' ένα όρισμένο πλαίσιο πού καθορίζεται από τήν κοινότητα. Μέσα στό πλαίσιο αυτό, οί έρμηνείες πού προτείνονται από τὰ άτομα δέν μπορούν νά χαρακτηριστούν ούτε ύποκειμενικές ούτε αντικειμενικές. Είναι ύποκειμενικές στό βαθμό πού εκπροσωπούν μία όρισμένη όπτική γωνία και δέν είναι οικουμενικές. Είναι αντικειμενικές στό βαθμό πού η όπτική αυτή γωνία έχει κοινωνικές και πολιτισμικές συντεταγμένες και δέν είναι άτομική και μοναδική (Fish 1980: 331) [...] πιστεύουμε πως η έννοια της κοινότητας

έρμηνευτών είναι πολύ χρήσιμη για τή σχολική ανάγνωση. Πολλές διδακτικές προσεγγίσεις στό μάθημα της λογοτεχνίας άποτυγχάνουν γιατί δέν παίρνουν υπόψη εκ των προτέρων τίς διαφορές της άτομικής, σιωπηλής ανάγνωσης στη μοναξιά ενός δωματίου από τήν όμαδική, θεσμοποιημένη ανάγνωση στη σχολική τάξη. Άπαραίτητη πρόποθεση νά όρίσουμε ακριβέστερα τί είδους κοινότητα επιθυμούμε νά συγκροτήσουμε (Αποστολίδου 1999: 342-343).

ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ δίδασκε μέχρι πρότινος γλώσσα διά της λογοτεχνίας κυρίως (βλ. τὰ σχολικά βιβλία του δημοτικού αλλά και του γυμνασίου) και τὰ τελευταία χρόνια μόνον στη βαθμίδα του γενικού λυκείου έχει αρχίσει νά άποτολμά τή διδασκαλία της γλώσσας μέσω διαφορετικών *κειμενικών ειδών* (genres). Η λογοτεχνία δίδασκεται άποσπασματικά από άνθολόγια, τὰ όποια συνοδεύονται έδώ και χρόνια από μία ποικιλία φυλλάδων πού ποδηγετούν τό λόγο τόσο των μαθητών όσο και των καθηγητών τους (Χοντολίδου 1996). Έμφανής και όργανική σχέση μεταξύ των δύο αντικειμένων/μαθημάτων δέν ύπάρχει, πέραν του ότι τό μάθημα των νεών έλληνικών βαθμολογείται ως ενιαίο στά δύο του σκέλη: γλώσσα και λογοτεχνία. Δέ θά αναφερθώ περισσότερο στον τρόπο πού δίδασκονται τὰ μαθήματα της γλώσσας και της λογοτεχνίας στό σχολείο σήμερα: είναι πράγματα γνωστά και έχουν άκουστεί αρκετές κριτικές φωνές. Θά περιοριστώ νά πω ότι η διδασκαλία της γλώσσας και της λογοτεχνίας στό έλληνικό σχολείο δέν άξιοποιεί ούτε τίς τελευταίες εξελίξεις στό χώρο της φιλολογίας και της γλωσσολογίας (και της εκπαιδευτικής γλωσσολογίας) αλλά και δέν χρησιμοποιεί δημιουργικά τή μεταξύ τους σχέση.

Ποιά είναι όμως η σχέση λογοτεχνίας και γλώσσας; Θά έλεγα ότι είναι αντίστροφη από αυτήν πού τό έλληνικό σχολείο σήμερα προβάλλει. Δέν είναι δηλαδή τόσο η γλώσσα πού συσχετίζεται και όφείλει νά διδάσκεται μέσω της λογοτεχνίας (όπως γίνεται κυρίως στό δημοτικό και τό γυμνάσιο), αλλά η λογοτεχνία πού συσχετίζεται με τή γλώσσα, γιατί διδάσκοντας λογοτεχνία εν πολλοίς διδάσκουμε και γλώσσα. Τό ύπερκείμενο σύστημα είναι ούτως ή άλλως η γλώσσα και διά της γλώσσας εκφέρεται και διδάσκεται και η λογοτεχνία.¹¹ Η λογοτεχνία εκφράζεται διά της γλώσσας, είναι ένα *κειμενικό είδος* (genre) και αυτή η μεταλογοτεχνική γλώσσα για τή λογοτεχνία (των κριτικών, των εκπαιδευτικών αλλά και των μαθητών) είναι γλώσσα πού μπορεί νά ανήκει σε διάφορα κειμενικά είδη,

10. Αυτό, μεταξύ άλλων, έχει πραγματοποιηθεί με έπιτυχία άλλού, λ.χ. στην Άγγλία με τή συστηματική έκδοτική εργασία του National Association for the Teaching of English (NATE) και του English and Media Centre (βλ. <http://www.nate.org.uk>).

λ.χ. δοκίμιο, περιγραφή, αφήγηση, περίληψη, αλλά είναι δυνατό – εάν η εργασία ζητά από τους μαθητές δημιουργικό γράψιμο – να είναι και λογοτεχνικός λόγος. Συνεπώς, ένα μεγάλο κομμάτι, των προφορικών και των γραπτών εργασιών των μαθητών στο μάθημα της λογοτεχνίας καλλιεργεί συστηματικά τη γλώσσα. Αυτό δέν φαίνεται να είναι κατανοητό από τους σχεδιαστές των προγραμμάτων διδασκαλίας και θά ήταν πολύ ενδιαφέρον να ακούσουμε τις απόψεις των εκπαιδευτικών για τό ζήτημα αυτό. Οί τελευταίοι έχουν τήν αίσθηση ότι διδάσκοντας λογοτεχνία διδάσκουν και γλώσσα και εάν ναι, σέ ποιό βαθμό; Πώς αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί τή διάκριση μεταξύ του γλωσσικού μαθήματος και του μαθήματος τής λογοτεχνίας, λ.χ. στίς γραπτές εργασίες των μαθητών; Τί άποψη έχουν οι εκπαιδευτικοί για τήν παραγωγή κειμένων-άρθρων για τά λογοτεχνικά κείμενα πού διδάσκονται στό σχολείο;

Τά τελευταία χρόνια στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης πραγματοποιείται ένας διάλογος μεταξύ του χώρου τής διδασκαλίας τής λογοτεχνίας και του επιστημονικού χώρου, όχι τής νεότερης ελληνικής φιλολογίας, αλλά αυτού των πολιτισμικών σπουδών (Cultural Studies), οι όποιες – κατά τήν άποψή μου – είναι τό επιστημονικό πεδίο πού θά παίξει κρίσιμο ρόλο στό μέλλον για τήν ανάπτυξη του χώρου τής διδασκαλίας τής λογοτεχνίας. Συναφής χώρος στή συνομιλία αυτή – ως επιτρεπτικό παιδαγωγικό πλαίσιο – είναι αυτός τής κριτικής παιδαγωγικής (critical pedagogy) (Γκότοβος, Μαυρογιώργος & Παπακωνσταντίνου 1984). Ο διάλογος αυτός άποκρυσταλλώθηκε στό σχεδιασμό προγράμματος για τή διδασκαλία τής λογοτεχνίας στήν πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέ συγκεκριμένες γενικότερες επιστημονικές αλλά και ειδικότερες παιδαγωγικές αρχές και έχει τεθεί ύπ' όψιν τής επιστημονικής κοινότητας και τής κοινότητας των διδασκόντων (Άποστολίδου, Πασχαλίδης, Χοντολίδου 1995, Άποστολίδου & Χοντολίδου 1999, Όμάδα Έρευνας για τή διδασκαλία τής λογοτεχνίας 2000). Τό πρόγραμμα αυτό συνομιλεί και έχει οργανική σχέση μέ τό πρόγραμμα για τή λειτουργική χρήση τής γλώσσας πού εκπονήθηκε και αυτό στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Χαραλαμπίδης & Χατζησαβδίδης 1997), τό όποιο προηγήθηκε χρονικά και ουσιαστικά προετοίμασε τό έδαφος για τήν ανάπτυξη τής λογοτεχνίας σέ νέες βάσεις, όχι επικουρικά για τή διδασκαλία τής γλώσσας αλλά δυναμικά και σέ δημιουργική συνομιλία μέ αυτήν.

Μέ τήν πρότασή μου για στενότερη σχέση γλώσσας και λογοτεχνίας δέν υπαινίσσομαι ότι τά δύο μαθήματα πρέπει να συγχωνευθούν από άποψη ώρων διδασκαλίας ούτε να ενιαιοποιηθούν οι σκοποί διδασκαλίας τους. Κάθε άλλο! Η φύση των δύο μαθημάτων παρά τή στενή τους σχέση είναι διαφορετική και δέν μπορεί παρά διαφορετική να είναι και ή σκοποθεσία τους, τό περιεχόμενο και ή μεθόδευσή τους. Η σχέση των

δύο αντικειμένων όμως θά μπορούσε να είναι πολύ στενότερη, όχι μέ τή χρησιμοποίηση τής λογοτεχνίας για τή διδασκαλία τής γλώσσας ή τή διδασκαλία γλώσσας μέσω τής λογοτεχνίας αλλά μέ τήν ύπαγωγή τής γλώσσας (τά αναρίθμητα είδη λόγου/κειμενικά είδη) και τής λογοτεχνίας (τό λόγο τής λογοτεχνίας) στίς αρχές τής παιδαγωγικής του γραμματισμού μέ βάση τά κειμενικά είδη (genre literacy pedagogy) (Cope & Kalantzis 1993, Littlefair 1991), (Χοντολίδου 2000).

Είναι πολύ σημαντικό ή διδασκαλία τής γραφής να γίνεται στό πλαίσιο τής παιδαγωγικής του γραμματισμού μέ βάση τά κειμενικά είδη (genre literacy pedagogy) (Kress στό Cope & Kalantzis 1993: 22-37) γιατί τό αυθεντικό γράψιμο γίνεται πάντοτε στό πλαίσιο ενός είδους και ποτέ σέ κειμενικό κενό. Πάντοτε, τό όποιοδήποτε γραπτό μας, όσο μικρό και άσημαντο και εάν είναι, κινείται εντός κάποιου συγκεκριμένου κειμένου, μέ όλες τις δεσμεύσεις (κοινωνικές, ύφολογικές, μορφολογικές) πού τό είδος αυτό συνεπάγεται. Τό επιτυχημένο κείμενο γράφεται από έναν ενημερωμένο συγγραφέα, ό όποιος κάνει τις επιλογές του – εντός του είδους στό όποιο αποφάσισε ή του ζήτησαν να κινηθεί – για τό επίπεδο ύψος (θέμα, τρόπος, σχέση μεταξύ επικοινωνούντων). Οί μαθητές γράφουν καλύτερα, όταν τους εξηγούνται οι γλωσσικές επιλογές πού έχουν κάνει (σέ παρόμοια κείμενα μέ αυτά πού τους ζητούμε να γράψουν) άλλοι συγγραφείς. Η αναλυτική αυτή διαδικασία τους ώριμάζει ως αναγνώστες και τους βοηθά να γίνουν καλύτεροι συγγραφείς. Για τό σκοπό αυτό ό προβληματισμός του προγράμματος διδασκαλίας κειμενικού είδους (curriculum genre) είναι πολύ σημαντικός (Christie 1990: 235).¹²

Η ύπαγωγή τής διδασκαλίας τής γλώσσας και τής λογοτεχνίας στή νέα αυτή παιδαγωγική κατεύθυνση σημαίνει πώς χρησιμοποιώντας τά διαφορετικά κειμενικά είδη (διαφήμιση, αφήγηση, δοκίμιο, περιγραφή, κ.ο.κ.) στό μάθημα τής γλώσσας άσκάω τους μαθητές μου στήν κατανόηση και στήν παραγωγή αυτών των κειμενικών ειδών ως πολιτισμική πρακτική σέ διαφορετικά συμφραζόμενα. Στή λογοτεχνία, ή ύπαγωγή αυτή θά σήμαινε ότι διδάσκω συστηματικά στους μαθητές μου τή γραμματική τής μεταλογοτεχνικής γλώσσας

11. Αυτό συμβαίνει θεαίως μέ όλα τά μαθήματα, γι αυτό και πριν χρόνια σέ μία σημαντική έκδοση για τή γλώσσα επικράτησε ή άρχή «γλώσσα σέ όλόκληρο τό πρόγραμμα διδασκαλίας» – «language across the curriculum» (DES 1975). Η μεγάλη διαφορά είναι ότι ό φιλόλογος έχει τή μοναδική ευκαιρία λόγω ειδικότητας να συνδυάσει και τά δύο αντικείμενα.

12. Βλ. και Χοντολίδου 2000, όπου συζητείται, μέ συγκεκριμένο παράδειγμα τό κείμενο κάποιου μαθητή τής Δ' Δημοτικού, τό ζήτημα τής μαθητικής γραφής εκτός συμφραζομένων και χωρίς να ζητείται από τους μαθητές να γράψουν τό κείμενό τους στό πλαίσιο κάποιου κειμενικού είδους.

για τό λογοτεχνικό φαινόμενο και δέν τούς άφήνω έρμαιο στά χέρια τών «φυλλάδων». Ή συζήτηση για τήν παιδαγωγική του γραμματισμού μέ βάση τά κειμενικά είδη είναι μία συζήτηση και μία νέα πρόταση που άρχίζει νά δίνει τά αποτελέσματά της τά τελευταία χρόνια στην Αυστραλία, τή Μεγάλη Βρετανία και πολύ δειά και στή χώρα μας.

Είναι ισχυρή πεποίθησή μου πώς ή γλώσσα και ή λογοτεχνία θά μπορέσουν νά αναπτύξουν δυναμικά τή σχέση τους στό πλαίσιο προγραμμάτων, όπως αυτά που αναφέρθηκαν, και σέ επιστημολογικό πλαίσιο, όπως αυτό της παιδαγωγικής έγγραμματοσύνης τών κειμενικών ειδών. Κρίσιμες και χρήσιμες επιστήμες είναι ή γλωσσολογία, ή παιδαγωγική γλωσσολογία, οι πολιτισμικές σπουδές, ή κριτική παιδαγωγική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άνοιτό Πανεπιστήμιο (1985). *Γλώσσα και Λογοτεχνία / μτφρ. Άλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου*. Άθήνα: Κουτσουμπός.
- Άποστολίδου, Βενετία & Έλένη Χοντολίδου έπιμ. (1999). *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*. Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Άποστολίδου, Βενετία (1999). «Λογοτεχνία και ιδεολογία: τό ζήτημα τών αξιών κατά τή διδασκαλία της λογοτεχνίας», στό Άποστολίδου, Βενετία & Έλένη Χοντολίδου έπιμ. *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*. Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 335-347.
- Άποστολίδου, Βενετία, Πασχαλίδης, Γρηγόρης & Έλένη Χοντολίδου (1995). «Ή Λογοτεχνία στην εκπαίδευση: προϋποθέσεις για ένα νέο πρόγραμμα διδασκαλίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 57, 78-85.
- Bernstein, Basil (1989). *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος/μτφρ. Ίωσήφ Σολομών*. Άθήνα: Άλεξάνδρεια.
- Bernstein, Basil (1990). *The Structuring of Pedagogic Discourse, Vol. IV Class, codes and control*. London: RKP.
- Boklund-Λαγοπούλου, Κάριν (1982). «Οι σύγχρονες μέθοδοι ανάλυσης λογοτεχνικών κειμένων», *Φιλολογος*, 29, 145-162.
- Boklund-Λαγοπούλου, Κάριν (1986). «Ή ανάλυση κειμένων: θεωρία, και εφαρμογή», ΠΕΦ/Σεμινάριο 5: γλώσσα και εκπαίδευση, 99-116.
- Γκότοβος Θ., Μαυρογιώργος Γ. & Π. Παπακωνσταντίνου (1984). *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική πράξη*. Γιάννενα: Σύγχρονη Εκπαίδευση.
- Jauss, Robert Hans (1995[70, 79, 87]). *Ή θεωρία της πρόσληψης: τρία μελετήματα / μετ. Μίλτος Πεχλιβάνος*. Άθήνα: Έστία.
- Όμάδα Έρευνας για τή Διδασκαλία της Λογοτεχνίας (2000). *Διαβάζοντας λογοτεχνία στό σχολείο...: μία νέα πρόταση διδασκαλίας / Βενετία Άποστολίδου, Βικτωρία Καπλάνη & Έλένη Χοντολίδου έπιμ.* Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ροντάρι, Τζιάνι (1985). *Γραμματική της φαντασίας: πώς φτιάχνουμε ιστορίες για παιδιά / μτφρ. Μ Βερτώνη - Κοκόλη και Λ. Άγγουρίδου - Στρίντζη*. Άθήνα: Τεκμήριο.
- Σετάτος, Μιχάλης (2000). «Έπιστημολογικές και κοινωνολογικές παρατηρήσεις στην ελληνική γλωσσολογία μέσα στην νεοελληνική πραγματικότητα», στό *Πρακτικά της 20ής Έτήσιας Συνάντησης Έργασίας του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 3-11.
- Τζιόβας, Δημήτρης (1983). «Ή έννοια του άναγνώστη στή θεωρία της λογοτεχνίας», *Πολίτης*, 62, 78-87 επίσης και στό Τζιόβας, Δημήτρης (1987). *Μετά τήν Αίσθητική: θεωρητικές δοκιμές και έρμηνευτικές άναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Άθήνα: Γνώση, 223-258.
- Τζιόβας, Δημήτρης (1987). «Άπό τό συγγραφέα στον άναγνώστη: ή κρίση του υποκειμένου στή θεωρία της λογοτεχνίας», Τζιόβας, Δημήτρης. *Μετά τήν Αίσθητική: θεωρητικές δοκιμές και έρμηνευτικές άναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Άθήνα: Γνώση, 219-221.
- Χαραλαμπίδης, Άγαθοκλής & Σωφρόνης Χατζησαββίδης (1997). *Ή διδασκαλία της λειτουργικής χρήσης της γλώσσας: θεωρία και πρακτική εφαρμογή*, Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
- Χατζησαββίδης, Σωφρόνης (1999). «Ό λογοτεχνικός και ό μη-λογοτεχνικός λόγος στή διδακτική πράξη», στό Άποστολίδου, Βενετία και Έλένη Χοντολίδου έπιμ. *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*. Άθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, 103-117.
- Χοντολίδου, Έλένη (1996). «Ή λογοτεχνική κριτική και ή διδακτική μεθοδολογία για τά λογοτεχνικά κείμενα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: μία άνάγνωση άρθρων που δημοσιεύθηκαν σέ περιοδικά για φιλόλογους (1975-1990)», στό *Έλληνική Σημειωτική Έταιρεία* (1996). *Σημειωτική + Εκπαίδευση* (έπιμ. Σταύρος Καμαρούδης & Έλένη Χοντολίδου). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σσ. 68-85.
- Χοντολίδου, Έλένη (1999). «Λογοτεχνία και γλώσσα», στό άφιέρωμα της *Καθημερινής*, Άναγνωστικά, 7 Φεβρουαρίου, σ. 28.
- Χοντολίδου, Έλένη (2000). «Ή πορεία προς τήν έγγραμματοσύνη: ή επανατροφοδότηση τών μαθητών στό γραπτά τους κείμενα», στό *Πρακτικά της 20ής Έτήσιας Συνάντησης Έργασίας του Τομέα Γλωσσολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 600-610.
- Bernstein, Basil (1990). *The Structuring of Pedagogic Discourse, Vol. IV Class, codes and control*. London: RKP.
- Cope, B. and M. Kalantzis (eds) 1993. *The Powers of Literacy: a genre approach to teaching writing*. London: Falmer Press.
- Department of Education and Science (1975). *A Language for Life: report of the Committee of Inquiry appointed by the Secretary of State for Education and Science under the Chairmanship of Sir Allan Bullock F.B.A*. London: HMSO.
- Fish, Stanley (1980). *Is there a text in this class?* Cambridge: Harvard University Press.
- Lilltefair, Alison 1991. *Reading all types of writing: the importance of genre and register for reading development*. Open University Press.

ΤΟ «ΛΑΘΟΣ» ΒΙΒΛΙΟ ΓΡΑΜΜΕΝΟ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΣΩΣΤΟ» ΛΟΓΟ

Γιά τό βιβλίό τοῦ Σλαβόι Ζίζεκ: «Μίλησε κανείς γιά ὀλοκληρωτισμό;
Πέντε παρεμβάσεις σχετικά μέ τήν (κατά)χρηση μιᾶς ιδέας»,
ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 2002.

τοῦ Παύλου Χατζόπουλου

Ο ΜΑΞΙΜΙΛΙΑΝΟΣ ΡΟΒΕΣΠΙΕΡΟΣ μπαίνει στήν Ἐθνοσυνέλευση ἀνεμίζοντας μανιασμένα ἕνα τσαλακωμένο χαρτί πάνω ἀπό τό κεφάλι του, ἀνεβαίνει στό βήμα καί φωνάζει: «Ἐδῶ ἔχω τήν λίστα τῶν ὀνομάτων ἐκείνων πού κάθονται τώρα σ' αὐτό τό δωμάτιο καί ἔχουν προδώσει τήν ἐπανάσταση». Ψίθυροι, ἀνησυχία καλύπτονται ἀπό ἀπόλυτη σιωπή καί τότε ὁ Ροβεσπιέρος ξανά: «Ὅποιος ἀπό ἐσᾶς φοβήθηκε ὅτι τό ὄνομά του μπορεῖ νά βρισκεται σέ αὐτή τή λίστα, αὐτό εἶναι ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη ὅτι εἶναι προδότης». Τήν παραπάνω ἱστορία διηγεῖται ὁ Σλαβόι Ζίζεκ στό βιβλίό του, *Μίλησε κανείς γιά ὀλοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά μέ τήν (κατά)χρηση μιᾶς ιδέας*. Ἡ πρόθεση τοῦ Ζίζεκ εἶναι νά διατυπώσει μία ὁμολογία πρόκληση μέ αὐτή τοῦ Ροβεσπιέρου. Νά προειδοποιήσει: «Ἄν κάποιος πού διάβασε τό βιβλίό μου ἐντόπισε τή διείσδυση ὀλοκληρωτικῶν στοιχείων, ἂν ἐνοχλήθηκε ἀπό τήν ἀνορθόδοξη θέση του γιά τό Ὀλοκαύτωμα καί τό κομμουνιστικό γκουλάγκ, ἡ ταραχή του αὐτή εἶναι ἀπόδειξη ὅτι εἶναι κομπορμιστής».

Ὅσο περισσότερο ἀποστασιοποιημένος ἢ ἐνοχλημένος αισθάνεται κάποιος ἀπό τήν συζήτηση τοῦ Ζίζεκ γιά τίς ριζοσπαστικές πλευρές τῆς σταλινικῆς καί τῆς ναζιστικῆς πολιτικῆς, τόσο εἶναι δέσμιος τῆς χρήσης τοῦ ὄρου «ὀλοκληρωτισμός» ἀπό τή φιλελεύθερη ἀτζέντα. Ἡ σύγχρονη φιλελεύθερη σκέψη ἀπό – καί

κυρίως ἐκμεταλλεῦμενη – τήν κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἔχει καταφέρει ἕνα διπλό χτύπημα σέ ὅ,τι βαπτίζει «ὀλοκληρωτισμό». Σέ ἀναλυτικούς ὄρους αὐτό πού ὑποτίθεται ὅτι σηματοδοτεῖ ὁ ὄρος, δέν μπορεῖ νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τό φόβο τοῦ ἀπόλυτου κακοῦ. Ἡ μελέτη διαφορετικῶν μεταξύ τους πολιτικῶν κινήματων περιορίζεται στήν ἐξιστόρηση τῆς τραγωδίας τῶν «ἀθῶων θυμάτων» πού

1. Slavoj Žižek, *Μίλησε κανείς γιά ὀλοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά μέ τήν (κατά)χρηση μιᾶς ιδέας*, μτφρ. Βίκυ Ἰακώβου, προλεγόμενα Δημήτρης Σταυρακάκης (Ἀθήνα: Scripta, 2002), σ. 317.

προκάλεσαν οι «όλοκληρωτικές» τους τάσεις ιστορικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις ανάγονται σε ποσοτικές συγκρίσεις αυτών που εξοντώθηκαν, και μία πιο σοβαρή ιδεολογική ανάλυση περιορίζεται στην ανάδειξη μερικῶν γενναίων αντιφρονούντων που αντιστάθηκαν ενάντια στον «όλοκληρωτισμό» και μοιραία δεινοπάθησαν. Σάν ή ιστορία του κομμουνισμού ή του φασισμού νά μήν είναι τίποτε άλλο παρά μία ανθρωπιστική καταστροφή, μόνο πιο άκραία από κάθε άλλη που έχει ήδη, ή θά μπορούσε νά συμβεί στο μέλλον. Στο σημερινό πολιτικό λόγο ο «όλοκληρωτισμός» χρησιμοποιείται αντίστοιχα, μετατρέποντας τή διαφορετικότητα σε απειλητική ομοιότητα. Περικλείει, δηλαδή, οποιαδήποτε πολιτική δύναμη ή οποία προτείνει κάθε τύπου αντιφιλελεύθερα μέτρα, από τό Freedom Party του Χάιντερ ως τούς φονταμενταλιστές Τάλμπαν, είτε προσωποποιείται στους δικτάτορες «κρατῶν-παριῶν» ὅπως ο Σαντάμ Χουσεΐν. Μέ άλλα λόγια, ή πολιτική πράξη που υπερβαίνει τόν φιλελεύθερο ὀρίζοντα είτε αντιμετωπίζεται σάν *prima facie* «όλοκληρωτική», ή καταδικάζεται ἀπερίφραστα ἀφοῦ στο μέλλον θά ὀδηγήσει ἀναγκαῖα σε μία «όλοκληρωτική» κατάσταση πραγμάτων. Ὁμολογουμένως, μία διάταξη σύγχρονων πολιτικῶν δυνάμεων ἀγωνίζεται ενάντια στην ιδέα ὅτι ή φιλελεύθερη δημοκρατία είναι ή μοναδική ἐφικτή πολιτική λύση, ἀλλά ἀκόμα και αυτές, κυρίως ὅ,τι ἀναγνωρίζεται σήμερα ως Ἀριστερά, τρέμουν σε μία πιθανή τους συσχέτιση με «όλοκληρωτικές» τάσεις. Ἐάν ἔχει προκύψει μία τόσο εὐρεία συμφωνία για τούς κινδύνους του «όλοκληρωτισμοῦ», ποιά πολιτική στρατηγική ἐξυπηρετῆ τό νά ἐπισκεφτοῦμε ξανά αυτό που ἐπανελεμμένα ὀρίζεται ως «όλοκληρωτικό»;

ΜΕ ΜΙΑ ΑΝΑΤΡΕΠΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ πρέπει νά ξεκινήσουμε ἀπό ἐκεῖ που τό φιλελεύθερο βλέμμα ἐπιμένει νά συγκεντρώνεται. Ἴσως ἀπό τήν εἰκόνα ἑνός ἐκ τῶν μυθολογημένων – χάρη στον Ἀλεξάντρ Σολτζενίτιν – θυμάτων τῆς «όλοκληρωτικῆς» φρίκης, του Ἰβάν Ντενίσοβιτς, ἑνός διαφωνούντος και παραδειγματικοῦ κατοίκου του σταλινικοῦ γκουλάγκ. Ὁ Ἰβάν, ὅπως και οι ὑπόλοιποι συγκρατούμενοί του, ὑποφέρει ἀπό τίς γνωστές βαρβαρότητες του κομμουνιστικοῦ συστήματος: ἀπό τήν καταναγκαστική ἐργασία, ἀπό ἐξαντλητικές προσπάθειες νά προσηλυτιστεῖ, ἀπό ἀνεπαρκή διατροφή. Ἄλλά ἐν μέσω τῆς ὑποτιθέμενης «ταπείνώσεως» του, ὁ Ἰβάν δέν συμπεριφέρεται ὅπως θά περιμέναμε ἀπό ἕνα «θύμα». Στο τέλος μιᾶς κοπιαστικῆς μέρας καταναγκαστικῆς ἐργασίας στά χωράφια, οι φρουροί διατάζουν τούς κρατούμενους νά παραταχτοῦν για νά ἐπιστρέψουν στο στρατόπεδο. Ὁ Ἰβάν παρακούει τήν ἐντολή. Καί με κίνδυνο αὐστηρῆς τιμωρίας, προσθέτει διαστικά μερικά τοῦβλα για νά ὀλοκληρώσει τόν τοῖχο που ἔχτιζε

ἀπό τό ἴδιο πρωί. Ἡ σχέση του Ἰβάν με τό ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς του μπορεῖ νά ἐνσωματωθεῖ στή φανταστική δομή του σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ: ή «ἠρωική» ἐπιμονή του νά φέρει εἰς πέρας τό ἔργο του φανερώνει τήν ὑπέρβαση τῆς ἔννοιας τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας στή σοσιαλιστική κοινωνία, πῶς δηλαδή ή δουλειά συντελεῖ πιά στή δημιουργική αὐτο-όλοκλήρωση. Ὡς ἐάν ὁ ἐρχομός του «ἀληθινοῦ» σοσιαλισμοῦ νά ἔχει ἐξαφανίσει τήν καπιταλιστική ἀποξένωση, ἀκόμα και τίς ἄγριες συνθήκες του γκουλάγκ. Δέν είναι ἀπαραίτητο νά υἱοθετήσουμε ἀνεπιφύλακτα τήν ἀνάγνωση του μυθιστορήματος του Σολτζενίτιν ἀπό τόν Ζίτσεκ.² Πιθανόν ή περηφάνια του Ἰβάν για τή δουλειά του νά είναι μία ἀπέλπιδα προσπάθεια νά διατηρήσει ἕνα ἐλάχιστο κομμάτι τῆς ἀνθρωπιᾶς του μέσα στην ἀπόλυτη βαρβαρότητα: ή ἴσως ἔχει μεταμορφωθεῖ σε ἕνα ρομπότ που ἀντιδρᾷ μόνο στην ἐντολή «δουλειά, δουλειά, δουλειά». Παρ' ὅλα αυτά, ἀπό αὐτή τή διήγηση γίνεται σαφές ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρξει μία ἀνοιχτή συζήτηση για τό γκουλάγκ (καί τό ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης), για τό πῶς ἐπηρεάσε τούς ἐγκλειστους ἐκεῖ, ή για τόν τρόπο με τόν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει πλευρές του σοβιετικοῦ (καί του ναζιστικοῦ) καθεστώτος. Τό *Μίλησε κανείς για ὀλοκληρωτισμό;* ἐπιζητᾷ τήν ἐξαφάνιση του «όλοκληρωτισμοῦ» ἀπό τόν σημερινό πολιτικό λόγο. Ἡ υἱοθέτηση του ὄρου «όλοκληρωτισμός», ὑποστηρίζει ὁ Ζίτσεκ, λειτουργεῖ σάν ἕνα ἐμπόδιο «ἀντί νά μᾶς καθιστᾷ ἱκανούς νά σκεφτοῦμε, ἀντί νά μᾶς ὠθεῖ νά ἀποκτήσουμε μία νέα, ἐναργή εἰκόνα τῆς ιστορικῆς πραγματικότητας που περιγράφει, μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τό καθῆκον τῆς σκέψης, και μάλιστα ἐνεργεῖ ως ἐμπόδιο στή σκέψη».³

Ἡ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΥ» συρρικνώνει τά ὄρια αὐτοῦ που θεωρεῖται ἀποδεκτό στο πολιτικό πεδίο. Μέ αὐτό τόν τρόπο ή ριζοσπαστική πολιτική πράξη ἀναχαιτίζεται με τήν προειδοποίηση: «δέν καταλαβαίνεις ὅτι αὐτό που ὑποστηρίζεις μπορεῖ τελικά νά ὀδηγήσει σε ἕνα καινούργιο Ὀλοκαύτωμα;» Για νά γίνει ἀντιληπτή αὐτή ή πρακτική, θά ἦταν χρήσιμο νά ἀναφερθοῦμε σύντομα στην ἱστορία τῆς Ἀντιγόνης. Μία καθιερωμένη ἐρμηνεία του ἔργου βλέπει τήν Ἀντιγόνη νά παρακούει τόν κρατικό νόμο, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ τό πῆμα του ἀδερφοῦ της νά σαπίσει ἐκτός τῶν τειχῶν τῆς πόλης, ὑπακούοντας σε ἕνα ἀνώτερο κόσμο.⁴ Εἶναι σάν ή Ἀντιγόνη νά ἀπαντᾷ στον Κρέοντα, τό νέο βασιλιά τῆς Θήβας: «κάτω ἀπό ἄλλες περιστάσεις θά τηροῦσα τό νόμο σας,

2. Στο ἴδιο, σ. 190-91.

3. Στο ἴδιο, σ. 30.

4. Σημαντική εἶναι ἐδῶ ή ἐρμηνεία του Hegel: βλ. *Phenomenology of Spirit* (Oxford University Press, 1997 edition).

ἀλλά σέ αὐτήν τήν περίπτωσιν πού ἀντιτίθεται στόν θεϊκό νόμο γιά τήν ταφή τῶν νεκρῶν δέν μπορῶ νά τό κάνω». Ἡ Ἀντιγόνη θά ἦταν τότε ἀπλῶς μία παραβάτης τοῦ νόμου, ἀλλά καί μία ὑπάκουη τηρητής ἑνός ἄλλου ἠθικοῦ κανόνα: ὄλο τό δράμα θά βασίζοταν τότε στήν ἀσυμβατότητα δύο συστημάτων ἀποδεκτῶν κανόνων καί στό ἐρώτημα ποιοῦ εἶναι ἠθικά ἀνώτερο. Ἀντιστρόφως, σέ μία ριζοσπαστική ἀνάγνωση τοῦ ἔργου, ἡ θυσία τῆς Ἀντιγόνης γιά τόν ἐνταφιασμό τοῦ νεκροῦ ἀδερφοῦ της ἀποτελεῖ τήν παραδειγματική ἠθική πράξη.⁵ Ἡ ἀντίδρασή της ἐναντία στό νόμο τῆς πόλης, ἡ ἐπιμονή της νά ταφεῖ ὁ Πολυνίκης ὅ,τι καί ἂν γίνει, διαπερνᾷ τή σφαῖρα τῆς λογικῆς ἐξήγησης. Ἡ πράξη τῆς Ἀντιγόνης βασίζεται σέ μία «ὀλοκληρωτική» ἀρχή: κάθε συζήτηση μαζί της εἶναι μάταιη, ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ταφῆς τῶν πεθαμένων ἀνθίσταται γι' αὐτήν σέ ὅποιαδήποτε ρασιοναλιστική ἐπιχειρηματολογία. Θά ἦταν λάθος νά ἀναγνωρίσουμε ἐδῶ μία θέση «ἀντίστασης ἐναντία στό ρεῦμα», ὅπως θά ἤθελε μία ἐρμηνεῖα ἐπιρροασμένη ἀπό τόν Ἰσαῖα Μπέριλιν. Ἡ Ἀντιγόνη δέν ἀντιστέκεται στήν ἐπικρατοῦσα ἐννοια τοῦ Καλοῦ στό ὄνομα τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Ἀντιθέτως, ἡ πράξη τῆς Ἀντιγόνης εἶναι ἐπαναστατική: ἀναδιατυπώνει τίς ἴδιες τίς παραμέτρους αὐτοῦ πού θεωρεῖται ὡς Καλό. Δέν ἐξεγείρεται ἐναντία στά ἐλαττώματα τοῦ κρατικοῦ νόμου καί προτείνει τήν ἀντικατάστασή του μέ ἕναν καλύτερο. Ἀντιθέτως, ἡ ἀμετάκλητη ἐπιμονή της νά μήν ὑπακούσει, ἀλλά καί νά ἀναρωτηθεῖ γιατί αὐτός ὁ νόμος ὑπάρχει ἀρχικά, σέ ποιά ἠθική βάση στηρίζεται, τί κοινωνικό σκοπό ὑπηρετεῖ, ξεγυμνώνει τό νόμο σέ αὐτό πού πραγματικά εἶναι: κενός.

Παραδόξως, ὀρισμένες ἀπό τίς προτεινόμενες ριζοσπαστικοποιήσεις τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἀνακαλοῦν τή δυνατότητα μίας τέτοιας ἠθικῆς πράξης. Αὐτή ἡ ἀντιμετώπιση ἀνακύπτει γιά παράδειγμα στό *Hegemony and Social Strategy* τῶν Ἐρνέστο Λακλάου καί τῆς Σαντάλ Μούφ (Ernesto Laclau καί Chantal Mouffe) καί τό *Φαντάσματα τοῦ Μάρξ* τοῦ Ζάκ Ντεριντά.⁶ Οἱ θέσεις τῶν παραπάνω συγγραφέων συγκλίνουν στήν κοινή ἀντιμετώπιση τοῦ κινδύνου τῆς οὐσιοκρατίας καί τήν προσπάθειά τους νά ἀπαλλάξουν τόν μαρξισμό ἀπό αὐτή τήν παγίδα. Γιά τόν Λακλάου καί τήν Μούφ δέν ὑφίσταται μία σταθερή ἐννοια τῆς ἐπαναστατικῆς τάξης, ἡ μέ ἄλλα λόγια μία προνομιακή κοινωνική θέση ἀπό ὅπου μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἐπικρατοῦσα τάξη πραγμάτων. Ἄν αὐτή ἡ ἀδυναμία τοῦ κοινωνικοῦ δέν γίνει σεβαστή, ἂν ἡ ἀντίσταση ὀργανωθεῖ σέ «ὀλοκληρωτικές» μορφές, τότε θά δημιουργηθοῦν ἀναγκαῖα νέοι τύποι ἀνισότητας. Ὁ Ντεριντά, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀποδομεῖ τή στιγμή τῆς πράξης στό ὄνομα ἑνός μεταφυσικοῦ πολιτικοῦ σχεδίου. Ἐταί ἕνας συγκεκριμένος πολιτικός σχηματισμός πού υἱοθετεῖ τήν ὑλοποίηση σαφῶν οἰκονομικο-πολιτικῶν μέτρων δέν μπορεῖ πα-

ρά νά προδώσει τήν ἀπέραντη εὐθύνη του πρὸς τόν Ἄλλο. Τό παράδειγμα πού δίνει ἡ Ἀντιγόνη πρέπει νά διαβαστεῖ ἐναντία σέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς προφυλάξεις. Ἄν πρῶτα ἀπό ὅλα ἡ Ἀντιγόνη ἀντιλαμβάνοταν τή μεταβλητότητα τῆς ὑποκειμενικῆς τῆς θέσης ἢ τό ἀδύνατο τῆς ἀποστολῆς της, δέν θά σηκωνόταν ποτέ ἀπό τό κρεβάτι τοῦ θρήνου. Ἀντιθέτως, αὐτό πού καθιστᾷ τήν Ἀντιγόνη μία ἀπειλή γιά τήν Ἐξουσία εἶναι ἡ ἄγνοιά της ἢ ἡ ἄγνοια τοῦ πῶς μπορεῖ νά δικαιολογήσει τή θέση της, ἡ ἄγνοια τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πράξης της γιά τήν ἴδια καί τήν Θήβα. Ἡ ἐπαναστατική πράξη, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ Ἀντιγόνη, μπορεῖ νά πηγάζει ἀπό μία «ὀλοκληρωτική» ὁρμή, ἀπό μία ἄνευ ὄρων πίστη στήν ἀνάγκη ἀντίστασης κατὰ τῆς ἐκάστοτε κατάστασης πραγμάτων μέ ὅλες μας τίς δυνάμεις. Ὁ Λακλάου καί ἡ Μούφ, καί ὁ Ντεριντά καταδικάζουν τίς πιό ριζοσπαστικές πολιτικές στιγμές τοῦ μαρξισμοῦ καί προσπαθοῦν νά ἀναδιατυπώσουν τή μαρξιστική θεωρία, ἡ μιά μακρινῆς συγγένειας παραλλαγή της, ὥστε νά μήν ξανασυμβοῦν ποτέ. Ἀναμφίβολα, αὐτές οἱ ριζοσπαστικές στιγμές ἦταν συνήθως ἀποτρόπαιες καί ὀδήγησαν στήν ἐγκαθίδρυση καταπιεστικῶν καθεστώτων ὅπως οἱ Κόκκινοι Χμέρ. Ἀλλά πρέπει ὁ φόβος γιά τήν ἐξαιρετικά βίαιή τους δράση νά ἐπισκιάσει τελείως τόν ριζοσπαστικό προσανατολισμό αὐτῶν τῶν κινήματων;

ἘΝΑ ΤΕΤΟΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟ παρουσιάζει ἡ ἀνατρεπτική στάση τοῦ Ζίσεκ πρὸς τίς σταλινικές ἐκκαθαρίσεις, ἑνός τραυματικοῦ γεγονότος πού σημάδεψε τήν κατάρρευση τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητας τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος καί μία ἀυξανόμενη κριτική ἐναντία στήν σοβιετική ἐκδοχή τοῦ κομμουνισμοῦ. Οἱ ἐπικρατοῦσες ἐρμηνεῖες τοῦ φαινομένου ἐπικεντρώνονται στήν ἀναπόφευκτη τρομοκρατία ἀπό τό σοβιετικό καθεστῶς ἐξαιτίας τῆς μειωμένης κοινωνικῆς ἀποδοχῆς του, ἢ στήν ἀκραία ἀνασφάλεια τοῦ Στάλιν καί τήν ἐμμονή του νά παραμείνει στήν ἐξουσία. Ὅμως τό πρόβλημα αὐτῶν τῶν ἀπόψεων εἶναι ὅτι δέν κατανοοῦν τοὺς διωγμούς σάν μία σοσιαλιστική πράξη. Μέ βάση μία τέτοια συλλογιστική, οἱ ἐκκαθαρίσεις ὀργανώθηκαν, «τό Κόμμα αὐτοκτόνησε», γιά νά διασώσει τήν ὑπόσχεση τῆς μελλοντικῆς ἀφίξης τοῦ «ἀληθινοῦ» σοσιαλισμοῦ, γιά νά διατηρήσει τόν σοσιαλισμό σάν ἐπιχείρημα. Αὐτή ἡ στρατηγική παρέκαμψε

5. Βλ. Slavoj Zizek, «The Feminine Excess: Can Women who Hear Divine Voices find a New Social Link?», *Millennium: Journal of International Studies* 30 (2001), σσ. 93-109.

6. Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemony and Social Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso, 1985) and Jacques Derrida, *Spectres of Marx* (London: Routledge, 1994).

τήν κομματική ηγεσία και αποκατάστησε την ανοικτή επικοινωνία του κόμματος με τις μάζες πυροδότησε για να ικανοποιήσει ύστερα τό αντιγραφειοκρατικό αίσθημα του λαού παραδέχτηκε ανοιχτά ότι «κάτι πήγε στραβά» με την υλοποίηση της δικτατορίας του προλεταριάτου και έδειξε ότι τώρα παίρνονται μέτρα ώστε να στραφεί ξανά τό σοβιετικό σύστημα προς τόν σωστό δρόμο. Τό *Darkness at Noon* του Άρθουρ Κοϊστλερ ήταν αρκετά οξυδερκές για να διαλύσει την επικρατούσα εικόνα των τρομοκρατημένων θυμάτων που όμολογούν φανταστικά εγκλήματα κάτω από την έπληρη ψυχολογικών βασανιστηρίων. Τήν αντικατέστησε με τό πρόσωπο του κομμουνιστικού στελέχους χωρίς άτομική ταυτότητα που αποφασίζει να θυσιαστεί για να διατηρηθεί ό συλλογικός μύθος.⁷ 'Αλλά, όπως δείχνει ό Ζίσεκ, αυτή δέν ήταν απλώς μία ιστορία για τήν απώλεια της ατομικής ταυτότητας. Πρωτοκλασάτα κομματικά στελέχη, όπως ό Νικολάι Μπουχάριν, όμολόγησαν έπειδή άναγνώρισαν ότι πρόδωσαν τήν αυθεντική δυναμική της Όκτωβριανής επανάστασης, έπειδή πίστεψαν ότι ή κομματική νομενκλατούρα ήταν υπεύθυνη για τή διαστρέβλωση του σοσιαλισμού. Αυτή ή ένοχη τους όδήγησε στη δημόσια παραδοχή υπερβολικών εγκλημάτων, άφ' ενός σαν μία ύπηρεσία προς τό κόμμα αλλά και ως μία ύστατη έκκληση για τή προσωπική τους λύτρωση. 'Ο Μπουχάριν άναγνωρίζει έτσι ότι «υπάρχει κάτι μεγαλειώδες και τολμηρό στην πολιτική ιδέα μιας γενικής εκκαθάρισης», και ταυτόχρονα στέλνει μία προσωπική επιστολή και παρακαλεί τόν Στάλιν να μήν πιστέψει ότι είναι ένοχος για τά εγκλήματα που μόλις όμολόγησε.⁸ 'Εδώ άκριβώς βρίσκεται ή απόδειξη της «άναυθεντικότητας» της θυσίας του Μπουχάριν: ότι θέλει δηλαδή να διατηρήσει μία ελάχιστη προσωπική άυτονομία. Θά ψευδομαρτυρήσει και θά πεθάνει ακόμα για τό Κόμμα, μόνον όμως αν ό Στάλιν γνωρίζει ότι είναι ένας άληθινός σοσιαλιστής. 'Ο Μπουχάριν είναι λοιπόν, από μία σοσιαλιστική άποψη, ένοχος; δέν είναι διατεθειμένος να υποτάξει τήν ατομική του ύπόσταση στο κοινό καλό, ακόμα και σε τούτη τήν ιστορική στιγμή που, όπως ό ίδιος άναγνωρίζει, τό Κόμμα πρέπει να λάβει άκραία μέτρα για να κρατήσει τή σοσιαλιστική ιδέα ζωντανή.

Δέν θά άκολουθήσει ή άναμενόμενη τελευταία παράγραφος που θά αναπτύσει τά προβλήματα και τις παραλήψεις του βιβλίου. Μία σειρά από διευκρινήσεις μπορεί όμως να βοηθήσει τις θέσεις του Ζίσεκ να προσεγγίσουν ένα μεγαλύτερο κοινό που μπορεί διαφορετικά να ξαφνιαστεί από τήν άνορθόδοξη στάση του άπέναντι σε ό,τι σήμερα όρίζεται ως «όλοκληρωτικό». 'Ο στόχος του βιβλίου δέν είναι ή άρνηση της καταπιεστικής διάστασης και των μαζικών διωγμών που έπέβαλλαν τά «όλοκληρωτικά» καθεστώτα με τή μορφή ενός έπιχειρήματος του τύπου: «τό ολοκαύτωμα δέν υπήρξε». Δέν είναι σοβαρό να

άρνηθεί κανείς ότι τά «όλοκληρωτικά» πολιτικά κινήματα όχι μόνον δέν σεβάστηκαν αλλά και εναντιώθηκαν βίαια στην ατομική ύπαρξη, αλλά αυτό δέν είναι αρκετό για να τά καταδικάσουμε συλλήδην. Τή στιγμή που ξεκινάμε να μαχόμαστε ενάντια σε «όλοκληρωτικές» μορφές, οι όποιες θέτουν σε κίνδυνο τή δημοκρατία «μας», μένουμε παγιδευμένοι σε ένα φιλελεύθερο πεδίο σκέψης. 'Η σημερινή Άριστερά μοιάζει να έχει προβληματικά άκολουθήσει αυτό τόν δρόμο και να έχει υιοθετήσει μία καταδικαστική θέση άπέναντι σε ό,τιδήποτε φαίνεται ως «όλοκληρωτικό». Τό *Μίλησε κανείς για όλοκληρωτισμό;* άπευθύνεται στη σύγχρονη Άριστερά και τήν καλεί να ξανασκεφτεί τά αίτια της τωρινής της άπραξίας. 'Ο Ζίσεκ προσπαθεί να γράψει ένα «λάθος» βιβλίο για τόν «σωστό» λόγο. Μία μελλοντική ριζοσπαστική πρόταση δέν μπορεί να πηγαίνει άμεσα από αυτές τις πολιτικές μορφές που σήμερα όρίζονται ως «όλοκληρωτικές». Ταυτόχρονα όμως, ή άνυπακοή του Ζίσεκ στον επικρατούντα κανόνα, που άπαιτεί τή χρήση του όρου «όλοκληρωτισμός» σε συνδυασμό με τους χαρακτηρισμούς, «άπάνθρωπος», «άποτρόπαιος» – και στην ίδια πρόταση αν είναι δυνατόν – είναι όρθή. Τό παρόν βιβλίο προσεγγίζει ένα διπλό στόχο: σημειώνει ένα βήμα προς τήν αποκάλυψη του πώς ή φιλελεύθερη σκέψη συνεχίζει να έξουδετερώνει τις δυνατότητες για ότιδήποτε πολιτικά ριζοσπαστικό και έπιδιώκει τόν επαναπροσδιορισμό του τί είναι επαναστατικό σήμερα.

7. Arthur Koestler, *Darkness at Noon* (London: Vintage, 1994 edition).

8. Zizek, ό.π., σμμ. 1, σ. 157.

